

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

Навчальний посібник

*Рекомендовано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра
усіх освітньо-професійних програм
(крім «081 - Право»)*

Укладачі: Боднарчук І.О., викладач
Кудерська І.О., PhD, викладач
Новошицька В.І., к.ю.н., ст.викладач
Куляша М.В., викладач

Електронне мережне навчальне видання

Київ
КПІ ім. Ігоря Сікорського
2023

З М І С Т

I	Опис навчальної дисципліни	4
II	Мета та завдання навчальної дисципліни	4
III	Структура дисципліни	5
IV	Лекційні заняття (назва тем та перелік основних питань)	6
V	Лекційні заняття (конспект лекцій)	9
VI	Практичні заняття та завдання для самостійної роботи для студентів	134
VII	Питання для залікової співбесіди	146
VIII	Рекомендована література	148
Додаток 1 Рейтингова система оцінювання результатів навчання		151
Додаток 2 Методичні рекомендації		153

I. Опис навчальної дисципліни

Предметом навчальної дисципліни «Права і свободи людини» є правові аспекти сутності держави і права; їх значення для формування громадянського суспільства; сучасний інститут прав людини; міжнародна та українська нормативна база в галузі прав і свобод людини; основи публічного права, зокрема конституційне, кримінальне, адміністративне право; основи приватного права, зокрема цивільне, господарське, трудове право; принципи громадянського суспільства та сталий розвиток, як найперспективнішою ідеологією XXI століття.

Навчальна дисципліна «Права і свободи людини» знаходиться в певному зв'язку з іншими дисциплінами циклу соціально-гуманітарної підготовки студентів. Для вивчення даного курсу, студенту достатньо володіти знаннями, засвоєними після вивчення шкільного курсу «Правознавства» та мати базові навички використання текстового редактора на комп'ютері.

Базою для вивчення навчальної дисципліни є також наявність загального розуміння регулювання правовідносин в суспільстві та реалізації своїх прав та свобод у повсякденному житті.

Методика перевірки рівня засвоєння матеріалу навчальної дисципліни передбачає використання рейтингової системи оцінювання.

II. Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1. Метою викладання навчальної дисципліни «Права і свободи людини» є засвоєння студентами базових теоретичних знань про одну з найважливіших цінностей цивілізації – права людини та формування високої культури правового мислення, здатності об'єктивно сприймати правові явища та політичні процеси у контексті сталого розвитку, що відбуваються в нашому суспільстві і застосовувати отримані знання в повсякденному житті та практичній діяльності.

Дисципліна покликана ознайомити студентів із сучасним інститутом прав людини, міжнародною та українською нормативною базою в цій галузі, принципами громадянського суспільства та сталим розвитком, як найперспективнішою ідеологією XXI століття.

1.2. Основними завданнями вивчення дисципліни «Права і свободи людини» є засвоєння студентами загальних правових положень: сутності та співвідношення понять «права», «свободи» та «обов'язки» у контексті правового статусу людини та громадянина; обмеження прав і свобод людини, різниця між правомірним та неправомірним обмеженням; інституції, функції та інструменти громадянського суспільства; основних положень публічного та приватного права; парадигма сталого розвитку, його базові концепції та цілі; роль інституту прав людини в контексті досягнення цілей сталого розвитку.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми засвоєння студентами матеріалу навчальної дисципліни сприятиме формуванню здатності:

- застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- бути критичним та самокритичним;
- працювати в команді;
- поважати честь і гідність людини як найвищої соціальної цінності, розуміти їх правову природу;
- розуміти реалізацію міжнародних стандартів прав людини;
- розуміти особливості реалізації та застосування загальних норм публічного і приватного права;
- визначати належні та прийнятні для юридичного аналізу факти;
- логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення.

Разом з іншими освітніми компонентами дисципліна спрямована також на формування окремих складових здатності:

- об'єктивно аналізувати інформацію про інститут прав людини, займати самостійну позицію у дискурсах теоретичного та практичного характеру, що стосуються сфери

прав людини;

- запобігати незаконному обмеженню власних прав та свобод у повсякденному житті;
- реалізовувати стратегії роботи з інститутами громадянського суспільства для навчання, наукових досліджень та у професійній діяльності;
- сформулювати розуміння основних проблем та перешкод, які супроводжують процес сталого розвитку в Україні та світі, вказати на шляхи розв'язання таких проблем.

В результаті вивчення дисципліни студенти зможуть:

- реалізувати свої права і обов'язки як члена громадянського суспільства;
- усвідомлювати цінності громадянського, вільного демократичного, суспільства;
- усвідомлювати необхідність сталого розвитку держави;
- усвідомлювати важливість верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні;
- знати цілі сталого розвитку та можливості своєї професійної сфери для їх досягнення, в тому числі в Україні.

III. Структура дисципліни (денна/заочна форма навчання)

Назви розділів і тем	Кількість годин			
	Всього	у тому числі		
		Лекції	Практичні (семінарські)	СРС
1	2	3	4	6
Розділ 1. Сутність держави і права, їх значення для формування громадянського суспільства				
Тема 1. Передумови виникнення, ознаки та функції держави. Громадянське суспільство та правова держава	6/6.25	2/1	2/0.25	2/5
Тема 2. Право як інструмент для регулювання суспільних відносин. Правовий статус особи, співвідношення понять «права», «свободи» та «обов'язки»	8/6.25	4/1	2/0.25	2/5
Разом за розділом 1	14/12.5	6/2	4/0.5	4/10
Розділ 2. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина				
Тема 1. Основи публічного (конституційного, кримінального, адміністративного) права	8/8.75	2/1.5	2/0.25	4/7
Тема 2. Основи приватного (цивільного, господарського, трудового) права	10/9	4/1.5	2/0.5	4/7
Разом за розділом 2	18/17.75	6/3	4/0.75	8/14
Розділ 3. Реалізація прав людини як запорука сталого розвитку				
Тема 1. Сталий розвиток суспільства як глобальний виклик XXI століття	10/7.25	2/1	4/0.25	4/6
Тема 2. Реалізація прав людини як невід'ємний фактор суспільного прогресу	10/7.25	2/1	4/0.25	4/6
Тема 3. Інститут прав людини в контексті переходу на засади сталого розвитку	8/7.25	2/1	2/0.25	4/6
Разом за розділом 3	28/21.75	6/3	10/0.75	12/18

МКР/ДКР	2/2		2/0	0/2
Залік	8/8		2/2	6/6
Всього годин	60/60	18/8	18/2	24/50

IV. Лекційні заняття (назва тем та перелік основних питань)

Назва теми лекції та перелік основних питань (завдання на СРС)
Тема 1. Передумови виникнення, ознаки та функції держави. Громадянське суспільство та правова держава. Передумови виникнення держави – економічні, соціальні та політичні. Основні теорії походження держави, її історичні типи. Сутність, функції і форми – правління, державного устрою, політичного режиму - держави. Поняття громадянського суспільства, його особливості та інститути. Особливості формування громадянського суспільства в Україні. Теорія правової та соціальної держави. Завдання на СРС: 1. Пригадайте, коли і де виникли перші держави в історії людства. Чому вони виникали? 2. Держава - це складне специфічне соціальне явище, тому в різні часи виникало досить багато теорій, кожна з яких по-своєму намагалася пояснити причини, що впливали на походження держави. Які з цих теорій ви можете назвати? Яка з названих теорій найбільше відповідає вашим уявленням про державу? Чому?
Тема 2.1 Право як інструмент для регулювання суспільних відносин. Передумови виникнення права. Поняття та ознаки права. Функції права. Співвідношення понять «право» та «закон». Поняття «нормативно-правовий акт». Види нормативно-правових актів. Правова норма. Форми реалізації права та основні способи його захисту. Завдання на СРС: 1. Чи є принцип верховенства права важливим для життя суспільства? Чому? 2. Чому право посідає важливе місце у житті суспільства, незважаючи на існування значної кількості інших норм?
Тема 2.2 Правовий статус особи, співвідношення понять «права», «свободи» та «обов'язки». Правовий статус особи як система гарантованих державою прав, свобод, обов'язків та відповідальності. Терміни «людина» та «громадянин» у контексті визначення правового статусу суб'єкта. Основні ідеї, «підвалини» правового статусу особи. Поняття «правосуб'єктність», «правоздатність» та «дієздатність». Правовідносини як різновид суспільних відносин. Сутність прав, свобод та обов'язків як невід'ємних складових правового статусу, співвідношення між поняттями. Завдання на СРС: 1. Чому правовідносини називають "життям" права? 2. Назвіть базові права людини, які їй належать від народження.

Тема 3. Основи публічного (конституційного, кримінального, адміністративного) права.

Характеристика конституційного, адміністративного та кримінального права як галузей права України.

Конституція України як основний закон держави. Види прав людини і громадянина. Невідчужуваність та непорушність прав. Громадянство. Форми народовладдя в Україні.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП). Адміністративне правопорушення, його складові. Адміністративні стягнення: поняття, види. Адміністративна відповідальність.

Кримінальний кодекс України (ККУ). Злочин: поняття, ознаки, види. Склад злочину; вина, форми вини.

Завдання на СРС:

1. Чому Конституція України закріплює невеликий за обсягом перелік обов'язків людини і громадянина?
2. Чому народне волевиявлення ніколи не може бути повним за обсягом?
3. Яку мету переслідують адміністративні стягнення?
4. У чому полягають особливості адміністративної відповідальності?
5. Чи не є кара виявом принципу первісних часів *"око за око, зуб за зуб"*? Чому?
6. Чим покарання відрізняється від адміністративного стягнення?
7. Як ви вважаєте, до яких суспільних наслідків могла б призвести відсутність у законодавстві кримінальної відповідальності?

Тема 4. Основи приватного (цивільного, господарського, трудового) права.

Загальна характеристика цивільного права України. Цивільно-правові відносини. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування і соціальне буття фізичної особи. Поняття та види договірних зобов'язань. Цивільно-правова відповідальність.

Право на підприємницьку діяльність. Поняття та сутність господарських правовідносин. Підприємницька діяльність, суб'єкти підприємницької діяльності. Право на працю. Загальний порядок укладання трудового договору. Трудовий договір, трудова угода, трудовий контракт: порівняльна характеристика. Підстави припинення трудового договору. Робочий час і час відпочинку за чинним законодавством про працю України. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність.

Завдання на СРС:

1. Неофіційна назва чинного Цивільного кодексу України - *"Економічна конституція держави"*. Вважається, що застосування його положень призведе до значних суспільних зрушень і, таким чином, сприятиме розбудові в Україні громадянського суспільства та зростанню добробуту її громадян, оскільки безправний не може бути заможним. Чи погоджуєтесь ви з цим? Чому?
2. Які можна виокремити специфічні ознаки підприємницької діяльності в порівнянні з іншими видами діяльності?
3. У чому полягають особливості дисциплінарної і матеріальної відповідальності порівняно з іншими видами юридичної відповідальності (кримінальною, адміністративною, цивільною)?

Тема 5. Сталий розвиток суспільства як глобальний виклик XXI століття.

Актуальність проблеми сталого розвитку. Причини виникнення ідей сталого розвитку («криза цивілізацій», «холодна війна»). Термін «глобалізація» та «глобальні проблеми». Поняття та сутність сталого розвитку. Взаємозв'язок окремої людини та людства в цілому з природою.

Основні засади сталого розвитку у юридичному полі.

Завдання на СРС:

1. Охарактеризуйте вплив глобалізації на процес сучасного світового розвитку.
2. Розкрийте головну мету сталого розвитку суспільства та основні його цілі
3. У чому полягає небезпека великого розриву у рівнях споживання між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються?
4. На яких засадах, на вашу думку, має будуватися система права, що покликане забезпечити сталий розвиток суспільства?

Тема 6. Реалізація прав людини як невід'ємний фактор суспільного прогресу.

Поняття людського розвитку, методи його вимірювання. Поняття «суспільний прогрес» та його сутність. Рівень життя і людський розвиток. Залежність рівня життя суспільства від можливості людини реалізовувати свої права та свободи.

Національні та міжнародні механізми забезпечення прав людини.

Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини: поняття, структура, види.

Завдання на СРС:

1. Чому ООН опікується питаннями людського розвитку?
2. У чому полягає актуальність проблеми бідності та соціальної нерівності і яким чином це відображається на правореалізації для населення?
3. Охарактеризуйте значення людського розвитку як складової сталого розвитку суспільства.

Тема 7. Інститут прав людини в контексті переходу на засади сталого розвитку

Сучасні проблеми та характерні особливості розвитку прав людини у контексті глобалізації. Юридичне забезпечення цілей розвитку тисячоліття (подолання бідності, забезпечення якісної освіти впродовж життя, забезпечення гендерної рівності, зменшення дитячої смертності, поліпшення здоров'я матерів, обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденцій до скорочення їхніх масштабів, сталий розвиток довкілля) та Україна. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку.

Правова культура населення: поняття, види, способи підвищення рівня.

Завдання на СРС:

1. Охарактеризуйте основні проблеми економічного та соціального розвитку в Україні.
2. Якими є основні завдання в правовій сфері при переході до сталого розвитку?
3. Освіта як інструмент підвищення рівня правової культури населення: проблема ефективності та напрями реформування

V. Лекційні заняття (конспект лекцій)

Тема 1. Передумови виникнення, ознаки та функції держави. Громадянське суспільство та правова держава.

План лекції:

- 1. Передумови виникнення держави – економічні, соціальні та політичні.**
- 2. Основні теорії походження держави, її історичні типи.**
- 3. Сутність, функції і форми – правління, державного устрою, політичного режиму - держави.**
- 4. Поняття громадянського суспільства, його особливості та інститути.**
- 5. Особливості формування громадянського суспільства в Україні.**
- 6. Теорія правової та соціальної держави.**

Конспект лекції:

1. Передумови виникнення держави – економічні, соціальні та політичні.

На думку вчених, на початку соціального розвитку суспільство не мало політичної організації, а первісне суспільство тривалий час не мало уявлення про державу і право. Умовно цей період називають додержавним суспільством та поділяють на етапи.

На першому етапі свого існування була потестарна організація (первісне суспільство). Під потестарністю розуміють особливий вид соціальної форми суспільства при якому влада не носить політичного характер, а носієм влади і безпосереднім виконавцем виступає сам первісний колектив.¹

До ознак первісного суспільного самоврядування відносять такі:

«- органами самоврядування виступали родові збори (збори усіх членів), та старійшини, що обиралися ними;

- суб'єкт та об'єкт управління збігалися;

- існувало лише у рамках роду, виражало його волю і ґрунтувалося на кровних зв'язках;

- суспільні справи вирішувалися волевиявленням дорослих членів роду на зборах;

- влада старійшин, які перебували на чолі роду, а також воєначальників (обиралися тільки на період воєнних дій) ґрунтувалася на авторитеті, досвіді, повазі. При цьому плем'я управлялося радою старійшин, яка обирала вождя;

- посада старійшини не давала ніяких привілеїв;

- відмінностей між правами і обов'язками у членів роду не було».²

Наступним етапом виділяють родову общину. Носієм влади виступали усі дорослі члени роду, яку вони реалізовували на загальних зібраннях. Регулювання відносин в цей період здійснювалося на основі мононорм під якими розуміють правила поведінки, які сформувалися на основі моралі, традицій, звичаїв та вірувань стародавніх людей.

Далі формування державної організації пов'язано з виникненням у племенах нових форм соціальної організації та управління. На цьому етапі зазвичай наступні форми організації управління суспільством: 1) вождівство з ієрархією влади (відбувалася передача адміністративно-судових та розподільних функцій родовій або військовій аристократії), соціальна стратифікація (всередині роду і між родами), наявність сильної та спадкової влади вождя; 2) військова демократія для якої характерне тривале співіснування попередніх інститутів управління (народних зборів) з новими (ради старійшин та спадкових вождів). На цьому етапі відбувається поступовий занепад ролі народних зборів а коло повноважень вождів починає помітно розширюватися.³

¹ Правознавство: Підручник для студентів внз/ Кол. авторів. Черкаси, 2019. С.7

² Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С.27

³ Правознавство: Підручник для студентів внз/ Кол. авторів. Черкаси, 2019. С.9

На наступному етапі відбувається становлення ранньої держави, населення якої може сягати декількох сотень тисяч жителів. Відзначають, що для цього етапу характерним був занепад старих родових та племінних організацій, зростаюча соціальна та майнова стратифікація суспільства. У цей період відбувається остаточне відокремлення публічної влади від суспільства, влада починає носити самостійний характер. Формується примітивний апарат примусу на основі професійних військових загонів. Однак на місцевому рівні продовжують функціонувати традиційні органи управління, яким притаманні елементи громадського самоврядування (виборність, загальність та ін.).⁴

Мойсієнко В.М., Волошкевич Г.А зазначають, що «основними факторами, що обумовили виникнення держави можна вважати:

- економічний: 1) три великих розподіли праці (виділення скотарства, відокремлення ремесла від землеробства, поява торгівлі); 2) зростання продуктивності праці шляхом вдосконалення знарядь праці; 3) виникнення приватної власності; 4) утворення класів і становлення економічного способу виробництва, заснованого на експлуатації, неекономічному примусі до праці;

- соціальний: 1) соціальна і майнова диференціація населення; 2) перехід більшої частини населення до осілого способу життя; 3) збільшення густоти населення; 4) посилення соціальних протиріч між людьми з приводу майна, землі, власності і потреба їх врегулювання; 5) поступове ускладнення механізму соціального регулювання; 6) ускладнення соціальної організації суспільства.

- політичний: 1) виникнення класів (соціальних груп) з різними інтересами; 2) неможливість функціонування в нових умовах родоплемінної організації суспільства; 3) потреба у регулюванні та вирішенні територіальних проблем; 4) воєнно-територіальна експансія і завоювання одних народів іншими, що створило умови для соціальної нерівності різних народів та реальні можливості відкритого присвоєння результатів чужої праці.»⁵

Одночасно з державною організацією починає формуватися система загальнообов'язкових норм та правил поведінки, яка забезпечувалася представниками влади.

Таким чином, держава та право з'являється у результаті тривалої еволюції суспільства, яка призвела до поступового оформлення нової організації людського колективу та системи управління ним.

2. Основні теорії походження держави, її історичні типи.

Сьогодні немає єдиного погляду на причини утворення держави. Серед найбільш розповсюджених і відомих теорій виникнення держави можна назвати такі:

1. Патріархальна теорія походження держави. Прихильники цієї теорії: Конфуцій, Аристотель, Р. Фільмер, Н.К. Михайловський, М.Н. Покровський. На думку представників цієї теорії держава це результат сімейних взаємовідносин, при цьому влада монарха трактується як продовження влади батька (патріарха) у сім'ї. Держава – це закономірний продукт історичного розвитку патріархальної родини. Патріархальна теорія набула популярності серед прихильників авторитарної та монархічної форм правління, адже несла в собі ідею беззастережного підкорення владі народом.

2. Теологічна теорія походження держави. Прихильники цієї наукової концепції: Ф. Аквінський, М. Падуанський, Ж. Марітен. Теорія ґрунтується на ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага. Держава дана людям з божої волі, а тому повинна сприйматися ними з покорюю. Ця концепція набула особливого поширення в Європі в період протистояння між церквою та світською владою в період раннього середньовіччя. У сучасному світі, зазначена теорія продовжує домінувати у країнах ісламу, де традиційним є сильний вплив церкви.

⁴ Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ/ Кол. авторів. Черкаси, 2019. С.9.

⁵ Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ/ Кол. авторів. Черкаси, 2019. С.10.

3. Теорія насильства. Прихильники цієї теорії: К. Каутський, Е. Л. Гумплович, Є. Дюринг. За цією концепцією держава сформувалася внаслідок війни та захоплення войовничими племенами нових територій. Вважається, що лише теорією насильства не можна пояснити походження держави. Разом з цим, історія свідчить, що елементи насильства супроводжують створення будь-якої держави.

4. Договірна (природньо-правова) теорія походження держави. Прихильники цієї теорії: Т. Гоббс, Дж. Локк і Ш.Л. Монтеск'є. За цією концепцією держава виникла в результаті угоди, однак це не є формальним підписанням письмового договору. Об'єднання людей в державний союз вважається необхідним задля справедливості, свободи і порядку і є природньою вимогою для забезпечення збереження людського роду.

5. Психологічна теорія походження держави. Прихильники цієї теорії: З. Фрейд, Л. Петражицький. За цією концепцією держава виникла через особливості людської психіки підкорятися лідеру. Держава в свою чергу є організацією для здійснення такого керівництва.

6. Органічна теорія походження держави. Прихильники цієї теорії: послідовники дарвінізму, зокрема, Г. Спенсера. Держава вважається продуктом соціальної еволюції та ототожнюється з живим організмом. Як будь-яке живе тіло, держава має диференціацію та спеціалізацію. Держава виникає як найпростіша політична організація, яка в процесі розвитку ускладнюється, і в результаті старіння держави процес завершується її загибеллю. Спеціалізація держави супроводжується об'єднанням людей у групи-органи, які здійснюють притаманні лише їм функції, в наслідок чого утворюється система органів держави.⁶

7. Історико-матеріалістична (класова) теорія походження держави. Прихильники цієї теорії: К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін. Гладкий С.О. відзначає, що існують два підходи цієї теорії: один підхід надає важливого значення виникненню класів і протиріччям між ними (держава виникає внаслідок непримиримості класів, як знаряддя підкорення панівному класові інших класів); другий підхід на перше місце ставить економічний розвиток суспільства (великі суспільні поділи праці, перехід від родової (колективної) власності до приватної власності).⁷

Називають також інші теорії виникнення держави, серед яких расова; інцестна; дифузна; іригаційна, які є менш поширеними.

Під типом держави в науці розуміють «систему суттєвих рис, що притаманні усім подібним державам, і які виражають соціально-змістовну сутність і соціальне призначення держави»⁸.

Піголкін А.С. відзначає, що «з позицій формаційного підходу тип держави є сукупність тісно взаємопов'язаних рис держави, відповідних певної класової структури суспільства, яка, у свою чергу, обумовлена його економічним базисом. Відповідно до марксистської формаційної теорії типологія держав своєю підставою має суспільно-економічні формації. Кожна така формація викликає до життя певний історичний тип держави. Оскільки в історії людства таких формацій виділялося п'ять і з кожною з них, окрім першої, зв'язувався певний тип держави, в рамках марксизму був сформульований основна теза про те, що історія знає чотири історичні типи держави: рабовласницький, феодальний, капіталістичний і соціалістичний».⁹

Історично першим типом державної організації вважається рабовласницька держава, яка виникає в силу розпаду суспільства на класи і виникнення поділу на рабовласників і рабів.

Феодальний тип держави прийшов на зміну рабовласницькому типу. Відбувалося перетворення органів родового ладу в органи феодальної держави (вождя – в короля; ради

⁶ Теорія держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. С.32

⁷ Гладкий С.О. Теорія держави і права: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни підготовки бакалавра спеціальності 081 «Право». Полтава, 2016. С. 35.

⁸ Віхров О.П., Віхрова І.О. Теорія держави і права: курс лекцій. URL: https://pidru4niki.com/84541/pravo/tipi_derzhavi

⁹ Піголкін А.С. Теорія держави і права. 2015. URL: https://stud.com.ua/33131/pravo/chotiri_istorichnih_tipu_derzhavi

старійшин – в раду наближених монарха). Основу такого ладу складала феодална власність на землю. З'являється постійно діюча дружина або армія.

Виникнення капіталістичної держави пов'язують з буржуазними революціями. Основу такого ладу складала капіталістична приватна власність на засоби виробництва, але робітники були особисто вільними та незалежними від капіталіста.

Соціалістична держава і право виникають шляхом здійснення соціалістичної революції. Соціалістичний тип держави виникає вже у XX ст. Економічною основою такої держави є суспільна власність (державна та колективна) на основні засоби виробництва. Характерним для держав цього періоду є проголошення значного обсягу соціальних прав громадян та менша увага до особистих та політичних прав людини.

Наприкінці XX ст. науковці прийшли до висновку про появу нового (сучасного) типу держави, який суттєво відрізняється від тих, які існували раніше. Для нього характерна загальнолюдська та соціальна орієнтованість діяльності держави, демократія та верховенство права. Сучасна держава реально забезпечує реалізацію прав людини та їх захист. В більшості сучасних держав існує товарне виробництво, різноманітні форми власності на засоби виробництва, рівноправність усіх форм власності.

Для визначення типології держав поряд із формаційним підходом широко використовується цивілізаційний підхід, згідно якого необхідно духовні й культурні чинники, а не лише розвиток виробничих процесів і класові відносини. У розробленні цивілізаційної теорії вагомий внесок зроблено англійським істориком А.Дж.Тойнбі. Ним були обрані такі основні критерії для класифікації держав у межах цивілізаційного підходу: ментальність, релігія, культура, економічний і технологічний розвиток, історичний розвиток, та ін. А.Тойнбі дослідив 21 локальну цивілізацію, що циклічно змінювали одна одну (Тойнбі, 1995, с. 546): Єгипетська, Андська, Давньокитайська, Мінойська, Шумерська, Майянська, Юкатанська, Мексиканська, Хеттська, Сірійська, Вавилонська, Іранська (згодом – ісламська), Арабська, Далекосхідна (головний стовбур), Далекосхідна (японське відгалуження), Індська, Індуїстська, Еллінська, Православно-християнська (головний стовбур), Православно-християнська (руське відгалуження), Західна. А.Тойнбі також вважав, що може існувати й інший перелік цивілізацій. Цивілізаційний підхід пояснює, що держави розвиваються неоднаково і досягають різного економічного чи соціального рівня розвитку.¹⁰

3. Сутність, функції і форми – правління, державного устрою, політичного режиму - держави.

Держава – це політико-територіальна суверенна організація публічної влади, що володіє спеціальним апаратом з метою здійснення управління суспільством і яка здатна зробити свою волю обов'язковою для населення всієї країни.¹¹

Скаун О.Ф. визначає, що «держава — єдина політична організація, яка:

- 1) охоплює усе населення країни в просторових межах.
- 2) має спеціальний апарат управління — систему державних органів;
- 3) має у своєму розпорядженні апарат легального примусу;
- 4) в особі компетентних органів видає загальнообов'язкові юридичні норми, забезпечує їх реалізацію;
- 5) має єдину грошову систему;
- 6) має офіційну систему оподаткування і фінансового контролю;
- 7) має суверенітет;
- 8) має формальні реквізити — офіційні символи: прапор, герб, гімн.»¹²

¹⁰ Венцель В., Купрійчук В. Типологія держав у контексті реалізації державою соціальної функції. Аспекти публічного управління. Том 8. № 4. 2020. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/799/776>.

¹¹ Правознавство: Підручник для студентів внз/ Кол. авторів. Черкаси, 2019. С.16

¹² Скаун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С. 40

В літературі до основних ознак держави зазвичай відносять: населення; територія; суверенітет; особливий апарат публічної влади; виключне право на прийняття законів та інших нормативно-правових актів, визначення грошової системи, встановлення і стягнення податків; визнання міжнародним товариством.

Мойсієнко В.М., Волошкевич Г.А. звертають увагу також на додаткові (факультативні) ознаки держави, які мають допоміжний характер і їх наявність чи відсутність не впливає на факт існування держави, а саме:

- 1) наявність власної грошової одиниці;
- 2) наявність власних збройних сил;
- 3) наявність офіційних символів: прапор, герб, гімн;
- 4) наявність Конституції;
- 5) наявність державної мови.¹³

Характеристика форми держави та її елементів вдало надана О.Ф. Скакун, яка надає наступне визначення поняттю «форма держави — порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні»¹⁴. До структури форми держави відносять три складові: форма державного правління, форма державного устрою, форма політичного (державного) режиму.

Скакун О.Ф. визначає зазначені поняття наступним чином: «Форма державного правління - порядок утворення і організації вищих органів влади в державі. Форма державного устрою - порядок поділу території держави на певні складові частини і співвідношення влади між ними і державою в цілому. Форма державного режиму - порядок здійснення державної влади у певні способи певними, методами і засобами.»¹⁵

Форма державного правління.

Традиційно виділяють дві форми державного правління: монархія та республіка. Різниця між цими двома формами полягає у характеристиці інституту глави держави.

«Монархія — форма державного правління, при якій державна влада зосереджена цілком або частково в руках однієї особи — монарха, передається в спадщину, не залежить від населення (як правило, не затверджується ним)»¹⁶. Виділяють абсолютну (необмежену) монархію та конституційну (обмежену) монархію.

«Республіка - форма державного правління, при якій вища державна влада здійснюється представницьким загальнонаціональним органом влади (парламентом), обраним населенням на певний строк»¹⁷. Більшість сучасних держав є республіками. Виділяють три види республік: президентську, парламентарну (парламентську) та змішану.

Форма державного устрою.

Форма територіального устрою – це спосіб територіальної організації держави та характер взаємовідносин центральних і регіональних (місцевих) органів влади. Найбільш поширеними формами територіального устрою є унітарна держава та федеративна держава (федерація).

Скакун О.Ф. визначає зазначені поняття наступним чином: «Унітарна держава - проста єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не мають суверенних прав. Федерація - складова союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права. Конфедерація — тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей і спільно здійснюють низку напрямків державної

¹³ Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ/ Кол. авторів. Черкаси, 2019. С.16.

¹⁴ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С. С.73.

¹⁵ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С. С.73.

¹⁶ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С. С.73.

¹⁷ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С. С.73.

діяльності (оборона країни, зовнішня торгівля, митна справа, грошово-кредитна система тощо) при збереженні в інших питаннях повної самостійності»¹⁸.

Форма політичного режиму.

«Форма політичного режиму – сукупність способів, засобів та методів здійснення політичної влади, яка відображає характер взаємовідносин людини і держави»¹⁹. Політичні режими поділяються на демократичні та недемократичні (авторитарні та тоталітарні).

Скакун О.Ф. відзначає, що «Демократичний режим — порядок (стан) державного (політичного) життя суспільства, при якому додержується демократична конституція, реалізується принцип «поділу влади». Державна влада здійснюється на основі вільної і рівної участі громадян і їх об'єднань в управлінні державою. Допускається легальна діяльність різних партій. Гарантується здійснення прав і свобод громадян і меншостей відповідно до міжнародних стандартів прав людини. Антидемократичний режим - порядок (стан) державного (політичного) життя суспільства, при якому не реалізується (найчастіше юридичне не закріплений) принцип «поділу влади». Звужується або припиняється вплив громадян і їх об'єднань на управління державою. Відсутня або перетворюється на формальну виборність. Забороняється діяльність опозиційних партій і організацій. Застосовуються політичні репресії. Звужуються або порушуються політичні права громадян і меншостей. Реальна влада зосереджується в руках групи осіб або однієї особи, неконтрольованих народом»²⁰.

4. Поняття громадянського суспільства, його особливості та інститути.

Громадянське суспільство – це особливий вид людського суспільства, який характеризується високим ступенем взаємодії між його членами, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власником, а також брати активну участь у політичному житті.²¹

Скакун О.Ф. відзначає, що «громадянським суспільством можна назвати таке суспільство, у якому головною діючою особою є громадянин як автономна особа:

- суб'єкт, який усвідомлює себе вільним членом суспільства; вільним економічно - який має право вибору форм і видів трудової діяльності, у тому числі підприємницької; вільним ідеологічно і політичне;
- суб'єкт, який наділений правами і свободами, у тому числі правом приватної власності («суб'єкт-власник»);
- суб'єкт, який усвідомлює відповідальність перед суспільством;
- суб'єкт, який захищений законом від прямого втручання і довільних обмежень з боку держави.»²²

До інститутів громадянського суспільства зазвичай відносять такі: «добровільні громадські організації та громадські рухи, політичні партії на етапі свого формування, незалежні засоби масової інформації, органи самоврядування населення, заклади надання соціальної допомоги та підтримки, пов'язані з громадськістю організації судової, правоохоронної, виборчої систем».²³

Біляченко Г. визначає «основні ознаки громадянського суспільства:

- відокремлена від держави структура суспільства
- добровільні об'єднання та організації, асоціації громадян, профспілки, незалежні ЗМІ, місцеве самоврядування;

¹⁸ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С. С.78.

¹⁹ Політичний режим. Людина та держава. Правила гри. URL: https://edera.gitbook.io/law/sutnist_derjavu/politychnyj_rezhym.

²⁰ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С. С.84.

²¹ Правознавство: Підручник для студентів внз/ Кол. авторів. Черкаси, 2019. С. С.38

²² Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: Консум, 2001. С. С.61

²³ Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект :[колективна монографія] / кол. авт., за заг. ред. проф. Н.А. Сейко; відп. ред. Н.П. Павлик. Житомир: Видавництво, 2014. С. 14.

- середовище приватного життя та неформального спілкування людей, порівняно з формалізованими умовами існування держави;
- сфера вільної реалізації особистих і суспільних інтересів та прав громадян;
- соціальні, моральні, громадські та духовні цінності, яких дотримуються й розвивають члени громадянського суспільства;
- пріоритет громадянських прав над державними законами;
- свобода особистості як члена громадянського суспільства;
- усвідомлення особистістю себе як члена суспільства, власної відповідальності за все, що в ньому відбувається;
- високий рівень громадської активності населення;
- можливість особистісного, професійного та громадянського розвитку особистості;
- право приватної власності та сфери приватної діяльності;
- політична система держави, орієнтована на цінності громадянського суспільства та процеси, що відбуваються в ньому;
- право громадянина на участь у творенні та розбудові держави тощо.»²⁴

5. Особливості формування громадянського суспільства в Україні.

Процеси розвитку громадянського суспільства зі здобуттям Україною незалежності значно активізувались. В Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки відзначається: «Становлення демократичної, правової та соціальної держави тісно пов'язане з розвитком громадянського суспільства як сфери суспільної діяльності громадян, що об'єднуються для прийняття спільних рішень, а також захисту прав та інтересів, досягнення спільного блага, у тому числі у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, політичними інститутами та бізнесом».²⁵

Т.В. Мелещенко відзначає, що «становлення громадянського суспільства в незалежній Україні відбувалося в чотири періоди. Перший почався з 1991 року проголошенням Акту незалежності України. З цього моменту паралельно відбувалося відродження громадського життя й політичного плюралізму. Це був початковий етап формування багатопартійності та створення мережі недержавних, громадських організацій, було здійснено комплекс заходів щодо розвитку громадянського суспільства, утвердження ринкової економіки, демократизації громадсько-політичного життя. Закладено підвалини нового державного устрою на принципах розподілу влади, відбулося законодавче закріплення інститутів президентства, парламентаризму й виконавчої вертикалі влади, судової системи та місцевого самоврядування. Другий етап у становленні громадянського суспільства почався з 1996 року. В цей період теорія громадянського суспільства поєднувалася з досвідом розвитку інших країн, і сприяла демократизації суспільно-політичних процесів в Україні. Перед українським суспільством стояли складні завдання, що були направлені на залучення громадян до активної участі в процесах управління державою та у громадському житті. Основною метою було позбавлення від стереотипів тоталітарного суспільства та формування свободи особистості. Новий третій етап становлення громадянського суспільства розпочався у 2005 році після “Помаранчевої революції”. Він характеризується зростанням ролі громадських інституцій, створенням різних концептуальних підходів до визначення стратегій суспільного розвитку, бачення діяльності владних структур та економічних засад в Україні. Революція гідності поклала початок четвертому періоду формування громадянського суспільства в Україні. У цей час нової

²⁴ Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект :[колективна монографія] / кол. авт., за заг. ред. проф. Н.А. Сейко; відп. ред. Н.П. Павлик. Житомир: Видавництво, 2014. С. 14.

²⁵ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 01.04.2023).

активності набули процеси формування громадянського суспільства та трансформації демократичної і правової держави.»²⁶

Одним із ключових факторів становлення демократії вважається співпраця між громадянським суспільством і державою. Концепція становлення громадянського суспільства в Україні визначена нашою державою у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, затвердженій Указом Президента України від 27.09.2021 року № 487/2021, яка «спрямована на визначення комплексу взаємопов'язаних стратегічних завдань діяльності держави у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства до 2026 року. В основу Стратегії покладено бачення ролі і значення громадянського суспільства та принципів його взаємодії з державою, що ґрунтується на міжнародних нормах та стандартах. Відповідно стратегічними напрямками визначено:

1. Забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення
2. Створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства
3. Стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України
4. Створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.»²⁷

6. Теорія правової та соціальної держави.

«Правова держава є такою формою організації і діяльності державної влади, що будується у взаєминах з індивідами та їх об'єднаннями на основі норм права»²⁸. Фундаментальним принципом правової держави є принцип «верховенства права». Правовій державі притаманні як звичайні ознаки, характерні для всіх держав, так і специфічні, такі як:

- «1) державна влада обмежується правом, ставиться під контроль права, функціонує у поєднанні та у взаємодії з громадянським суспільством у рамках права;
- 2) відповідність закону праву (правовий закон) і його верховенство;
- 3) пов'язаність законом рівною мірою як громадян та їх об'єднань (комерційних і некомерційних), так і державних органів, посадових осіб;
- 4) законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав людини;
- 5) побудова відносин особи та держави на основі взаємної відповідальності, як особа є відповідальною перед державою, так і держава відповідає перед особою за невиконання обов'язків;
- 6) поділ державної влади між законодавчими, виконавчими і судовими органами: їх незалежність і єдність; недопустимість підміни функцій один одного; дійовість механізму «стримувань і противаг»;
- 7) законний (легальний) шлях прийняття законів та їх змін – шлях виявлення волі народу безпосередньо (референдум) або опосередковано (через представницький орган);

²⁶ Мелещенко Т.В. Становлення громадянського суспільства в незалежній Україні: проблеми та перспективи. С.256-260 URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjB7aW30Kb-AhUC_SoKHbdaBYwQFnoECB0QAQ&url=https%3A%2F%2Fenpuir.npu.edu.ua%2Fbitstream%2F123456789%2F28824%2F1%2FMeleshchenko.pdf&usg=AOvVaw16H5QMjoh31dtRkRPWj_2

²⁷ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 01.04.2023).

²⁸ Левчук В.Д. Поняття та ознаки правової держави. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків. 2019. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwieqoa0073_AhVhlySKHXn5C0wQFnoECBQQAQ&url=https%3A%2F%2Funiivd.edu.ua%2Fgeneral%2Fpublishing%2Fkonf%2F17_05_2019%2Fpdf%2F57.pdf&usg=AOvVaw2vN5HILUEO9kt0kYdGKRHg (дата звернення: 20.03.2023).

8) наявність ефективних форм контролю і нагляду за здійсненням законів та інших нормативно-правових актів.»²⁹

Соломін О.А. відзначає, що «практика виявила вузький горизонт «класичної» (власне ліберальної) концепції правової держави, оскільки вона проголошувала лише громадянські і політичні права. З часом нагальні потреби суспільного розвитку поставили на порядок денний проблему соціальних, економічних і культурних прав людини, спричинивши появу концепції соціальної держави.»³⁰

«Соціальна держава – це держава, політика якої направлена на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини. Соціальною може бути тільки держава, що має високий рівень економічного розвитку, в структурі економіки має бути врахована соціальна орієнтація держави. Соціальній державі властиві всі традиційні функції держави, але через призму цілей та завдань соціальної держави. Виділяють такі соціальні функції:

- 1) підтримка соціально незахищених категорій населення (через пенсійне забезпечення, систему соціальних виплат і допомоги);
- 2) створення можливостей для вільної реалізації трудового та інтелектуального потенціалу громадян держави;
- 3) забезпечення трудової зайнятості населення та боротьба з безробіттям;
- 4) забезпечення охорони праці та здоров'я людей;
- 5) підтримка сім'ї, материнства, батьківства і дитинства;
- 6) згладжування соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів між різними соціальними верствами через оподаткування, державний бюджет, спеціальні соціальні програми;
- 7) заохочення добродійної діяльності (зокрема, шляхом надання податкових пільг підприємницьким структурам, що здійснюють добродійну діяльність);
- 8) турбота про збереження соціального миру в суспільстві, зокрема, через систему соціального партнерства;
- 9) участь у реалізації міждержавних соціальних програм, вирішенні загальнолюдських проблем.»³¹

Усвідомлення взаємообумовленості прав «першого» і «другого» покоління спонукало німецького ученого Г. Гелера ввести в науковий обіг поняття «соціальна правова держава», яке містять конституції багатьох сучасних країн.³²

Тема 2.1. Право як інструмент для регулювання суспільних відносин.

План лекцій:

- 1. Передумови виникнення права.**
- 2. Поняття та ознаки права.**
- 3. Функції права.**
- 4. Співвідношення понять «право» та «закон».**
- 5. Поняття «нормативно-правовий акт».**
- 6. Види нормативно-правових актів.**
- 7. Правова норма.**
- 8. Форми реалізації права та основні способи його захисту.**

²⁹ Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ/ Кол. авторів. Черкаси, 2019. С. 41.

³⁰ Соломін О.А. Концепція правової держави: сучасний контекст. Наукові записки НаУКМА. Том 134. Політичні науки. С.5. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149238551.pdf>

³¹ Правознавство: Підручник. Одеса: Атлант, 2015. С.25.

³² Соломін О.А. Концепція правової держави: сучасний контекст. Наукові записки НаУКМА. Том 134. Політичні науки. С.6. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149238551.pdf>

Конспект лекції:

1. Передумови виникнення права (походження, етапи формування та історичні типи).

Право як соціальне явище існувало ще в первісному суспільстві, у родових общинах, коли між його членами існували певні права та обов'язки, які знаходили своє відображення у формі правових звичаїв, та мали релігійний, моральний та економічний характер.

Право розвивалося з виникненням виробничого господарства (землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі), десь у 6—7 тисячолітті до нашої ери. На його формування вплинули різноманітні фактори матеріального та духовного життя.

З точки зору матеріального, економічного, то при переході до виробничого господарства виникли такі матеріально-економічні вимоги.

закріплення економічного статусу власника товару;

необхідність забезпечення для товаровласників стабільних, безпечних і гарантованих економічних відносин;

створення довгострокових передумов господарської діяльності, умови для самостійності та активності.

Все це надавало праву важливих ознак: загальнообов'язковість, встановлення усних і письмових правил поведінки, взаємозв'язок прав і обов'язків.

З точки зору духовного, виникнення права пов'язане з розвитком мислення, зростанням людського розуму, розвитком відносно самостійної особистості зі своїми інтересами та потребами, для реалізації яких необхідна соціальна свобода. Цю соціальну свободу стало забезпечувати право, визначаючи її межі, а разом з тим, визначаючи міру соціальної відповідальності за перевищення міри свободи.

« Нормування суспільних відносин завжди потребує встановлення певної міри можливої поведінки людей. Встановлення цієї міри є необхідним для розмежування різних інтересів. Людина, яка живе в суспільстві, не може бути вільною від суспільства. Вона вимушена і повинна поступатися своїми певними інтересами заради інтересів інших членів суспільства і суспільства в цілому.

Виникає потреба встановити міру належної поведінки кожного члена суспільства, кожного суб'єкта прав. Ця міра відображає згоду суб'єктів права на певне суспільно необхідне обмеження власної свободи заради того, аби їх свобода поважалась іншими суб'єктами права.

Право визначає, що можуть або повинні робити держава, її органи, кожен громадянин, встановлює відповідні дозволи і заборони. Мета права полягає в поєднанні свободи кожного зі свободою всіх. Характер цього поєднання, кількість і ступінь відповідних обмежень залежать від особливостей економічних, політичних, соціальних та інших відносин, притаманних тому чи іншому суспільству. Отже, право виступає як легітимована міра свободи, що відповідає інтересам суб'єктів суспільних відносин.». ³³

Право відрізняється від первісних суспільних звичаїв такими ознаками.

1) Право - це сукупність приписів, які розділяючи права та обов'язки учасників суспільних відносин, вказують дозволу і належну поведінку.

2) Ці приписи існують у психіці людей у вигляді правової свідомості.

3) Ця правосвідомість отримує зовнішню форму у правовій поведінці людей, правових звичаях, судових прецедентах та зрештою у нормативних актах, виданих державою.

4) Ці форми вираження права є обов'язковими для виконання і забезпечуються органами, які створюють право, насамперед державними.

Аналізуючи викладене, не можна стверджувати, що право виникає тоді, коли виникає держава. Історично одночасно виникають лише держава і законодавство, яке є системою виданих або затверджених державою нормативних актів.

Незалежно від передумов і причин виникнення права в різних країнах, спробуємо з'ясувати фактори, що сприяли появі права:

- економічні – формування приватної власності, поділ праці;
- політичний — відокремлений від населення орган влади; необхідність наведення порядку;

³³ Правознавство: навчальний посібник, за заг. ред. С.В. Петкова. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2020. 360 с. (дата звернення: 07.12.2022)

- необхідність утримання організаційно – управлінського апарату;
- військовий – необхідність ведення війни та захисту власних територій.

У своєму виникненні, право проходило такі етапи формування:

1. *Етап перетворення звичаїв, що склалися у первісній громаді, на правові звичаї*. Правовим звичаєм стає тоді, коли він набуває мовчазного чи офіційного схвалення держави і захищається нею, в тому числі за допомогою примусу. Держава неоднаково ставиться до різних звичаїв: вона санкціонує лише ті з них, які узгоджуються з її політикою, загальними засадами життєдіяльності суспільства. Водночас з'являються такі, які закріплювали кастові привілеї вищих станів, обов'язки нижчих станів, (наприклад: *правила купівлі-продажу землі, спадкове сімейне володіння землею тощо. ін.*) На основі правових звичаїв складається так зване *звичаєве право*.
2. *Етап виникнення та застосування правових звичаїв та прецедентів* – спочатку посередники-судді (жреці, намісники) використовували для вирішення спорів – правові звичаї. При настанні нових життєвих обставин - рішення приймалися опираючись на особисте розуміння поняття справедливості, Ці правила ставали нормативними. В подальшому, такі рішення використовували для вирішення подібних справ – судовий прецедент. (Наприклад: *рішення давньоримських преторів та інших магистратів сприймалися як обов'язкові прецеденти для подібних справ, створюючи преторську правову систему*).
3. *Етап формування юридичного права (позитивне право)* - нові проблеми, з якими зіткнулося суспільство, викликали необхідність виправлення та вдосконалення існуючих правил і розробки нових правил, довірених органам державної влади. Після появи судових установ, почали виникати інші уповноважені органи держави, які мали право на створення юридичних норм. На цьому етапі юридичне право вже досить істотно відрізняється від мононорм первісного суспільства, в якому був відсутній поділ на права і обов'язки.

Таким чином, головними формами існування права є законодавство, звичаєве право, прецедентне право, договірне право.

Законодавство як форма існування права превалує в країнах континентальної Європи, в тому числі в Україні. Воно складається з ієрархічної системи правових нормативних актів. Найвищими в цій системі є акти парламентів — закони.

Звичаєве право — перша історична форма права, нині найпоширеніша серед країн з традиційним способом життя. Більша чи менша його розвиненість в окремих країнах залежить від особливостей історичного розвитку і економічних та політичних умов, що склалися в них.

Прецедентне право являє собою систему прецедентів. Прецедентом вважається правило, покладено в основу вирішення якоїсь конкретної справи судовим або іншим державним органом, застосування якого стає обов'язковим при розгляді всіх наступних подібних за змістом справ тієї ж категорії. Він є основною формою права в країнах англо-американської системи і створює найбільш сприятливі умови для динамічного розвитку правової системи.

Договірне право складається з нормативних договорів між двома або декількома суб'єктами, є обов'язковим для них, має юридичне значення й для інших учасників суспільних відносин. Договір як форма права поширений в міжнародному праві і країнах з ринковою економікою.

Історичний тип права — це сукупність певних важливих ознак, характерних для існуючої в межах однієї суспільно-економічної формації правової системи держави, що визначається сукупністю економічних основ, соціальної природи, зовнішніх форм ідентифікації.

Відповідно до викладеного виділяють: рабство; феодальний; буржуазний; види соціал-демократичного права.

Вид права — це специфічна форма права, яка визначається найважливішими загальнотеоретичними характеристиками права та найбільш загальними характеристиками практичних (ціннісних) відносин з ним

Як і у випадку з державою, виникнення права — це складний і багатоаспектний процес. Різноманітність теорій, які намагаються пояснити характер змін у соціальному житті при переході від природного до державно-правового стану суспільства, умови і причини виникнення права, обумовлена суттєвими розбіжностями у світогляді авторів теорій, різним розумінням самої сутності і призначення

права, виливом відповідної історичної епохи, відсутністю і неможливістю абсолютного знання з даної проблеми. Але всі концепції мають певну пізнавальну цінність і сприяють відновленню більш достовірної картини генезису права.³⁴

Ознаки права, які відрізняють його від норм первісної общини:

Право	Норми первісної общини
На перших етапах свого розвитку (архаїчне право) право сприяло вирішенню всезагальних справ. У подальшому воно почало служити інтересам окремих соціальних верств: рабовласників (рабовласницьке право), феодалів (феодальне право), духовенства (канонічне право), мешканців міст (міське, торгове, цехове право). В класових суспільствах право закріплювало економічну і соціальну нерівність, привілеї панівного класу.	Виражають і захищають інтереси всієї общини.
Спочатку право формується самим суспільством (на основі повторювальних суспільних відносин виникають сталі соціальні норми), пізніше правові норми встановлюються (або санкціонуються) судовими і нормотворчими органами держави.	Складаються внаслідок багаторазового повторення певних варіантів поведінки, джерелом їх формування є вся община.
Виражається зовні у правових звичаях, судових прецедентах, нормативно-правових актах та інших джерелах, визнаних державою.	Існують у свідомості людей, передаються із покоління в покоління.
Містить приписи різного характеру – дозволи, заборони, зобов'язання.	Не знають поділу на права і обов'язки
У разі необхідності забезпечується державним примусом, супроводжується санкціями.	Реалізуються добровільно в силу внутрішнього переконання, звички, авторитету старійшин і вождів, їх власного прикладу.

2. Поняття та ознаки права.

Право, слід розуміти, як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою.

Термін “право” використовується в різних значеннях.

- 1) соціально-правові вимоги особи (право на життя, право на самовизначення, право на особисту свободу);
- 2) право — це система правових норм. Це право в об'єктивному сенсі, оскільки норми виникають і діють незалежно від індивідуальної волі;
- 3) під цим терміном розуміються офіційно визнані можливості фізичних і юридичних осіб (право на працю, право на відпустку, право власності);
- 4) цей термін використовується для характеристики системи всіх правових явищ. При цьому слід розрізняти ознаки закону та його властивості: ознаки визначають закон як поняття, а властивості — як реальне явище.

Уявлення про право класифікуються відповідно до конкретних наукових течій або шкіл. Серед них слід виділити такі.³⁵

³⁴ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 17. (дата звернення: 02.08.2022)

³⁵ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. –

Теорія природного права.

Як науковий напрям ця теорія має давню історію. Її основні положення сформувалися з давніх часів. Суть цієї теорії полягає в тому, що крім позитивних законів, створених державою, існує загальне для всіх людей природне право, яке існує над позитивними законами. Останнє ґрунтується на вимогах природного права (право на життя, вільний розвиток, працю, участь у суспільних і громадських справах). Поняття природного права включає поняття природних і невід'ємних прав людини і громадянина, яке є обов'язковим для кожної держави. Ще римські юристи поряд з цивільним правом і правом народів висували природні закони як відображення природних законів і порядку речей. Цицерон говорив, «що закон держави, який суперечить закону природи, не може вважатися законом».

Теорія природного права була розроблена в працях Джона Локка, Жан-Жака Руссо, Шарля Луї Монтеск'є, Гольбаха, Радищева та інших мислителів. Ідеї, викладені в них, були підтверджені американською Декларацією незалежності 1776 року та французькою Декларацією громадянських прав і свобод 1789 року. Невід'ємні та природні права людини гарантуються конституціями в усіх сучасних юрисдикціях.

У цивілізованому суспільстві немає підстав протиставляти природне і позитивне право, оскільки останнє закріплює і захищає природні права людей, утворює єдину систему правового регулювання суспільних відносин.³⁶

Історична школа права.

Право виникло внаслідок певної реакції на доктрину природного права з метою захисту вже відомих і перевірених закономірностей суспільно-державного життя, що виникли в умовах середньовіччя (феодалізму). Представники історичної школи вважають, що право є вираженням свідомості народу, який, як і мова, поступово формується в ході історії, незалежно від суб'єктивної думки про законодавчу владу держави.

Законодавець має право змінювати лише те, що встановлено законом. Гюстав Гюго доводив, що так само, як мова не виникає з договорів і не є готовою, право створюється у формі норм, добровільно прийнятих людьми шляхом самостійного розвитку поза державою.

На думку істориків, право є продуктом народного розуму і правових переконань людей. Розвиток права — це поступове розкриття норм, які реально існують у законах, як розум народу.

Тому право існує не у формі формальних норм, а в живому існуванні правових інститутів та їх органічній взаємозалежності. Юристи встановлюють верховенство права лише шляхом аналізу існуючої юридичної практики.

Відомими представниками історичної школи права були німецький юрист Густав Гюго, Карл Савіньї, Фрідріх Пухта, Шталь та інші.

Консерватизм цієї школи виявляється лише в запереченні ролі суб'єктності в законодавчому процесі та важливості нового законодавства в поступовій трансформації суспільного життя. Історична школа переоцінювала звичне положення в системі нормативного регулювання суспільних відносин, ставила його вище права і заперечувала можливість зміни фактично чинного права законодавчими актами.

З іншого боку, представники історичної школи права справедливо вважали, що законодавець не може створювати норми на власний суб'єктивний розсуд. Її роль полягає у вивченні об'єктивних потреб суспільного розвитку та інтересів окремих осіб і правильному відображенні їх у правових нормах.³⁷

К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 18. (дата звернення: 16.03.2022)

³⁶ Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 10. (дата звернення: 17.03.2022)

³⁷ Періодизація і джерела історії права. URL: <http://studles.in.ua/ru/IstorIyagosudarstva-I-prava-ukrainy-lekcII/4004-tema-1-dpu-yak-nauka-ta-navchalna-dIscIplna.html>. (дата звернення: 22.02.2022)

Реалістична школа права.

Всупереч історичному розумінню, що право розвивається завдяки внутрішнім причинам, автори реалістичної теорії вважають, що право виникає і розвивається під впливом зовнішніх факторів.

Ці чинники є інтересами, якими керуються люди і ведуть їх до визначення своїх цілей, які реалізуються за допомогою права.

Основоположником реалістичної теорії права є відомий юрист Рудольф Ієрінг. Суть своєї теорії він визначив у таких роботах, як «Дух римського права», «Боротьба за справедливість», «Призначення права», які вийшли в перекладі на початку 20 століття.

За Ієрінгом: «Права — це інтереси, які охороняються державою, вона забезпечує життєві інтереси людей і сприяє задоволенню різноманітних потреб людей. Право належить не тому, хто виявляє волю, а тому, хто нею користується.»

Суб'єктом прав є особа, яка потребує користування правами. Забезпечення його використання є юридичним завданням. Боротьба з беззаконням людей, державних органів, країн і окремих осіб полягає в суті права.

Автор вважає: «Абсолютно справедливого закону не існує, а його цінність полягає в реалізації заявлених ним цілей.

Боротьба за право — це обов'язок особи перед собою, а захист права, тобто протидія правопорушенню, — обов'язок не тільки стосовно самого себе, але й стосовно цілого суспільства, держави: бо кожен, захищаючи своє право, відстоює тим самим норми об'єктивного права, на яких ґрунтується його суб'єктивне право»..

Незважаючи на зовнішній «мілітаризм» реалістичної концепції Ієрінга, вона з певної точки зору поєднує в собі ідеї різних органічних, природних, економічних і психологічних теорій права.

По-перше, реалістична теорія визнає єдність і змінність права. З одного боку, для нього право не поділяється на позитивне і природне - право існує лише у формі позитивного права. З іншого боку, в праві немає нічого незмінного і вічного: воно є постійно мінливим явищем, яке, у свою чергу, відображає нові умови суспільного життя.

По-друге, представники реалістичної школи вбачають прямий зв'язок між правом і державою. Державна влада є необхідною умовою існування права. На відміну від теорії природного права, держава як свідомий правотворець розглядається як необхідність законодавчої дії.

По-третє, реалістична школа багатьма теоріями обґрунтувала концепцію єдності юридичних прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, без якої неможливе існування громадянського суспільства та нормальна взаємодія його учасників.

По-четверте, на думку реалістів, найважливішим аспектом легітимності є заперечення довільної поведінки.³⁸

Соціологічна школа права.

Ця теорія є одним із основних напрямів юриспруденції 20 ст. На відміну від правового позитивізму, який зводить завдання юридичної науки до формально-логічного вивчення чинного права, соціологічна школа зміщує центр ваги на «живе право», тобто на систему правових відносин і поведінки людей у полі права. Права базуються не на законі, а на суспільстві. Джерело цього слід шукати в поведінці тих, хто застосовує закон.

Ерліх є засновником правової соціології, а Паунд вважається видатним дослідником сучасної американської школи соціологічного права.

³⁸ 1 Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. І. Алаїс. — К., 2003. — С. 12 (дата звернення: 17.02.2022)

Одним із видів соціологічного напрямку є теорія солідарності, представником якої є французький правознавець Леон Дюгі. Він вважає, що обов'язкові норми, що випливають із спільної солідарності, мають служити людям.

За Дюгом, соціальні норми — це норми поведінки, що застосовуються до зовнішнього вираження суспільного життя. Вони є джерелом добробуту людей і стоять над державою.

Нормативіська школа права.

Родоначальником нормативіської школи є австрійський юрист Ганс Кельзен (1881-1973).

Він викладав після розпаду Австро-Угорської монархії у Віденському університеті, був радником з юридичних питань першого республіканського уряду і підготував проект Конституції Австрійської республіки. Після приєднання Австрії до нацистської Німеччини Кельзен емігрував до США.

Сам автор називав розроблене ним вчення "чиста теорія права", і так само називається найвідоміша його робота на цю тему.

Він вважав, що юриспруденція повинна вивчати право «в його чистому вигляді», незалежно від політичних, моральних чи інших висновків, інакше наука втрачає об'єктивний характер і перетворюється на ідеологію.

Вихідною точкою концепції Кельзена є ідея «первинної (суверенної) норми», норми, яка обґрунтовує ефективність і юридичну силу всіх інших норм.

Відповідно до цієї теорії вся правова система має ієрархічну структуру, тобто послідовно впливає з основних норм і утворює ієрархію норм. Тому завдання теорії — виявити в кожному конкретному правовому явищі його відповідність вищим правовим нормам.

Психологічна теорія.

Ця теорія була розроблена на початку 20 століття відомим вченим Л.І. Петражицьким, який є випускником Київського університету ім. Св. Володимира, потім у творах зарубіжних письменників: Дьюї, Меррілла, Росса, Еліота та ін. Петражицький вважає: «Емпірична наука вивчає два види буття фізичне і психічне.»

Право належить до психічного світу, який є одним із феноменів його буття, і являє собою імперативно-атрибутивний досвід людей. Людська діяльність може бути вільною і невільною.

Сила волі пов'язана з внутрішньою свідомістю, яка базується на специфічних емоціях, які діють як внутрішній бар'єр для бажання та спонукають людину до дії. Норми, які є регулятивними заборонами і наказами, є лише відображенням їх досвіду.

Л. Петражицький виділяє позитивне й інтуїтивне (автономне) право. Властиво саме інтуїтивне право і є правом, що є результат самовизначення особистості.

Фактично в концепції Л. Петражицького право ототожнюється із правосвідомістю.³⁹

Матеріалістична теорія права.

Представлена у працях основоположників марксизму-ленінізму та їх послідовників. Матеріалістична теорія базується на тезі, що право є вираженням і поєднанням волі панівного класу в економіці. Продукт класового суспільства, як і держава. Його зміст категоричний.

Виникнення та існування права трактується як необхідне регулювання суспільних відносин в інтересах панівного економічного класу.

Марксистсько-ленінське вчення бачить природу права в його класовій і матеріальній сторонах. Маркс і Енгельс відкидали буржуазну концепцію права і писали: «Ваш закон — це лише воля вашого класу, кодифікована законом, зміст якого визначається матеріальними умовами вашого класового життя».

Економічна умовність права є найважливішим принципом марксистської теорії.

Тож, право можна визначити як систему норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою як регулятором суспільних відносин, яка офіційно визначає рівень свободи, рівності та справедливості.

³⁹ Теорія держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. (дата звернення: 03.02.2022)

З об'єктивної точки зору право — це сукупність офіційно визначених правових норм, встановлених або затверджених державою для регулювання суспільних відносин і гарантованих силою державного примусу.

З суб'єктивної точки зору право — це тип поведінки та норми, які можуть мати громадяни, гарантовані державою.

Сутність і цінність права як явища соціального порядку виявляється через його ознаки:

1) загальнообов'язковість. На відміну від інших соціальних норм правові приписи адресовані всім учасникам правових відносин і є обов'язковими для них;

2) нормативність. Право складається із правил загального характеру, розрахованих на неодноразове застосування. Право виступає як рівний масштаб і модель поведінки людей;

3) формальна визначеність. Правові норми, як правило, фіксуються письмово, вони мають певну логічну структуру. Право встановлює певні рамки поведінки суб'єкта, чітко формулюючи його права і обов'язки;

4) системність. Право є цілісною системою взаємопов'язаних норм;

5) зв'язок з державою. Право пов'язане з державою перш за все тим, що правові норми встановлюються або офіційно визнаються державою. Право охороняється державним примусом;

6) регулятивність. Право виступає як регулятор суспільних відносин і в цьому полягає його головна соціальна цінність;

7) вираз міри свободи і справедливості. Право нерідко називають математикою свободи. Дійсно, право втілює основні права і свободи людини, надає людині легальну можливість реалізувати свої інтереси. Крім того, воно встановлює баланс між поведінкою людини та її соціальним становищем (справедливість);

8) процедурність. Процедура, тобто встановлений порядок і послідовність дій, передбачена як для видання, так і для реалізації юридичних норм;

9) компромісний характер. Право за своєю природою є інструментом соціального компромісу, своєрідного договору в масштабі суспільства.

3. Функції права.

Сутність, зміст, соціальна цінність права.

Сутність права — головна ідея права, що висловлює його соціальне призначення та цілеспрямованість, яка формулюється об'єктивними умовами життєдіяльності суспільства і знаходить своє вираження в змісті права.

Зміст права — вся сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється врегулювання суспільних відносин.

Розрізняють два види змісту:

1. Соціально — політичний — відображає економічну, політичну, класову сутність та націленість права.
2. Спеціально — юридичний — характеризує право як специфічне інституційне явище.

Сутністю права є загальна воля, зумовлена матеріальними і соціально-культурними умовами суспільного життя, класами, соціальними групами населення, властивостями індивідів, які діють у результаті узгоджених, індивідуальних чи спільних дій. специфічні відносини. визнані державою інтереси, виражені законом та в інших формах, унаслідок чого виступає загальним мірилом суспільства, мірилом поведінки та дій людей (регулятор). Слід розуміти, що природа права різна на кожному етапі існування держави, але, водночас, що кожне суспільство має свою природу. Право завжди було, є і продовжує залишатися нормативним регулятором суспільних відносин поведінки людей, тому положення права залишаються незмінними.

Поняття містить два аспекти, які виражають його природу:

- ціннісні норми;
- регулювання.

Якщо з ціннісно-нормативної точки зору право є мірилом свободи, рівності, справедливості, то з регулятивної — право спрямоване на регулювання суспільних відносин.

Абсолютно неправильно відокремлювати один від одного класовий і соціальний аспекти природи права. Обидва становлять об'єднуючу, хоча й суперечливу природу права як універсального регулятора суспільних відносин через встановлені державою норми свободи, рівності та справедливості.

Сутністю та визначальною ознакою і характеристикою всього винайденого людиною є цінність, необхідність і призначення цього предмета і явища в суспільстві. Тому природа права, як і природа держави, полягає в його соціальному призначенні — регулювати суспільні відносини та організовувати суспільство.

Категорія «юридична цінність» створена з метою розкриття значення права в суспільстві та визначення його природи. Це не є загальновизнаним у науковій літературі.

Соціальна цінність об'єктивного права полягає в здатності права служити справедливим і прогресивним потребам та інтересам усіх членів суспільства.

Згідно досліджених функцій держави і права: “Цінність права виражається в:

- право - це засіб організації керування суспільством, надає діям людей погодженість;
- реалізація правових норм призводить до впорядкованості суспільних відносин;
- право - необхідна умова життя та розвитку сучасного суспільства;
- право - дієвий засіб захисту існуючого суспільного ладу, правові норми встановлюють міри відповідальності (кримінальної, адміністративної, цивільно - правової) за суспільно небезпечні і шкідливі для суспільства діяння;
- право - засіб відновлення суспільства, фактор прогресу; воно розвиває ті суспільні відносини, у яких суспільство зацікавлене;
- надто важливе значення права як інструмента переходу до нових економічних і політичних відносин, рішення глобальних проблем сучасності;
- право - виразник справедливості;
- за своїм призначенням воно протистоїть несправедливості, «юстиція» у перекладі з латинського означає справедливість;
- право визначає міру свободи особи в суспільстві;
- право і свобода особи невіддільні одне від одного, оскільки право, визначаючи масштаб, кордони свободи, допомагає індивіду їх усвідомити.”⁴⁰

Характеристика функцій права

Надважлива роль права в суспільному житті, його соціальне призначення, виражаються в його функціях.

Його функції — основний напрям правового впливу з метою регулювання суспільних відносин, які можна поділити на види залежно від основного завдання їх вирішення. Найбільш поширена - поділ правових функцій на загальні та спеціальні правові функції суспільства.

Загальною функцією правового суспільства є спрямування взаємодії права та інших суспільних явищ у єдності форми і змісту.

Загальні функції суспільства поділяються:

- інформативна (комунікативна) – закон повідомляє людям про волю законодавця;
- орієнтаційна – право спрямовує людей на позитивні правові установки та правову поведінку;
- гносеологічна (пізнавальна) - саме право є джерелом знань про прописані в ньому закономірності суспільного розвитку, основні культурні цінності та цілі програми;
- гуманітарна - право охороняє і захищає права людства, націй і окремих людей;

⁴⁰ Теорія держави і права : посіб. для підгот. до держ. іспитів / [Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.] ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х. : Право, 2015. – С. 46. (дата звернення: 02.02.2022)

- організація та управління — право допомагає організувати загальні зусилля людей для досягнення загальнолюдських ідеалів;
- навчальна — виховання поваги до закону та загального впливу права на духовну сферу суспільства;
- спеціальна — спрямування фактичного правового впливу на суспільні відносини.

Оскільки право впливає на багато сфер людської діяльності, можна також говорити про наявність економічної, політичної, ідеологічної функцій права. Але для юриста принципове значення мають власне юридичні функції права: регулятивна та охоронна.

Функції права		
Регулятивна		Охоронна
статична	динамічна	

Регулятивні функції направлені на забезпечення організації суспільних відносин, їх функціонування та розвитку відповідно до потреб суспільного прогресу. Ця функція використовує як об'єкт впливу нормальні, позитивні і корисні суспільні відносини, врегульовані правом.

Регулятивна функція права виявляється в тому, що приписи правових норм вносять упорядкованість у суспільні відносини. Виконуючи функцію регулятора суспільних відносин, правова норма указує індивіду на лінію його поведінки в тому або іншому випадку. Дія цієї функції виявляється у дозволах, рекомендаціях, пільгах і заохоченнях.

Регулятивна функція права має первинне значення. Вона найбільшою мірою відображає природу права: суб'єктам права надається правомочність, у межах якої вони діють вільно, на свій розсуд.

Розрізняють різновиди регулятивної функції: регулятивну статичну і регулятивну динамічну. Регулятивна статична функція права виявляється в закріпленні тих або інших стабільних станів (статусів): статусу особистості, статусу юридичної особи, форм держави, компетенції державних органів, повноважень посадовців тощо. Регулятивно-статична функція реалізується за допомогою дозвільних та заборонних норм і правовідносин пасивного типу, що виникають на їхній основі. У подібних ситуаціях суб'єкти права самі, за власною ініціативою проявляють правову активність.

Регулятивна динамічна функція права «обслуговує» соціально-правові процеси: торгівлю, виробництво нових цінностей, перехід майна та інших благ від одних осіб до інших. Вона втілена в інститутах цивільного, адміністра-тивного, трудового права, які опосередковують процеси в економіці, інших сферах суспільного життя.

За допомогою регулятивно-динамічної функції право визначає, якою повинна бути майбутня поведінка людей. Ця функція здійснюється за допомогою зобов'язуючих норм. Так, законодавством встановлені обов'язки виконати військовий обов'язок, платити податки, дотримуватися трудової дисципліни, виконувати зобов'язання за догово-ром тощо. Регулятивно-динамічна функція знаходить свій прояв у правовідносинах активного типу.

Охоронна функція - захищає суспільні відносини шляхом усунення шкідливих і небезпечних діянь людей і їх об'єднань, відновлює порушені права суб'єктів.

Охоронний вплив права знаходить свій вираз в наступному:

- у визначенні заборон на здійснення протиправних діянь;
- у встановленні юридичних санкцій за вчинення зазначених діянь в безпосередньому застосуванні юридичних санкцій, до осіб, які вчинили правопорушення.⁴¹

Основні принципи права

Термін «принцип» перекладається з латини як «початок», «першооснова», «перший». З давніх-давен принцип вважався основою будь-якої суспільної системи (в тому числі правової), а вимоги до всіх явищ, що належать до цієї системи, є основоположними.

⁴¹ Ковальський В. С. Охоронна функція права : [монографія] / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 300. (дата звернення: 20.02.2022)

Принципи не формулюють конкретних прав і обов'язків і не завжди забезпечуються спеціальними правовими санкціями, але характер держави (демократична, тоталітарна, тощо) можна значною мірою оцінити з основних принципів правового порядку.

Принципи права можна класифікувати за такими підставами:

- а) за формою нормативного вираження (тобто за характером нормативного джерела, в якому вони закріплені);
- б) за сферою дії (в одній чи в кількох галузях, праві в цілому);
- в) за змістом.

За формою нормативного вираження принципи можна розподілити на такі, що закріплені в міжнародних та внутрішньодержавних деклараціях, конституціях і в поточному законодавстві. За сферою дії вирізняють загальноправові, міжгалузеві, галузеві та принципи правових інститутів. За змістом бувають загально-соціальні (економічні, політичні та ін.) і спеціально-юридичні принципи.

Загальнолюдські (цивілізаційні) принципи права безпосередньо визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (політичним, економічним, соціальним, моральним тощо) і повинні виступати універсальним критерієм становлення національних правових систем. Вони закріплені в міжнародних правових документах і частково у внутрішньому законодавстві окремих держав:

- Принцип гуманізму
- Принцип демократизму
- Принцип справедливості
- Принцип свободи
- Принцип рівності

Загальноправові принципи, характерні для права в цілому, визначають якісні особливості всіх правових норм національної правової системи незалежно від специфіки регульованих ними суспільних відносин. Вони діють у всіх галузях права, через що їх називають загальними (за обсягом), або основними. До них належать: єдність прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин, га-рантованість прав і свобод громадян, принцип відповідальності за вину, принцип законності, поєднання стабільності і динамізму та деякі інші

Міжгалузевими називаються принципи, що діють відразу в кількох галузях права. Більшість принципів мають міжгалузевий характер, бо більш-менш одноманітно виражені в нормах кількох галузей. До них належать принципи судоустрою, судочинства (цивільного, господарського, кримінального) і правового стану осіб, які беруть участь у процесі. Це, зокрема, такі: незалежність суддів і підкорення їх тільки законам; здійснення правосуддя тільки судом; рівність прав учасників судового розгляду; всебічність, повнота й об'єктивність з'ясування обставин справи; ніхто не може бути суддею у власній справі; усність, безпосередність, безперервність, гласність процесу; національна мова судочинства; доступність судового захисту та багато інших.

Принципи правових інститутів діють у межах однорідних суспільних відносин, що регулюються нормами окремого інституту. Іноді їх ототожнюють з загальноправовими або галузевими принципами, піддаючи сумніву саму необхідність існування принципів окремих інститутів права. Разом з тим принципи окремих інститутів права становлять цілком самостійну наукову категорію і виступають конкретизуючим елементом системи загальних принципів права.

Так, інституту призначення покарання у кримінальному праві відповідає ціла система принципів, які є логічним продовженні загальних засад, характерних для держав з демократичною і гуманістичною орієнтацією, зокрема: законність покарання в розумінні конкретного його прояву, визначеність покарання у вироку суду; обґрунтованість і обов'язковість його мотивування у вироку; гуманність конкретного покарання, яке не може спричиняти фізичних страждань засудженому або принижувати його людську гідність; індивідуалізація покарання, тобто відповідність покарання небезпеці злочинця (врахування особи винного); справедливість покарання, яка адекватна небезпеці злочину і відповідає уяві

суспільства про карність вчинків певного роду.

4. Співвідношення понять «право» та «закон».

Поняття і види соціальних норм.

Кожна людина у своїх діях свідомо чи несвідомо керується певними правилами, тобто прикладами правильної поведінки та їх моделями. Ці норми різноманітні як за змістом (регулюють відносини людей у різних сферах суспільного життя — родині, родині, власності, здійсненні політичної влади тощо), так і за способом створення (можуть створюватися). різні громадські організації, державні установи або сформовані в ході історичного та людського розвитку). Без правил поведінки людини не може існувати саме суспільство.

Регулювання поведінки людей здійснюється шляхом встановлення загальних правил (норм) поведінки, застосовних до всіх подібних випадків і всіх суб'єктів.

Традиційно за об'єктом регулювання всі норми поділяються на дві великі групи.

- соціальні норми, що регулюють відносини між людьми та їх об'єднаннями;
- технічні норми, які регулюють взаємовідносини людини з природою або технікою.

Технічні норми – це правила, що характеризують відношення людини до природи, техніки, знарядь і засобів виробництва.

Соціальні норми – це правила поведінки, що регулюють відносини між людьми, їхніми колективами, соціальними групами.

Види соціальних норм:

1. **Норми-звичай** – правила поведінки, що історично склалися, протягом тривалого часу передавалися з покоління в покоління і виконуються в силу звички (традиції, етикет).
2. **Норми моралі** – правила поведінки, що ґрунтуються на існуючих у суспільстві уявленнях про добро, честь, совість, гідність і забезпечуються силою суспільної думки.
3. **Норми релігії** – правила поведінки, установлені різними віросповіданнями й обов'язкові для віруючих.
4. **Норми права** - прийняті (санкціоновані) і забезпечені державою загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, що надають учасникам регульованих відносин суб'єктивні права і покладають на них юридичні обов'язки.
5. **Корпоративні норми** - правила поведінки, вироблені організаціями корпоративного типу (партіями, громадськими організаціями), що забезпечуються владою суспільних об'єднань.⁴²

Відокремлюють такі ознаки соціальних норм:

1. Правила (масштаби, зразки, моделі) поведінки регулятивного характеру — соціально-вольові норми, що історично склалися або цілеспрямовано встановлені. Вони спрямовують поведінку людей відповідно до закладеної в нормі ідеальної моделі суспільних відносин, вносять однаковість у регулювання суспільних відносин і формують безупинно діючий механізм типових масштабів поведінки;

2. Правила поведінки загального характеру, тобто такі, що не мають конкретного адресата. Вони розраховані на те, щоб спрямовувати поведінку людей у рамках відносин даного виду; вступають у дію щораз, коли виникають відповідні суспільні відносини;

3. Правила поведінки наказового характеру — загальнообов'язкові. Вони встановлюють заборони, дають еталони поведінки;

4. Правила поведінки, які забезпечуються певними засобами впливу на поведінку людей (звичкою, внутрішнім переконанням, суспільним впливом, державним примусом).

⁴² Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. - К.: Юрінком Інтер, 2015. (дата звернення: 01.03.2022)

За способом установки і комплектації прийнято виділяти наступні:

- моральні норми - правила, вироблені відповідно до розуміння людьми добра і зла, справедливості і несправедливості, честі, несправедливості тощо, тобто відповідно до моральних уявлень.
- звичаї (традиції, звичаї, обряди, звичаї ділового обороту) - правила, що виникли історично та в результаті багаторазового використання людьми. Колись ритуали були моральними та релігійними нормами, але з часом їх справжнє значення було забуто. Дотримуючись звичаю, людям більше не кажуть, що той чи інший варіант поведінки є хорошим чи поганим, а натомість поводяться певним чином за звичкою.
- корпоративні норми (норми організації) - правила поведінки, видані організацією або розроблені організацією і які поширюються на їх членів; корпоративні норми регулюють відносини в цій організації, послідовність її діяльності та відносини учасників. Це може бути відображено в правилах, положеннях і рішеннях цих організацій;
- правові норми – правила поведінки, встановлені державним примусом.

За змістом і обсягом спілкування соціальні норми поділяються таким чином:

- політичні норми (правила, що регулюють здійснення політичної влади та відносини соціального управління);
- економічні норми (правила, що регулюють відносини між виробництвом і розподілом матеріальних ресурсів);
- культурні норми (правила, що регулюють поведінку людей у невиробничій сфері суспільства: тут мова йде про норми, що регулюють творчу, спортивну та іншу діяльність, пов'язану із задоволенням індивідуальних потреб);
- естетичні норми (правила, пов'язані з уявленнями про красу вчинків людини);
- релігійні норми (правила, які регулюють відносини між віруючими, релігійними організаціями та релігійні звичаї);
- технічні та соціальні норми (правила необхідного або правильного поводження з природними об'єктами, знаряддями праці, різними технічними засобами, вибуховими речовинами, отрутохімікатами).

Норми права і норми моралі - їх взаємозв'язок та взаємодія

Особливо важливе місце в системі соціальних норм посідають правові норми. Однак для розуміння їх характеристик дуже важливо пояснити співвідношення правових норм з іншими соціальними нормами, особливо нормами моралі.

Близькість правових норм з іншими соціальними нормами полягає в тому, що всі вони (правові норми, моральні кодекси, корпоративні норми, звичаї) належать до соціальних норм і мають спільні риси з останніми. Їх зміст цілком визначається рівнем економічного і культурного розвитку суспільства. Крім норм однієї спільноти, правові норми, що регулюють одні й ті самі суспільні відносини, та інші соціальні норми не можуть істотно відрізнитися одна від одної.

Відмінність правових норм від інших соціальних норм визначається наступними критеріями:

- Походження. Правові норми приймаються державними установами, норми бізнесу — суміжними установами, а моральні та звичаєві норми поступово формуються в ході суспільного розвитку.
- Форма вираження. Правові норми відображаються в нормативних актах, офіційно виданих державними органами, а їх властивості офіційно гарантуються. Ця характеристика не існує ні у свідомості суспільства чи соціальної групи, ні в інших соціальних нормах, які можуть бути зафіксовані в неофіційних джерелах.
- Діапазон. Правові норми регулюють і розповсюджуються на всі правовідносини.

Зазвичай це найважливіші соціальні відносини. Різні соціальні норми можуть регулювати однакові сфери життя. Наприклад, відносини власності охороняються багатьма соціальними

нормами. З одного боку, є положення Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та Цивільного кодексу України, і ці відносини регулюються законом. З іншого боку, у суспільній правосвідомості існує моральний кодекс «красти — це погано». Адже існують схожі корпоративні (релігійні) норми. «Не кради» — одна з десяти заповідей християнства. Проте є відносини, врегульовані лише правовими нормами, а інші соціальні норми до них байдужі. Водночас моральні кодекси, звичаї, корпоративні кодекси регулюють стосунки, які часто виходять за межі правового регулювання: дружні або певні сімейні відносини.

- Сфера діяльності. Правові норми поширюються на всіх жителів країни.

Митні та корпоративні кодекси за своєю суттю є місцевими. Тобто це стосується відносно вузької групи людей (членів організації), а не конкретної географічної області. Моральні ідеали можуть значно відрізнятися від країни до країни, але багато моральних стандартів не мають кордонів.

- Ступінь деталізації.

Норми права, як правила поведінки в конкретних ситуаціях, відрізняються досить великим ступенем деталізації, у той час як норми моралі не містять чітких і деталізованих правил, а є насамперед загальними принципами поведінки

- Спосіб забезпечення.

За нормами права, у випадку їх невиконання, стоїть сила державного примусу, тоді як інших соціальних норм дотримуються і виконують їх добровільно, під впливом свідомості та внутрішнього переконання людей.

- Тенденція розвитку.

Звичаї і норми моралі з'явилися значно раніше права, вони більш консервативні, складаються не відразу і швидко не зникають. Право ж з'являється тільки на визначеному етапі розвитку суспільства, хоча в сучасних умовах у зв'язку з ускладненням стосунків між людьми роль і значення права, як ефективного засобу соціального управління, збільшується.

Взаємозв'язок правових норм та інших соціальних норм полягає в тому, що право спирається на інші соціальні норми і ґрунтується на них, пояснюючись тим, що свідомість людини в процесі розвитку постійно формується під впливом моральних, загальноприйнятих і корпоративних норм. Тож, щоб правові норми працювали найефективніше, вони повинні базуватися на неправових категоріях і цінностях. Закон має бути глибоко моральним і справедливим, інакше він не буде сприйнятий суспільством. Інші соціальні норми впливають на процес створення права та реалізацію його положень.⁴³

Мораль - система норм і принципів, що виникають з необхідності узгодження інтересів індивідів між собою та з суспільством (класом, соціальною групою, державою), і спрямована на регулювання та підтримку поведінки людини відповідно до концепції добра і зла, силою особистих переконань, традицій, освіти та громадської думки.

Виділяють такі спільні ознаки моральних і правових норм:

- 1) діють в одній сфері суспільних відносин і є соціальними нормами;
- 2) досягають спільної мети – створення та підтримання порядку в суспільстві;
- 3) містять одне функціональне призначення - впливати на поведінку людей, регулювати їхні стосунки, формувати поведінкові заходи (посилання, еталони);
- 4) для кожної людини або великої кількості людей, тобто існують загальні правила поведінки;
- 5) спільною фундаментальною цінністю спільного духу є справедливість. У становій державі правові норми були вираженням справедливості, яка була основою моральних норм, які, у свою чергу, залежали від матеріального і духовного розвитку суспільства. Проте й на той час закони й норми моралі протистояли сваволі й анархії.

⁴³ Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – С. 46 – 47. (дата звернення: 01.03.2022)

Мораль — це підтверджене силою громадської думки розуміння людиною добра, зла, справедливості, честі, гідності, совісті, усталених правил поведінки.⁴⁴

У суспільстві право і мораль тісно пов'язані. Їх співвідношення проявляється в стані єдності, відмінності та взаємодії.

Як самостійні нормативні регулятори право і мораль разом з тим мають спільні риси. І право, і мораль:

- виконують функцію соціального компромісу між індивідом, групою індивідів і суспільством, сприяють збереженню стабільності і рівноваги в суспільстві;
- мають нормативний характер, тобто формують правила поведінки людей;
- є універсальними критеріями оцінки поведінки суб'єктів у різних сферах громадської діяльності;
- сприяють прогресивному розвитку суспільства.

Розмежування права і моралі може бути проведене за такими критеріями.

За походженням: норми моралі формуються поступово, в процесі суспільного життя на основі уявлень про добро і зло, справедливість, честь, безчестя, мають неофіційний характер і можуть передаватися із покоління в покоління; норми права складаються у процесі взаємодії людей як певні норми, що закріплюють повторювальні відносини та ідеї, які визнає і захищає держава, і мають офіційний загальнообов'язковий для всіх осіб характер.

За сферою регулювання: моральне регулювання поширюється на відносини, які не піддаються зовнішньому контролю, на відносно вузьку сферу міжособового спілкування — кохання, дружбу, взаємодопомогу тощо; норми права регулюють лише ті відносини, які мають загальносуспільне значення.

За формою виразу: норми моралі не мають офіційно фіксованих норм виразу і можуть міститися у релігійних заповідях, традиціях, ритуалах, прислів'ях тощо (наприклад, «Той, хто робить ганебне, повинен передусім соромитися самого себе»); право ж має ознаку інституціоналізованості, його норми набувають формального виразу в нормативних актах та приписах, встановлених державою, — законах, указах, постановах, наказах, інструкціях та ін.

За ступенем деталізації: норми моралі не містять точних, деталізованих правил поведінки, вони виступають як принципи проголошення безособової повинності формування бажаної поведінки (наприклад, поступатися місцем людям похилого віку, жінкам у громадському транспорті); норми права і законодавства, в якому право втілюється, є деталізованими правилами про належну, бажану і заборонену поведінку, яка реалізується через механізм правового регулювання (наприклад, ст. 296 Кримінального кодексу України забороняється хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом).

За засобами забезпечення виконання та специфікою санкцій: додержання моралі забезпечується внутрішнім переконанням, громадською думкою, громадським впливом, соціально-психологічними стереотипами; право охороняється та гарантується примусовою силою держави. Порушення правових норм тягне за собою юридичну відповідальність — негативні наслідки майнового, особистого і організаційного характеру, що застосовуються в певному порядку державним апаратом. При цьому перелік санкцій має точно фіксований характер. Взаємодія права і моралі полягає в тому, що право пройняте нормами моралі, ґрунтується на них. Деякі дослідники навіть вважають, що право — це юридично оформлена мораль, тобто майже всі правові норми є водночас нормами моралі (наприклад, юридично закріплений обов'язок батьків щодо виховання дітей в своїй основі містить моральні вимоги).

І право, і мораль мають подібні, хоча і не тотожні системи оцінки — обидві нормативні системи засуджують протиправні вчинки. Деякі колізії у взаємодії права і моралі виникають у питаннях трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини, проведення клінічних випробувань лікарських засобів на пацієнтах (добровольцях), штучного запліднення, евтаназії — прискорення смерті невиліковного хворого для припинення його страждань, тощо.

⁴⁴ Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 188 – 189. (дата звернення: 10.03.2022)

Важливу роль відіграють моральні норми у правозастосовній діяльності при вирішенні конкретних юридичних справ. Так, мотив і мета деяких злочинів, інших правопорушень є обов'язковими або додатковими (факультативними) ознаками, що мають бути встановлені при кваліфікації, а в разі ухвалення судом рішення про позбавлення батьківських прав моральний чинник часом є вирішальним. Досить складним не тільки з правового, а й з морального боку є питання тримання взятих під варту і засуджених осіб. До уваги беруться юридичні, соціальні, економічні, географічні і, звісно, моральні чинники сумісного перебування засуджених та їх охорони. Йдеться і про розміщення засуджених за категоріями, умовами тримання, обмеженнями, видами і порядком покарань (покарання не повинні бути жорстокими чи такими, що принижують людську гідність) та ін. Водночас слід ураховувати, що у будь-якому суспільстві існують прояви реакційної, застарілої, антисоціальної групової моралі, яка суперечить загальносуспільній моралі.

Деякі норми права, здебільшого процесуальні, в моральному сенсі є нейтральними (наприклад, норма ст. 38 Кримінально-процесуального кодексу України, де йдеться про передачу справи з одного суду до іншого, байдужа у моральному відношенні).

Поняття правотворення та правотворчості, їх відмінність

Поняття “правотворення” включає різноманітні форми і способи формування та існування права, його організацію та розвиток.

Правотворення — форма виникнення і буття права в широкому правовому полі: до правотворчості, поруч із ним, у вигляді правотворчості, після правотворчості, у процесі реалізації права. Правотворення відбувається і поза правотворчості державою, у рамках громадянського суспільства — у правосвідомості, конкретних правовідносинах, правомірній поведінці, правових теоріях, судових прецедентах і т. ін.

Правотворення живить правотворчість новими правовими ідеями, правилами поведінки, конкретними рішеннями, угодами, котрі досліджуються, узагальнюються, систематизуються державою, а по тому формулюються в нормах права, зовнішньовиражених у нормативно-правових актах.

Можна виділити такі рівні правотворення:

- 1) гносеологічний — відбиває процес виникнення і розвитку права у формі правосвідомості;
- 2) матеріальний — виражає формування права у вигляді конкретних правовідносин, правомірної поведінки;
- 3) інституційний — відбиває існування права як системи правових норм.

Останній рівень правотворення є рівнем правотворчості.

Правотворчість — поняття вужче, ніж правотворення, вона — частина правотворення, його самостійна і вирішальна стадія (вищий рівень). Ініціативу, пропозицію про необхідність прийняття того чи іншого закону не можна вважати правотворчістю, хоча з ініціативи може початися правотворчість. Обговорення проекту конституції населенням — це не правотворчість, але може призвести до неї. Головною відмінністю правотворчості від правотворення є те, що творчість права здійснюється державними органами або з їх санкції, дозволу.

Правотворчість — це насамперед форма владно-вольової діяльності держави, формального нормативного закріплення міри свободи і справедливості, яка включає дослідження, узагальнення і систематизацію типових конкретних правовідносин, котрі виникають у громадянському суспільстві, і спрямована на створення нормативно-правового акта.

З концепції спільності і відмінності права і закону, право може існувати поза своєю інституційною формою (законодавством) як рівна і справедлива міра свободи, виражена правовими принципами, суб'єктивними правами, конкретними правовідносинами.

Держава формує право відповідно до формальних, загальновизнаних правил, які зовнішньо втілені в законодавстві — системі нормативно-правових документів. Крім того, через вплив державного примусу та інших форм держава повинна забезпечувати дотримання всіма громадянами законів і правил і захищати їх від порушень;

Принцип поділу влади - це в основному розподіл правової форми діяльності держави або форми здійснення державної влади з метою забезпечення формування та реалізації законів разом як з державними організаціями, так і з громадянським суспільством.

Таким чином, правотворення, є процесом становлення і формування права та складається з трьох етапів:

- створення в суспільному житті певних суспільних відносин, які внаслідок багаторазового повторення набувають нормативного характеру, тобто їх саморегулювання;
- держава узагальнює певні правовідносини, що виникли в процесі еволюції, виробляє відповідні правила загальної поведінки, відображає їх у нормативних актах та інших правових документах;
- застосування формально-правових норм до певних суспільних відносин, але вони вже більш організовані, стабільні та захищені.

. Правотворча діяльність - це діяльність, що здійснюється суб'єктом, правотворчої діяльності, з метою:

- 1) планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів;
- 2) розроблення проектів нормативно-правових актів;
- 3) прийняття (видання) нормативно-правових актів;
- 4) ведення обліку нормативно-правових актів;
- 5) здійснення правового моніторингу.

Правотворча діяльність в Україні регламентується Конституцією України, Законом «Про правотворчу діяльність», іншими законами України та прийнятими відповідно до них підзаконними нормативно-правовими актами.

Учасниками правотворчої діяльності є:

- суб'єкт правотворчої діяльності;
- суб'єкт правотворчої ініціативи;
- суб'єкт забезпечення правотворчої діяльності;
- заінтересовані особи.

Суб'єктами правотворчої діяльності є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи та інші суб'єкти, наділені Конституцією України та законом повноваженнями щодо прийняття нормативно-правових актів, а саме:

- 1) Український народ на всеукраїнському референдумі;
- 2) Верховна Рада України;
- 3) Президент України;
- 4) Кабінет Міністрів України;
- 5) міністерства;
- 6) інші органи державної влади та інші суб'єкти публічного права, які згідно із законом здійснюють від імені держави правотворчу діяльність та юрисдикція яких поширюється на територію України (далі - інший державний орган);
- 7) Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, міністерства Автономної Республіки Крим;
- 8) голови місцевих державних адміністрацій та керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій;
- 9) територіальна громада на місцевому референдумі;
- 10) органи місцевого самоврядування.

Суб'єктом правотворчої ініціативи є орган державної влади, інший державний орган, його посадова особа, який відповідно до Конституції України або має право вносити на розгляд суб'єкта правотворчої діяльності проект нормативно-правового акта для його прийняття в порядку, встановленому законом.

Правотворча діяльність здійснюється відповідно до принципів:

- 1) верховенства права, що включає, але не виключно, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанням повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя;
- 2) пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини;
- 3) демократичності;
- 4) пропорційності;
- 5) необхідності та обґрунтованості;
- 6) системності;
- 7) наукового забезпечення;
- 8) ресурсної забезпеченості.

Сучасне розуміння правотворчості відрізняється від нормативного підходу, який базувався на правотворчому процесі. Однією з його стадій, рівнів і форм- є законодавство.

Ознаки законодавства:

- 1) здійснюються безпосередньо державою або за її попередньою згодою, а також громадянським суспільством (народом) та його суб'єктами;
- 2) полягає у створенні нових правових норм, зміні чи скасуванні діючих норм;
- 3) заповнений письмовий акт-документ, який називається нормативно-правовим актом;
- 4) здійснюється відповідно до правових норм, тобто здійснюється в порядку, встановленому законодавством;
- 5) має чіткі цілі та організаційну спрямованість.

Законодавство України - це взаємопов'язана та упорядкована система нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів.

Законодавство не можна зводити до правотворчості. Законодавство — це виключна монопольна влада вищого представницького органу держави (Верховна Рада України) або народу (громадянське суспільство) у випадку, передбаченому законом.

Законодавство є важливою складовою правотворчого процесу, який завершується прийняттям закону. Результатами законодавчої діяльності є всі нормативно-правові акти: закони, постанови, накази, рішення тощо. Вони утворюються в результаті комплексної діяльності вищих державних установ, організацій місцевого самоврядування, органів місцевого самоврядування, комерційних і некомерційних організацій, профспілок.

Законодавство є більш вузьким поняттям, ніж правотворчість, це частина правотворчого процесу, його самостійна і вирішальна стадія (верхня стадія). Законотворчість може починатися з ініціативи, але не слід вважати правотворчістю ініціативи та пропозиції, які вимагають прийняття того чи іншого закону.

Законодавство починається тоді, коли уряд вирішує підготувати проект нормативного акта, наприклад закону. Основна відмінність від законодавчої діяльності полягає в тому, що законодавча діяльність здійснюється державними органами або за їх згодою і погодженням.⁴⁵

Законодавство: тематика, види, етапи, юридична техніка.

Законотворчий процес — взаємозалежна система етапів регулювання, зміни та доповнення законодавства. У свою чергу, стадії правотворчого процесу можна поділити на декілька етапів.

Процес розробки та затвердження нормативно – правового акту складається з таких етапів.

1. Підготовка проекту нормативно правового акту.

Концепція проекту нормативно-правового акта містить обраний підхід до регулювання суспільних відносин, мету і завдання правового регулювання, обґрунтування необхідності прийняття нормативно-правового акта, описує нові права і обов'язки учасників суспільних відносин (зміну прав і обов'язків учасників суспільних відносин), а також прогнозовані соціально-економічні та інші наслідки його реалізації.

Розроблення концепції проекту кодексу або первинного закону є обов'язковим.

2. Розроблення проекту нормативно-правового акта

Розроблення проекту нормативно-правового акта включає такі етапи:

- 1) підготовка тексту проекту нормативно-правового акта, пояснювальної записки та інших супровідних документів до нього;
- 2) здійснення оцінки впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини з викладенням її результатів у пояснювальній записці;
- 3) здійснення оцінки відповідності проекту нормативно-правового акта зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу;

⁴⁵ 1 Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 191 (дата звернення: 16.03.2022)

- 4) організаційно-технічне забезпечення підготовки проекту нормативно-правового акта;
- 5) проведення публічних консультацій (крім випадків, передбачених законом);
- 6) погодження проекту нормативно-правового акта з відповідними органами державної влади, органами місцевого самоврядування у випадках, встановлених законом.

3. Суб'єкт правотворчої ініціативи здійснює оцінку впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини та викладає у пояснювальній записці:
4. Суб'єкт правотворчої ініціативи за процедурою, встановленою Конституцією України, законом, іншим нормативно-правовим актом, реалізує правотворчу ініціативу шляхом подання в установленому порядку проекту нормативно-правового акта.
5. Проект нормативно-правового акта підлягає обов'язковій експертизі на відповідність зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу, а також науковій, юридичній (правовій), антикорупційній, гендерно-правовій, антидискримінаційній та іншим експертизам, визначеним законом (далі - обов'язкова експертиза).

Обов'язкова експертиза проекту нормативно-правового акта здійснюється суб'єктом забезпечення правотворчої діяльності в порядку, визначеному законодавством України.

6. Публічні консультації щодо проекту нормативно-правового акта проводяться суб'єктом правотворчої діяльності та (або) іншим уповноваженим законом суб'єктом з метою реалізації принципів відкритості та прозорості правотворчої діяльності.
7. Суб'єкт правотворчої діяльності розглядає проект нормативно-правового акта та приймає (видає) нормативно-правовий акт з дотриманням процедури, визначеної Конституцією України та (або) законом, іншими нормативно-правовими актами.

Порядок розгляду проектів законів і прийняття законів визначається Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

8. Суб'єкт правотворчої діяльності приймає (видає) нормативно-правовий акт з урахуванням затвердженого ним плану правотворчої діяльності.

9. Офіційний текст прийнятого (виданого) суб'єктом правотворчої діяльності нормативно-правового акта підписується особою (особами), уповноваженою (уповноваженими) на це Конституцією України та (або) законом.

Підписання офіційного тексту нормативно-правового акта (крім законів України та постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України) може здійснюватися шляхом накладення кваліфікованого електронного підпису у порядку, визначеному законом.

Конституцією України та (або) законом можуть встановлюватися інші вимоги щодо підписання прийнятих (виданих) нормативно-правових актів.

10. Нормативно-правові акти після їх прийняття (видання) та підписання відповідно до Конституції та (або) законів України доводяться до відома населення шляхом:

- 1) офіційного оприлюднення (для законів України);
- 2) опублікування в офіційних друкованих виданнях суб'єктів правотворчої діяльності;
- 3) розміщення на офіційних веб-сайтах суб'єктів правотворчої діяльності;
- 4) оголошення у медіа;
- 5) оприлюднення в інший спосіб, встановлений законом (для актів органів місцевого самоврядування).

11. Нормативно-правовий акт набирає чинності у порядку та строк (термін), визначені Конституцією України та (або) законом, але не раніше дня його опублікування, крім випадку, передбаченого частиною третьою цієї статті.

Закон України набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

У випадках, передбачених законом, нормативно-правовий акт або окремий його структурний елемент, що містить інформацію з обмеженим доступом (крім закону), не підлягає офіційному оприлюдненню і набирає чинності з дня його доведення в установленому порядку до адресатів, якщо нормативно-правовим актом не встановлено більш пізній строк (термін) набрання чинності.

12. Суб'єкт правотворчої діяльності, що прийняв (видав) підзаконний нормативно-правовий акт, зобов'язаний протягом трьох робочих днів з дня його прийняття подати такий акт до міністерства, що забезпечує формування державної правової політики, для проведення його державної реєстрації.

Норми права, що містяться у нормативно-правовому акті, мають відповідати таким вимогам:

- 1) однозначності їх розуміння (ясність, точність, доступність для розуміння та реалізації);
- 2) передбачуваності (прогнозованості) результатів їх реалізації;
- 3) їх відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили;
- 4) уніфікованості вжитої в них термінології;
- 5) спорідненості та логічної послідовності їх викладення:
 - а) до нормативно-правового акта включаються лише ті норми права, що стосуються його предмета регулювання;
 - б) норми права викладаються, як правило, у хронологічній послідовності розвитку процесів у рамках відповідних суспільних відносин;
 - в) норми права викладаються у нормативно-правовому акті послідовно та взаємоузгоджено (кожна наступна норма права повинна не суперечливо впливати з попередньої);
 - г) послідовність викладення норм права здійснюється з дотриманням причинно-наслідкових зв'язків між структурними елементами нормативно-правового акта, у тому числі структурними елементами різних рівнів;
 - г) норми права загального характеру викладаються раніше, ніж спеціальні норми права;
 - д) винятки з правила викладаються після загального правила;
 - е) викладення норм права здійснюється з урахуванням коректного співвідношення цілого і його частини.

Нормативно-правовий акт має:

- 1) охоплювати всю необхідну сферу його дії;
- 2) не містити норм права, що не відповідають Конституції України та нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та (або) не узгоджуються з нормами права нормативно-правових актів рівної юридичної сили (за винятком внесення змін до таких актів);
- 3) не містити дублюючих норм права, а також не повторювати норм права іншого нормативно-правового акта;
- 4) не містити норм права, що не узгоджуються між собою.

Текст нормативно-правового акта має викладатися державною мовою відповідно до стандартів української правничої термінології та українського правопису..

Для формулювання норм права у нормативно-правових актах використовується офіційно-діловий стиль, для якого характерні: нейтральність і стриманість, відсутність емоційної, експресивної, розмовної лексики та індивідуальних авторських рис.

Дія нормативно-правового акта у часі - це реалізація нормативно-правового акта щодо суспільних відносин, що виникли після набрання ним чинності або до набрання ним чинності і тривали станом на дату набрання актом чинності. Дія нормативно-правового акта поширюється на суспільні відносини, що виникли (тривають) після набрання ним чинності.

Дія нормативно-правового акта починається з моменту набрання ним чинності, якщо інше не передбачено законом, і закінчується моментом припинення його дії.

Моментом набрання чинності нормативно-правовим актом є 0 годин дня, наступного за днем його опублікування в порядку, встановленому законом, якщо:

- 1) інше не визначено Конституцією України та (або) законом;
- 2) більш пізній строк (термін) не встановлено самим нормативно-правовим актом.

Якщо момент набрання чинності нормативно-правовим актом визначено конкретним строком (терміном), такий нормативно-правовий акт вважається чинним з 0 годин настання відповідно визначеного у ньому дня або події.

За необхідності первинний закон, кодекс чи окремі їх структурні елементи можуть вводитися в дію пізніше моменту набрання ним чинності. Введення в дію окремих структурних елементів первинного закону, кодексу не може передувати моменту набрання ним чинності в цілому. Норми права щодо строку (терміну) та умов введення в дію інших структурних елементів первинного закону, кодексу набувають чинності одночасно з набранням чинності таким первинним законом, кодексом.

Моментом припинення дії нормативно-правового акта є 24 година дня відповідного строку (терміну), якщо інше не визначено Конституцією України, законом або більш пізній строк (термін) не встановлено самим нормативно-правовим актом.

Якщо момент припинення дії нормативно-правового акта визначено вказівкою на конкретний строк (термін), дія такого нормативно-правового акта вважається припиненою з 0 годин настання відповідно визначеного у ньому дня або події.

У разі якщо строк припинення дії нормативно-правового акта визначається роками, такий строк спливає у відповідні місяць та число останнього року строку.

У разі якщо строк припинення дії нормативно-правового акта визначається місяцями, то він спливає у відповідне число останнього місяця строку. Якщо дата закінчення строку, визначеного місяцями, припадає на такий місяць, в якому немає відповідного числа, строк спливає в останній день цього місяця.

У разі якщо припинення дії нормативно-правового акта здійснюється суб'єктом правотворчої діяльності в порядку, встановленому законом, строк (термін) припинення дії нормативно-правового акта визначається відповідним нормативно-правовим актом.

У разі якщо припинення дії нормативно-правового акта здійснюється на підставі рішення суду, дія нормативно-правового акта припиняється з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду.

Строк (термін) дії може визначатися для всього нормативно-правового акта або окремого його структурного елемента.

Нормативно-правовий акт діє безстроково, якщо в його тексті не визначено інше.

Пряма дія нормативно-правового акта у часі означає, що його норми поширюються на суспільні відносини, що виникли після набрання ним чинності.

Норми нормативно-правового акта поширюються на суспільні відносини, що виникли до дня набрання ним чинності та продовжують існувати на день набрання ним чинності, з дня набрання чинності цим нормативно-правовим актом.

Зворотна дія нормативно-правового акта у часі - це реалізація нормативно-правового акта щодо суспільних відносин, що виникли до дня набрання ним чинності, правове регулювання яких змінюється таким нормативно-правовим актом.

Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, визначених Конституцією України.

Дія нормативно-правового акта або окремого його структурного елемента припиняється внаслідок:

- 1) втрати ним або його окремих структурних елементів чинності;
- 2) закінчення строку (терміну) їх дії, у разі якщо такий строк (термін) визначено у відповідному нормативно-правовому акті;
- 3) скасування у випадках, визначених Конституцією України або законом.

Нормативно-правовий акт або окремий його структурний елемент визнається таким, що втратив чинність, у разі, якщо:

- 1) рішення про втрату чинності ним або його окремих структурних елементів було прийнято на всеукраїнському референдумі (для законів);
- 2) суб'єкт правотворчої діяльності прийняв (видав) у встановленому Законом порядку рішення про визнання прийнятого (виданого) ним нормативно-правового акта або окремого його структурного елемента таким, що втратив чинність;

- 3) Конституційним Судом України прийнято рішення про визнання нормативно-правового акта або окремого його структурного елемента таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним);
- 4) судом прийнято рішення про визнання його або окремого його структурного елемента протиправним та нечинним (для підзаконних нормативно-правових актів);
- 5) в інших випадках, визначених законом.

Велике значення в законодавчому процесі має законодавча методологія, під якою розуміють систему правових норм і прийомів, які використовуються при розробці нормативного законодавства.

Метою законодавчої техніки є підготовка і затвердження нормативного акта, який правильно використовує юридичну термінологію, точно відображає волю суб'єкта законодавства і має необхідний правовий характер. Усе це робить нормативні акти зрозумілими та застосовними не лише для професійних юристів, а й для широкого кола населення країни, сприяє дієвості правових норм, що складають зміст нормативних актів.

До основних правил законодавчої техніки відносяться:

- 1) чіткість і однозначність формулювань змісту норм права;
- 2) недопустимість використання слів і словосполучень, які:
 - мають декілька значень;
 - не мають чітко визначеного значення;
- 3) визначення змісту понять і термінів, які використовуються в НПА;
- 4) недопустимість колізій змісту НПА зі змістом Конституції або НПА вищої або однакової юридичної сили;
- 5) вірне визначення назв державних та недержавних організацій, їх посадових осіб та інших суб'єктів;
- 6) дотримання всіх обов'язкових реквізитів НПА та ін.

5. Поняття «нормативно-правовий акт». Види нормативно-правових актів.

Нормативно-правовий акт - це офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України або законом порядку у письмовій формі порядку з метою встановлення, зміни чи скасування правових норм, який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію.

У системі права України нормативно-правові акти є основним джерелом права.

Залежно від предмета правового регулювання нормативно-правового акта, обсягів та характеру його положень норми права, як правило, групуються в тексті за окремими ознаками:

- 1) загальні положення (визначення термінів, предмет регулювання, сфера дії, інші норми права, важливі для розуміння змісту всього нормативно-правового акта);
- 2) права та обов'язки суб'єктів, на яких поширюватиметься дія нормативно-правового акта;
- 3) положення щодо обсягу повноважень органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, що будуть впроваджувати нормативно-правовий акт;
- 4) процедура (спосіб здійснення повноважень), за якої органи державної влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи будуть виконувати нормативно-правовий акт;
- 5) порядок фінансування впровадження нормативно-правового акта;
- 6) порядок вирішення спорів, що можуть виникнути у процесі впровадження нормативно-правового акта, та відповідальність за порушення вимог нормативно-правового акта (для первинних законів, кодексів);
- 7) порядок введення в дію нормативно-правового акта,

Нормативно-правові акти, які є офіційними документами, створюються відповідно до встановлених вимог

Структура первинного закону складається з таких елементів:

- 1) назва;
- 2) преамбула (за необхідності);

3) розділи, підрозділи, глави, параграфи, підрозділи параграфів (за необхідності), що об'єднують статті закону залежно від його обсягу і змісту;

4) статті, що складаються з частин статей;

5) частини статей можуть включати:

а) абзаци;

б) пункти;

в) підпункти пунктів;

б) примітки до статті або до її структурного елемента.;

7) перехідні положення (за необхідності);

8) прикінцеві положення;

9) додатки (за необхідності).

Нормативно-правовий акт містить такі реквізити:

1) зображення малого Державного Герба України;

2) повна назва суб'єкта правотворчої діяльності (крім законів), вид нормативно-правового акта, дата його прийняття (видання);

3) назва нормативно-правового акта;

4) текст нормативно-правового акта;

5) посада (пост), ім'я (прізвище, власне ім'я та по батькові (або ініціали імені та (або) по батькові), якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить) уповноваженої на це Конституцією України та (або) законом посадової особи, яка підписала нормативно-правовий акт;

6) дата, номер нормативно-правового акта та номер державної реєстрації підзаконного нормативно-правового акта, якщо він підлягає такій реєстрації.

Нормативно-правові акти є обов'язковими для державної реєстрації та обліку. В Україні існує єдиний національний реєстр нормативних актів.

Нормативно-законодавчі акти створюються на основі правил і юридичної техніки, в яких передусім конкретизуються вимоги до мови (йдеться саме про юридичну термінологію), прийомів і засобів викладення тексту (юридичної структури та логіки).⁴⁶

Нормативно-правовий акт може мати додатки, в яких розміщуються норми права, які неможливо викласти у стандартній формі, але які водночас не можуть бути врегульовані іншим нормативно-правовим актом.

Додаток до нормативно-правового акта є його невід'ємною частиною та має таку саму юридичну силу, як і відповідний нормативно-правовий акт

6. Види нормативно-правових актів.

Законодавство України - це взаємопов'язана та упорядкована система нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів.

Законодавство України структурується від актів вищої юридичної сили до актів нижчої юридичної сили з урахуванням: засад конституційного ладу в Україні, компетенції та територіальної юрисдикції суб'єкта правотворчої діяльності, визначеної Конституцією України та законом, інших особливостей, визначених Конституцією України

Закони містять вищу юридичну силу, зокрема:

- ніхто, крім законодавчої влади, не може прийняти, змінити чи скасувати закон;
- тільки Конституційний Суд України визнає закон України або його окремі положення неконституційними;

⁴⁶ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 215. (дата звернення: 16.03.2022)

- усі нормативні акти мають бути видані відповідно до закону
- у разі суперечності положенням закону та правилам і положенням застосовуються положення.

Нормативні акти уповноважених державних органів (їх посадових осіб) та інших суб'єктів, що затверджуються відповідно до закону, розвиваються і визначають їх положення, називаються підзаконними правовими нормами.

Законодавство України включає:

- 1) Конституцію України - Основний Закон України;
- 2) закони;
- 3) підзаконні нормативно-правові акти:
 - а) постанови Верховної Ради України, що містять норми права ;
 - б) укази Президента України, що містять норми права ;
 - в) постанови Кабінету Міністрів України;
 - г) накази міністерств, що містять норми права ;
 - г) акти інших державних органів, що містять норми права ;
 - д) постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, постанови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, накази міністерств Автономної Республіки Крим;
 - е) розпорядження голів місцевих державних адміністрацій , накази керівників структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій;
 - є) акти органів місцевого самоврядування, що містять норми права

Систематизація.

Нормативних актів існує велика кількість, через що вони потребують систематизації. **Систематизація нормативних актів** — це акт упорядкування, уточнення та приведення їх у певну внутрішню узгодженість шляхом створення нових документів і збірників. За типом систематизації основних актів розрізняють консолідацію та кодифікацію.

Інкорпорація — вид систематизації нормативних актів, що полягає в їх зібранні в певному порядку без зміни змісту. Критерії систематизації: хронологічний порядок, алфавітний порядок, сфера діяльності, сфера суспільних відносин, тема наукового дослідження. Можна назвати кілька типів організацій: формальні або неформальні в юридичному розумінні; за обсягом - загальноосвітні, галузеві, міжгалузеві, спеціальні; за критерієм єдності - об'єктивні, хронологічні, суб'єктивні.

Кодифікація — вид систематизації нормативних актів з єдиним об'єктом регулювання, що полягає в їх змістовній переробці (усунення протиріч і скасування застарілих норм), створення уніфікованих нормативних актів. Видами кодифікації є кодекси, правила і положення.

Кодекс — нормативно-правовий документ, структурно поділений на частини, розділи, пункти та статті, що детально відображають правове регулювання певної сфери суспільних відносин, зміст тієї чи іншої галузі права. Сучасне законодавство України включає: Кримінальний кодекс, Кодекс про адміністративні правопорушення, Сімейний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Земельний кодекс, тощо.

Правила та положення — це правові акти, що визначають статус певного виду громадської організації чи установи.⁴⁷

Офіційне опублікування нормативно-правових актів

⁴⁷ 1 Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 207 (дата звернення: 20.04.2022)

Нормативно-правові акти після їх прийняття (видання) та підписання відповідно до Конституції або законів України доводяться до відома населення шляхом:

- 1) офіційного оприлюднення (для законів України);
- 2) опублікування в офіційних друкованих виданнях суб'єктів правотворчої діяльності;
- 3) розміщення на офіційних веб-сайтах суб'єктів правотворчої діяльності;
- 4) оголошення у медіа;
- 5) оприлюднення в інший спосіб, встановлений законом (для актів органів місцевого самоврядування).

Офіційне оприлюднення законів України здійснюється Президентом України після їх підписання шляхом розміщення текстів цих законів на офіційному веб-сайті Президента України.

Після офіційного оприлюднення закони України передаються для опублікування в офіційних друкованих виданнях Верховної Ради України.

Опублікування нормативно-правових актів здійснюється в офіційних друкованих виданнях, а у випадках, визначених законом, у друкованих медіа, засновниками (власниками) яких є державні органи, органи місцевого самоврядування та юридичні особи, засновані такими органами.

Нормативно – правові акти призначені для використання певними установами та організаціями можуть не публікуватися в офіційних виданнях. Вони набудуть чинності з моменту надсилання їх керівникам відповідних посадових осіб, організацій, служб тощо⁴⁹

7. Норма права. Її ознака і структура.

Правова норма — це схвалений і встановлений державою суспільновизначений і загальнообов'язковий кодекс поведінки, спрямований на регулювання відносин, виконання якого гарантується свідомістю, організованістю та виховною роботою суб'єктів. За порушення цих вимог можуть бути застосовані заходи державного примусу.

Специфічними ознаками норми права є:

1. Правові норми пов'язані з державою. Це авторитетний припис, встановлений або затверджений державою і відображає її волю. Тільки держава може встановлювати, змінювати або скасовувати правові норми. З іншого боку, правові норми визначають межі впливу держави на суспільство, а також міру влади державної структури. У демократичному суспільстві правові норми затверджуються державою від імені суспільства (народу).

2. Верховенство права має владний характер. Він визначає і регулює важливі державно-суспільні відносини. Нормативна влада виявляється в регулюванні таких відносин, без яких держава і суспільство не можуть бути переведені в соціальну систему. Правова держава завжди відображає, об'єднує і захищає волю певної соціальної групи чи всього населення.

3. Кодекс поведінки, який визначає можливі та примусові моделі поведінки суб'єктів, що є в інтересах суспільства та держави. Через це норми суб'єктів можуть визначати правомірність чи протиправність своєї поведінки. Змістом цих норм є можливість звернення до суду та реалізації своїх прав. Зобов'язання - це необхідність виконувати обов'язкову поведінку, а заборони - це необхідність утримуватися від певних видів дій.

4. Обов'язкове правило поведінки що має загальний характер, поширюючись на невизначену кількість випадків та невстановлене число суб'єктів. Правова норма є рівним масштабом поведінки кожного суб'єкта, який перебуває у сфері правового регулювання. У юридичній практиці не існує виключень, що надають можливість невиконання норми чи ухилення від відповідальності у випадку її порушення. Саме ця ознака норми потребує дотримання на-ступних вимог: правова норма повинна моделювати поведінку чітко і повно, має реалізовуватися у практичному житті і бути найдоцільнішим засобом реалізації суб'єктивних інтересів, вона повинна чітко визначати характер поведінки суб'єктів та передбачати у повному

⁴⁹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативноправових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 28 грудня 1992 р. № 731 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-92-п> (дата звернення: 21.03.2022)

обсязі умови, настання яких зумовлює дію норми.

5. Офіційне визначення норми підтверджується в оригінальному тексті певного нормативно-правового документа і виявляється в його зовнішньому прояві. Формальне визначення норми повністю гарантує її правовий характер. Оскільки норма має письмову форму, вона є зрозумілою для адресата і має певні обов'язки, що визначають її юридичну силу. Романо-германська правова система передбачає основною формою нормотворення - статтю або частину нормативного акта, а англо-американська правова система характеризується формальним вираженням норм у досудовому процесі.

6. Елемент системи норм, що характеризується ієрархічним підпорядкуванням, структурною будовою та спеціалізацією, яка виявляється в особливостях сфери суспільних відносин, що регулюються нормою.

7. Під гарантією держави розуміється створення системи гарантій виконання норм, забезпечення умов, необхідних для добровільного виконання суб'єктами приписів, а також можливість застосування до суб'єктів, які порушують нормативні положення, заходів державного примусу. При цьому засоби примусу повинні мати комплексний характер і мати відображення в правових нормах.

8. Нормативна логіка проявляється через створення логічної моделі поведінки суб'єктів, наявність логічного змісту та структури. Цю форму правових норм можна визначити за допомогою наступних тез:

- якщо юридична особа діє в умовах, регульованих законом, вона повинна виконувати необхідну поведінку;

- якщо суб'єкт не дотримується встановленої законом поведінки, він повинен нести відповідальність.

Підсумовуючи зазначені ознаки, можна визначити норму права як загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене чи санкціоноване державою (народом) правило поведінки, що забезпечує регулятивний вплив держави на суспільство шляхом надання суб'єктам певних прав та покладення обов'язків, охороняється та гарантується державою, можливістю примусового впливу.

Традиційно вважається, що правова норма складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції. Вони складають ідеальну структуру норми. Кожен з названих елементів займає у структурі правової норми особливе місце та призначення, внаслідок чого без гіпотези норма неможлива, без диспозиції — немислима, без санкції — безсильна. Таким чином, структура юридичної норми як логічна взаємодія гіпотези, диспозиції та санкції у найбільш загальному вигляді може бути відображена формулою «якщо... то ... інакше».

Отже, гіпотеза — це структурний елемент норми права, який вказує на певні життєві обставини, наявність чи відсутність яких надає можливість реалізувати закріплені у нормі права та обов'язки.

Диспозиція - це набір норм, які вказують, якою повинна бути модель суб'єктів при виникненні гіпотетичної ситуації.

Санкція — це частина норми, яка служить засобом примусового впливу внаслідок невиконання або порушення норми.

Різноманітність правових норм вимагає їх класифікації за певними ознаками. Визначимо основні критерії класифікації правових норм.

За суб'єктами законотворчої діяльності виділяють норми, прийняті громадянським суспільством через громадську думку, і норми, прийняті державою в результаті діяльності спеціально створеної структури, яка включає законодавчі функції.

Залежно від способу об'єктивації розрізняють звичайну, гетерономну і автономну.

Звичаєві норми не встановлюються певними суб'єктами, виникають поступово, відображаючи суспільні відносини, які формуються та набирають соціально значимого характеру. Після санкціонування з боку держави вони стають правовими та мають форму правового звичаю.

Гетерономічні норми нав'язуються в односторонньому порядку суспільством або державною організацією, яка володіє певною владою і силою нав'язує суб'єктам певний варіант поведінки. Вони оформлені у вигляді нормативних актів.

Автономні норми створюються самими суб'єктами права і є результатом регулювання їх інтересів. Вони мають форму колективних або міждержавних угод.

За юридичною силою норми класифікують на законодавчі, що вміщуються у тексті закону та мають вищу юридичну силу, і норми підзаконних актів, які приймаються державно-владними структурами на основі, на виконання і відповідно до закону (норми, вміщені у постанові Кабінету Міністрів чи указі Президента).

За предметом правового регулювання виділяють конституційні, адміністративні, цивільні, трудові, сімейні, земельні, фінансові, кримінальні та ін.

За функціями у механізмі правового регулювання норми поділяються на:

- а) установчі, які визначають основи та принципи правового регулювання, його цілі та завдання (норми Конституції України, що закріплюють основи Конституції та правовий статус громадян);
- б) загальні, застосовні до загальної частини галузі та до більшості організацій;
- в) спеціальні, що належать до окремих інститутів правової галузі і регулюють окремі види відносин з урахуванням їх особливостей (цивільно-правові - регулюють інститути інтелектуальної власності).

За функціями процесу соціального впливу :

- регулятивні, що регламентує поведінку суб'єктів права , наділяє їх певними правами та обов'язками (право укладати трудові договори з одним або кількома підприємствами),
- охоронні, спрямовані на регулювання засобів юридичної відповідальності та засобів захисту суб'єктивних прав (кримінально-правові, що встановлюють відповідальність за вбивство). Їх роль у регулюванні суспільних відносин зумовлює створення правозахисних відносин, заснованих на характері злочинів;
- спеціалізовані, мають додатковий характер, не є основою правовідносин, а забезпечують дієвість регулятивних і охоронних норм (протиправні норми кримінального права).

За способом правового регулювання нормативні норми класифікують таким чином.

- уповноважуючі, наявність певних можливостей вчиняти позитивні дії у власних інтересах в (норма трудового права, що встановлює право на відпустку);
- зобов'язуючі, необхідність вчиняти певні позитивні дії, що забезпечують реалізацію суб'єктивних прав (норма Конституції, що встановлює обов'язок платити податки);
- забороняючі, що встановлюють пасивний обов'язок утримуватися від дій, що порушують певні суб'єктивні права (заборона порушення правил внутрішнього трудового розпорядку).

За характером норми класифікують на :

- норми матеріального права — що визначають права та обов'язки суб'єктів у різних сферах, ці норми є первинним регулятором суспільних відносин:, містять правило (права, обов'язки, заборони), на підставі якого можливо вирішення справи по суті. (Наприклад, не можна вчиняти вбивство).
- норми процесуального права — норма, що встановлює оптимальний порядок застосування норм матеріального права: містить правило, на підставі якого можливо вирішення справи по суті. (Наприклад, порядок розслідування злочину, порядок виклику свідків до суду тощо.)

Призначення процесуальної норми — встановити процедуру, здійснення прав або виконання обов'язків, закріплених у матеріальних нормах; сприяти досягненню результату, передбаченого нормою матеріального права.

Залежно від рівня гарантованості прав і свобод суб'єктів виділяють:

- а) абсолютно конкретні норми, що повністю визначають умови чинності норм прав і обов'язків суб'єктів, а також наслідки порушення норм, що не потребують відображення в акті правової охорони (суд не розглядає дії непрацездатної особи);

б) відносні норми, що вимагають видання правозастосовного акту без вичерпних вказівок щодо умов чинності прав і обов'язків суб'єкта, наслідків їх невиконання.

Важливий критерій класифікації - це можливість поділу спеціальних норм. Інколи не визнають можливості виокремлення спеціальних норм як правових, оскільки вони не встановлюють прав і обов'язків суб'єкта, тому їх відносять до когнітивних норм, які є не правовими, а інтелектуальними нормами.

Однак більша кількість авторів визнають самостійне значення спеціальних норм і розрізняють між ними наступне:

- загальні норми, що визначають у загальній формі елементи регульованих відносин (норми, що визначають предмет конституційного законодавства; проголошення України республікою (ст. 5 Конституції);
- прикінцеві норми, спрямовані на уніфікацію правових понять (норми, що визначають поняття злочину, трудового договору, юридичної особи);
- декларативні норми, що встановлюють правові принципи (конституційно-правові норми, що встановлюють правові принципи та розподіл повноважень);
- акт, у якому визначено час набрання актом чинності або втрати чинності (норми набрання чинності Законом України про пенсійне забезпечення);
- колізійні норми, які встановлюють правила застосування норм у разі колізії.

За методом правового регулювання розрізняють:

- імперативні норми - певні загальнообов'язкові категоричні положення, що безпосередньо визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин, заперечуючи можливість вибору варіантів поведінки (норми державного права, що визнають найвищий рівень прав і свобод людини, її соціальну цінність);
- диспозитивні норми - дозволяють суб'єктам права самостійно створювати певні взаємні права та обов'язки (конкретизуючи можливість роботи в одній або кількох компаніях).

Залежно від сфери діяльності виділяють наступні стандарти:

- загальної дії, поширюються на всю територію держави і на всіх суб'єктів (Конституція, правові норми);
- обмеженої дії, що мають певні межі, визначених територією (закон Автономної Республіки Крим), часом та суб'єктивними факторами (норми Пенсійного закону);
- локальні норми діють у рамках самостійних державних, громадських чи приватних структур (статутні норми Інституту держави і права ім. В. М. Корецького України).

Джерела права.

У правознавстві та юридичній практиці термін "джерело права" розуміється, як правило, багатозначно, а іноді вживається як тотожний до терміна "форма права".

Термін "джерело" права має багато значень:

- фактори, що обумовлюють виникнення, розвиток, зміст права: система соціально-економічних відносин (матеріальне розуміння);
- сукупність юридичних ідей, поглядів, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право (ідеалістичне розуміння);
- історичні пам'ятники, що колись мали значення діючого права: Руська Правда в Київській Русі, Закони Хаммурапі у Вавілоні;
- способи зовнішнього вираження і закріплення правових норм (спеціально-юридичне розуміння) (це є власне форма права).

Термін «джерело права» вперше було введено у науковий обіг ще за часів Давнього Риму. Тіт Лівій у праці «Римська історія» назвав Закони XII таблиць «джерелами всього публічного і приватного права», оскільки вони вважалися давньоримськими правознавцями витоками права. Таке розуміння джерела права відповідає первинному значенню слова «джерело», під яким розуміється те, що дає початок чому-небудь, звідки походить що-небудь.

Під поняттям «джерела права» розуміють певний вид діяльності державної влади з утворення норм права або ж способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права.

Багатогранність терміну "джерело права" дозволяє замінити його іншим терміном – "форми права". Форми права – це по суті різні види права, які склались історично і які вибирає держава, відрізняються вони по способу оформлення змісту норм права.

Отже, форма (джерело) права – це:

зовнішнє оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки, що офіційно встановлені або санкціоновані державною владою або загальновизнані суспільством – правові звичаї, рішення, прийняті на всенародних і місцевих референдумах;

вихідні від держави або визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення (розглядаються як юридичні форми (джерела) права);

спосіб зовнішнього оформлення правових норм, що засвідчує їхню державну загальнообов'язковість, тобто це способи форми вираження і закріплення державної волі.

Поняття і види форм (джерел) права

Джерелами права в юридичному розумінні в різних правових системах визнаються:

1. Нормативно-правовий акт — офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, спрямований на регулювання суспільних відносин, що містить норми права, має неперсоніфікований характер і розрахований на неодноразове застосування.

Нормативно-правовий акт – одна з основних, найбільше виражених зовнішніх форм права. Це державний акт нормативного характеру. Основним джерелом права більшості сучасних держав є нормативно-правовий акт. Нормативно-правовим актам властивий ряд особливостей.

По-перше, вони мають державний характер. Держава наділяє органи, організації, посадових осіб правом приймати нормативно-правові акти, тобто правотворчою компетенцією. Вона ж забезпечує і реалізацію прийнятих нормативно-правових актів, включаючи і примусовий вплив на осіб, що ухиляються від їхнього виконання.

По-друге, нормативно-правові акти приймаються не всіма, а суворо визначеними суб'єктами, спеціально уповноваженими на те державою. При цьому кожен суб'єкт правотворчої діяльності має рамки своєї компетенції. Міністр, наприклад, може видати нормативний наказ, але не уповноважений приймати укази або постанови.

По-третє, ці акти приймаються з дотриманням певної процедури.

По-четверте, вони мають тимчасові, просторові і суб'єктні межі дії.

По-п'яте, завжди містять юридичні норми. Наявність у цих актах юридичних норм і робить їх нормативними, загальнообов'язковими

2. Правовий прецедент — (лат. praecedent — той, що йде попереду) - випадок, який мав місце раніше і який слугує прикладом для наступних подібного роду випадків, джерело права, що являє собою письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, якому надається державою формальна обов'язковість, і воно стає нормою, еталоном, зразком при розгляді всіх подібних справ у майбутньому. Близьким, проте до певної міри відмінним, джерелом може розглядатися Судова практика.

3. Правовий (санкціонований) звичай — санкціоноване державою правило поведінки, що склалося історично, у результаті багаторазового повторення людьми певних дій. Санкціонування здійснюється шляхом відсилання до звичаю, а не до текстуального закріплення його в нормативно-правовому акті.

4. Нормативно-правовий договір (у тому числі Міжнародний договір) — це двостороння або багатостороння угода, яка містить норми права. Договори з нормативним змістом на відміну від більшості індивідуально-правових договорів (наприклад, договору купівлі-продажу, трудового контракту, шлюбного контракту) завжди містять загальні правила поведінки і не мають персоніфікованого, разового характеру.

5. Релігійні тексти (Талмуд, Коран, Сунна) — документи, які містять церковний канон або іншу релігійну норму, що переплетена з нормами моралі і права, санкціонована державою для надання їй

загальнообов'язкового значення і забезпечена нею.

7.Правова доктрина — це витoki формування права, його джерела, опубліковані праці юристів, які дістали загального визнання.

8.Принципи права — це основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в законі, мають загальну значущість, вищу імперативність (веління) і відображають суттєві положення права.

Цей перелік не є вичерпним, особливо з історичної точки зору.

8. Форми реалізації права та основні способи його захисту.

Призначення права полягає в тому, щоб регулювати поведінку людей. Право має зміст та цінність для особистості та суспільства тільки тоді, коли воно реалізується.

Загалом «реалізація» — термін латинського походження (realis) і означає втілення, втілений. В наш час реалізація визначається як здійснення чого-небудь, втілення в життя програм, задумів тощо. Термін “реалізація права” є аналогічним за змістом. Право реалізується, втілюється в діях, в активній поведінці людей.

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права стають реальними, коли вони втілюються в життя, у свідомо-вольовій діяльності людей. Без виконання правових розпоряджень у житті норми права мертві, інакше кажучи, вони втрачають своє соціальне значення.

Іншими словами прийняття нормативно-правового акту — це попередній етап правового регулювання. Головний аспект правореалізації полягає у тому, щоб на практиці здійснити ті заходи, які стали нормою права, але ще не знайшли свого втілення у житті. Реалізація норм права їхніми адресатами завершує процес правового регулювання, уособлюючи тим самим певний результат даного різновиду організуючого впливу права на суспільне життя.

Реалізація норм права — це фактичне здійснення правових приписів у поведінці суб'єктів права. Іншими словами, це втілення у вчинках людей тих вимог, які в загальній формі відображені у нормі права. Реалізація норм права є безпосереднім результатом правового регулювання, конкретний його прояв.

Підсумовуючи, можна визначити, що реалізація права — це реальне, практичне перетворення у життя формально-визначених правових приписів через правомірну поведінку суб'єктів права (дії чи бездіяльності) з метою задоволення основних потреб людини, суспільства і держави за допомогою способів і засобів, встановлених державою.

В сучасній юридичній літературі запропоновано кілька конструкцій способів і форм реалізації норм права.

В залежності від суб'єктів, які реалізують норми права, виділяють індивідуальну і колективну форми правореалізації.

Індивідуальна форма правореалізації полягає в можливості особи самостійно, в індивідуальному порядку використовувати свої юридичні права і виконувати покладені на неї юридичні обов'язки.

Колективна форма правореалізації потребує для цього поєднання зусиль кількох суб'єктів.

Наприклад: конституційна норма (ст.45 Конституції України), яка закріплює право громадян на відпочинок, може бути реалізована як у колективному, так і в індивідуальному порядку, тоді як інша норма Конституції (ст.36), що передбачає право громадян України на об'єднання в політичні партії та громадські організації, — тільки в колективному.

Форми здійснення прав залежно від участі у правовідносинах - поза правовідносинами та у правовідносинах.

Форми реалізації прав залежно від рівня активності суб'єктів - активні позитивні дії, здійснення прав або виконання обов'язків безпосередньо залежать від активної діяльності суб'єкта та пасивна форма (пасивність суб'єкта), що реалізується шляхом відмови від дії.

На основі методів здійснення права правореалізуюча діяльність диференціюється на примусову і добровільну.

Залежно від взаємовідносин суб'єктів права розподіляють форми реалізації, які засновані на формальній рівності сторін, а також на такі, де одна сторона наділена функцією веління.

У відповідності до поділу норм на забороняючі, зобов'язуючі та уповноважуючі виділяють такі три форми безпосередньої реалізації права, як дотримання, виконання і використання.

Ознаки реалізації права

- 1) виконувати вимоги, що випливають із закону (здійснення прав завжди є юридичною діяльністю юридичної особи);
- 2) соціальна вигода (задоволення різноманітних особистих і суспільних потреб та інтересів шляхом застосування правових норм);
- 3) процедури (захист прав – це регламентована законом діяльність, яка складається з послідовних дій суб'єктів права в часі);
- 4) вольовий характер (при застосуванні права його суб'єкти діють свідомо та свідомо узгоджують свої дії з положеннями правових норм);
- 5) національна безпека.

Принципи реалізації правових норм:

1. Законність — неухильне дотримання державними органами та посадовими особами закону в процесі реалізації норм права.
2. Обґрунтованість — прийняття рішення передбачає ретельне вивчення матеріалів справи; логічний аналіз доказів, перевірка достовірності юридичних фактів.
3. Доцільність — у правозастосовному акті повинен знайти відображення найбільш оптимальний та ефективний варіант реалізації правових вимог. (Наприклад: вирок не може бути надто суворим, чи м'яким, при його прийнятті повинно визначатись тяжкість заподіяного, ступінь вини, обставини, що пом'якшують чи погіршують становище обвинуваченого.)
4. Принцип соціальної справедливості — діяльність державних органів чи посадових осіб повинна базуватись на врахуванні інтересів суспільства в цілому, а не врахування становища чи рангу окремої особи чи групи осіб.

Реалізація правових норм — це фактичне здійснення їхніх приписів у правомірній поведінці суб'єктів суспільних відносин. Або, іншими словами, реалізація правових норм — це здійснення їхніх приписів у практичних діяннях (діях чи бездіяльності) суб'єктів.

Способи захисту прав і свобод людини і громадянина.

Судовий захист прав і свобод людини – це один із видів державного захисту прав і свобод людини, громадянина. І саме держава бере на себе таку відповідальність та обов'язок.

Основними законодавчим документом, який регламентує це право є Конституція України.

Положеннями статті 8 Конституції України визначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Кожному громадянину гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, інших громадян».

Конституція України гарантує кожному захист його прав і свобод в межах кримінального, адміністративного, господарського, цивільного, конституційного судочинства України.⁵⁰

⁵⁰Медвідь Андрій. Гарантування прав людини на життя, свободу та справедливий суд Європейською конвенцією 1950 року і Конституцією України: порівняльно-правові аспекти : монографія. Львів : Растр-7, 2020. (дата звернення: 29.03.2022)

Ніхто не може обмежувати право на судовий захист, так як це суперечить принципу рівності усіх перед законом.

Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Право на ефективний засіб захисту прав і свобод закріплено статтею 8 «Загальної декларації прав людини», в якій передбачено кожній людині право на поновлення порушених прав компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, гарантованих Конституцією або законом.

Варто зазначити, що право на судовий захист має лише та особа, права і свободи чи інтереси якої порушуються.

Отже, для того, щоб людині було надано судовий захист суд повинен перш за все встановити чи в дійсності ця особа має права і свободи чи інтереси про захист яких вона просить.

Реалізацією права на судовий захист є можливість оскарження рішення суду першої інстанції. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав, свобод та інтересів.

Право на судовий захист є конституційним, а обов'язкове виконання судових рішень – складовою права на справедливий захист.

Право на судовий захист в суді реалізується у двох формах: 1) особисто самим учасником за допомогою наданих йому процесуальних прав; 2) захисником – адвокатом.

Приписами статті 59 Конституції України визначено, що кожен має право на професійну правничу допомогу. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Захист прав та інтересів людини і громадянина здійснюється в порядку цивільного, адміністративного, господарського та кримінального судочинства. Порядок звернення, вимоги до позовних заяв визначені відповідними процесуальними кодексами.

Позасудовий механізм захисту прав та свобод людини і громадянина

Під скаргами громадян слід розуміти письмові чи усні пропозиції (пропозиції), заяви (прохання), скарги.

Пропозиції (зауваження) - звернення громадян, які оприлюднюють свої думки щодо дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, представників і посадових осіб усіх рівнів, а також щодо регулювання суспільних відносин і умов життя, удосконалювати правові основи державного і суспільного життя, соціально-культурної та інших сфер державної і суспільної діяльності громадян.

Повідомлення (клопотання) - звернення громадян з проханням сприяти реалізації їхніх прав та інтересів, передбачених Конституцією та чинним законодавством, або повідомлення про порушення чинного законодавства та збої в роботі підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності. Клопотання — це письмове прохання про визнання належного статусу, прав, свобод тощо.

Скарга - це скарга з вимогою про поновлення прав громадян, через бездіяльність і рішеннями органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб, захист законних інтересів.

Заяви та скарги розглядаються протягом одного місяця з дня їх надходження, а скарги, які не потребують додаткового розгляду – протягом п'ятнадцяти днів з дня їх надходження. Якщо питання, зазначене у скарзі, не може бути вирішене протягом одного місяця, керівник відповідної організації, підприємства, установи чи організації або його заступник визначає строки розгляду та повідомляє про це скаржнику. При цьому строк вирішення питань не може перевищувати в цілому 45 днів. Строк перегляду може бути скорочено зі строку, встановленого цією статтею, за письмовою заявою цивільного позивача.

Першочергово розглядаються звернення громадян із встановленими законом пільгами.⁵¹

⁵¹ Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навчальний посібник. - К.: Юрінком Інтер, 2003. (дата звернення: 14.03.2022)

Кожна людина повинна мати можливість вільно обрати спосіб захисту своїх порушених прав. При цьому вона має бути впевнена в тому, що держава гарантує рівну можливість для будь-кого, незалежно від віри, раси, місця проживання, віку і статі, скористатися цими способами захисту. В іншому випадку прагнення сучасної держави до демократії, законності, свободи, рівності, гуманізму, правової держави, виражене в конституційних нормах і принципах, залишиться лише декларацією про наміри

Тема 2.2. Правовий статус особи, співвідношення понять «права», «свободи» та «обов'язки».

План лекції:

- 1. Правовий статус особи як система гарантованих державою прав, свобод, обов'язків та відповідальності.**
- 2. Сутність прав, свобод та обов'язків як невід'ємних складових правового статусу, співвідношення між поняттями.**
- 3. Поняття «правосуб'єктність», «правоздатність» та «дієздатність».**
- 4. Правовідносини як різновид суспільних відносин.**
- 5. Терміни «людина» та «громадянин» у контексті визначення правового статусу суб'єкта. Основні ідеї, «підвалини» правового статусу особи.**

Конспект лекції:

1. Правовий статус особи як система гарантованих державою прав, свобод, обов'язків та відповідальності.

Основною складовою конституційних основ правового статусу людини в Україні виступають саме права, свободи та обов'язки людини і громадянина. В Конституції України всі вони знайшли свого відображення в розділі другому “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”

Правовий статус людини (особи) – це сукупність прав, обов'язків, законних інтересів, гарантії їх реалізації, що закріплені у законодавстві і характеризують особу як суб'єкта права. Що стосується правового статусу, то можна виділити ідеологічний, правовий, психологічний, економічний, добровільний, соціально-політичний, а також моральний зміст. Усе це є проявом природи та аспекту прав людини. Одночасно ця категорія поєднує комплекс усіх суспільних відносин, інтересів і взаємодіє.

Поняття загального правового статусу має включати змістові компоненти, що визначають його структуру в найширшому розряді.

- правові принципи, що становлять методологічну основу правового статусу;
- правові норми, що встановлюють загальні права, свободи та обов'язки кожного;
- юридична дієздатність, тобто здатність суб'єкта приймати права та обов'язки, користуватися ними, нести відповідальність за свої дії;
- правові інтереси, спонукати суб'єкта права вживати відповідних заходів або, навпаки, діяти у спосіб, що дозволений законом;
- юридична відповідальність, яка полягає в обов'язку нести відповідальність у разі порушення правового статусу;
- громадянство, тобто правовий статус, який свідчить про приналежність особи до цієї країни і дає право розширювати коло прав і обов'язків;
- правовідносини загального (державного) характеру.

Усі люди мають загальні (державні) правові відносини з державою та між собою, такі як здійснення, захист і підтвердження прав і обов'язків.

Основа правового статусу становлять права та обов'язки, що реалізуються в силу відносин і правовідносин між власниками. Зі сказаного вище видно, що правові норми та сформовані на їх основі загальні (державні) правовідносини визначають правовий статус суб'єкта права.

Визначити правовий статус особи — це виявити її позицію, роль, положення, значення в суспільстві та державі, виявити її здібності, цінності, вплив, принципи взаємовідносин з державою та іншими людьми, її природа суспільства та власну соціальну організацію.⁵²

Правовий статус громадянина – це *правове становище особи, що є громадянином певної держави*.

Основні ідеї правового статусу:

- свобода і рівність, що забезпечуються кожній людині і громадянину від народження і до смерті, гарантування і захист цих прав — головний обов'язок держави;
- принцип свободи у приватно-правовій сфері полягає у тому, що «дозволено все, що не заборонено законом»;
- свобода повинна відповідати праву, і бути в межах закону;
- права людини можуть бути обмежені лише у спосіб та у випадках, передбачених Конституцією та законодавством.

В юридичній науці виділяють **три види правового статусу особи**:

- *індивідуальний (приватний) статус* – це правовий статус кожної конкретної особи, кожного окремого громадянина. Поки є особи і громадяни, існує такий статус. Вони характеризуються унікальністю, а також люди, які носять ці статуси. Статус особистості визначає правове становище конкретної особи, конкретного громадянського суспільства, країни;

- *спеціальний (родовий) статус* – сукупність елементів, що характеризують правове положення окремих категорій громадян та осіб (дітей, студентів, військовослужбовців, робітників, посадових осіб, членів тих чи інших організацій, інвалідів війни та праці, пенсіонерів та інших). Їх так багато, що повністю класифікувати їх практично неможливо. Окремі галузі права вивчають лише найважливіші з них;

- *загальний правовий статус* – це статус людини як особистості, члена суспільства, громадянина, держави. Це є основою основ для всіх, і цей статус можна назвати базовим.

Виходячи із загального правового статусу, необхідно розглядати статус окремих осіб або їх груп. Індивідуальні статуси базуються на загальних статусах, які виконують сценарій основних ролей. Відомо, що за правовим та об'єктивним становищем людини в суспільстві легко визначити соціальну природу, позитивні та негативні сторони того чи іншого суспільства. Загальний статус не може бути змінений без відома держави і законодавця, на відміну від нього, індивідуальний статус являється більш динамічний і мобільний та може змінюватися за бажанням власника або внаслідок зміни його соціальної та професійної діяльності. Але знову ж таки, такі зміни можна вносити в рамках загального правила, не порушуючи його настанови.

На правовий статус особи впливають такі фактори як стать, вік, сімейний стан, професія тощо.

Будь-який правовий статус є правовим або фактичним правовим статусом. Статус людини багато в чому залежить від того, хто його носить. Зміст, обсяг і характер правового статусу громадян не змінюються протягом їх життя. Як для прикладу візьмемо таку ситуацію: громадянин був студентом, потім інженером, майстром, старшим майстром, головним інженером, директором підприємства і, нарешті, пенсіонером. У той час як його індивідуальний статус постійно змінювався, його загальний статус (як громадянина) залишався незмінним.

Загальний стан людини не залежить від зміни трудового та соціального статусу. Ця якість постійна, єдина і рівноправна. На відміну від дієздатності загальний правовий статус - це не особистісна характеристика особи, не індивідуальна дієздатність, а її становище в суспільстві.

Правовий статус особи тісно пов'язаний зі статусом інших людей. Усі права та обов'язки особи мають значення лише тому, що вони взаємодіють з державою, суспільством, іншими суб'єктами та спільнотами, мають обов'язки чи відповідні суб'єктивні права. Вважається, що

⁵²Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 343. (дата звернення: 17.03.2022)

кожен має знати свій статус, права та обов'язки. Якщо людина не знайома з ним, це може суперечити правовим вимогам та іншим соціальним нормам.

Отже, правовий статус включає всю систему прав і обов'язків, які існують у людини чи конкретного громадянина. Як важлива категорія права воно повинно одночасно задовольняти двом, здавалося б, несумісним умовам: по-перше, бути стабільним, тобто не змінюватися за змістом; по-друге, вона повинна враховувати реальні зміни, що відбуваються в суспільстві, прямо чи опосередковано зачіпають особистість, відповідні категорії, тощо⁵⁴

2. Сутність прав, свобод та обов'язків як невід'ємних складових правового статусу, співвідношення між поняттями.

Правовий статус людини полягає у її правовому становищі, яке відображає фактичний стан у процесі взаємних правовідносин з іншими особами, суспільством та державою. Поняття «правовий статус» має універсальний характер, адже:

- включає правові статуси особистості, громадянина, іноземної особи, особи без громадянства, біженців, вимушених переселенців та ін.;
- здатний відображати індивідуальні особливості особи, її реальне становище у ході різноманітних суспільних відносин;
- дає можливість розглянути свободи, права, обов'язки особи у системному вигляді, дозволяє порівняти статуси та відкрити шляхи їх подальшого розвитку.

Основа правового статусу особи полягає у правах і свободах, які неможливо реалізувати без інших складових, включаючи кореспондуючі права та юридичні обов'язки, юридичну відповідальність у деяких ситуаціях, правові гарантії, правоздатність та дієздатність як основні риси усвідомленої поведінки та волі людей.

У широкому розумінні правовий статус розглядається як сукупність основних правових принципів і цінностей, природних свобод, обов'язків, прав, законних інтересів, правосуб'єктності, цивільних відносин та ін.

У вузькому розумінні правовий статус включає суб'єктивне право, свободи, юридичні обов'язки кожної конкретної особи, включаючи і гарантії на їх реалізацію.

Права людини включають природні можливості людини, які здатні забезпечувати її життя, гідність та свободу дій у будь-якій сфері суспільного життя⁵⁵.

Основні права і свободи людини (громадянина) закріплені у міжнародно-правових актах та конституціях окремих держав. Найчастіше, види прав класифікують за сферами життєдіяльності суспільства, у яких відбувається реалізація певних інтересів та потреб особи. Відтак, вирізняють кілька типів прав: особистісні, соціальні, культурні, економічні, політичні, екологічні та інформаційні.

Особистісні права включають усі правомочності, які здатні відображати природні засади права. Вони здатні забезпечувати індивідуальність людини у її відносинах з державою та суспільством. До таких прав можна включити право на життя, свободу та особисту недоторканність, недоторканність приватного життя, особисту та сімейну таємницю, захисту своєї честі та доброго імені, таємниці листування, переговорів по телефону, поштових, телеграфних та інших повідомлень, право вільного пересування, право обирати місце перебування та проживання та ін.

⁵⁴ Білозборов С. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина: [монографія] / С. В. Білозборов. – К. : Аванпост-прим, 2009. – С. 55, 59). Гарантії правового статусу: загальні (економічні; політичні, ідеологічні, соціальні, духовні); юридичні (конституційні, галузеві, відомчі, ефективна робота державних органів). (дата звернення: 01.03.2022 (дата звернення: 01.03.2022)

⁵⁵ Терещенко Л. В. Система гарантій соціальних прав людини і громадянина. [Електронний ресурс] / Людмила Володимирівна Терещенко // Київ, Національна Академія внутрішніх справ. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/4156/1/-/%20ЗБІРНИК%20ТЕЗ%20%20ост._p168-170.pdf.

Економічні права представлені правомочністю, що відображає економічні аспекти природних прав людей. До таких прав можна включити право приватної власності, право володіння, користування та розпорядження майном, вести підприємницьку діяльність, право на працю, на заробітну плату, на страйк.

Політичними правами і свободами людини і громадянина слід вважати право на громадянство, на свободу об'єднань у політичні партії, право збиратися мирно без зброї і проводити мітинги, походи і демонстрації, брати участь в управлінні державними справами, у референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і місцевого самоврядування, рівного доступу до державної служби.

Соціальні права здатні відображати ступінь матеріального розвитку певної країни чи суспільства, включаючи їх здатність забезпечення гідного рівня життя та соціальної захищеності людини (право на працю, соціальне забезпечення, право на житло та відпочинок, охорона здоров'я та медична допомога).

Культурні права характеризують самобутність та незалежність формування духовного особистісного світу (право користуватися рідною мовою та вільно вибирати мову спілкування, свободу віросповідання, право на освіту, свободу творчості, право отримувати доступ до культурних цінностей тощо).

Екологічні права призначені для забезпечення нормальних умов проживання людей на Землі загалом та на конкретній території зокрема. Подібні права включають право на сприятливе довкілля, достовірні відомості про його стан, відшкодування шкоди здоров'ю або майну через екологічні правопорушення.

Поява інформаційних прав характерна для нової епохи розвитку особистості та суспільства (свобода слова та думки, право пошуку, отримання, передачі, поширення інформації будь-якими законними способами, свобода масової інформації).

Разом із поняттям «прав» використовують і категорію «свобода» (думки, слова, совісті, віросповідання та ін.). Між "правами" і "свободами" як юридичними категоріями немає значущих відмінностей. Оскільки права і свободи окреслюють певні правові можливості людини в різних галузях її життєдіяльності, які гарантуються державою. Термін "право" застосовується тоді, коли йдеться про конкретні можливості поведінки (право на працю, на відпочинок, на освіту, на соціальний захист тощо). Коли ж треба підкреслити більший простір вибору варіанта поведінки саме на власний розсуд і під власну відповідальність, використовується термін "свобода".

Будь-яким правам завжди повинні відповідати обов'язки, їхня кореляція є найважливішою умовою успішної реалізації.

Обов'язок людини і громадянина - це юридичне визнання необхідності певної її поведінки, зумовлене потребами існування та розвитку інших людей, держави і суспільства.

Основні права і свободи громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Цей взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами, а також з державою і суспільством дістав своє конституційно-правове закріплення у ст.23 Конституції України, в якій зазначається, що кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Підсумовуючи, права, свободи та обов'язки людини та громадянина є не юридичною догмою, а соціальною реальністю. Держава не «дарує» права, а здійснює їх закріплення в законодавстві та забезпечує реалізацію. Якщо це відбувається, то держава вважається правовою. У разі постійного ігнорування природних прав людини або їх утисків - держава визнається антидемократичною (авторитарною, тоталітарною).

Отже, «відносини між людиною та державою не можуть бути односторонніми, вичерпуватися питаннями про права людини, - вони вимагають виконання людиною і громадянином певних обов'язків перед державою і суспільством. Не може бути з точки зору сучасних критеріїв гуманізму та соціальної справедливості як обов'язків без прав, так і прав без обов'язків. Саме права та свободи людини і громадянина, з одного боку, і обов'язки людини і громадянина - з іншого в органічній єдності становлять разом таку юридичну конструкцію, як правовий статус. Отже, обов'язок людини і громадянина - це юридичне визнання необхідності

певної її поведінки, зумовлене потребами існування та розвитку інших людей, держави і суспільства»⁵⁶.

3. Поняття «правосуб'єктність», «правоздатність» та «дієздатність».

Правосуб'єктність – це наявність у особи водночас правоздатності й дієздатності (праводієздатності), тобто здатності не лише отримувати права та обов'язки, а й своїми діями набувати прав і створювати для себе юридичні обов'язки, а також нести відповідальність за скоєні правопорушення

Загальна правоздатність за Конституцією означає, що кожна людина, незалежно від віку, статі, законності народження, стану здоров'я, соціального статусу, національності, політичного ставлення, народжується і набуває прав та обов'язків, закріплених Конституцією.

За загальним правилом правоздатність фізичної особи, виникає в момент її народження і припиняється зі смертю. В окремих випадках, передбачених законом (зокрема, щодо права спадщини), охороняються також інтереси дитини, що зачата, але ще не народилася.

Водночас наявності у фізичної особи лише однієї цивільної правоздатності ще замало для визнання її повноцінним суб'єктом цивільного права. Для цього необхідна також і цивільна дієздатність, яку розуміють як здатність своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Інакше кажучи, здатність самостійно розпоряджатися своїми правами й нести цивільну відповідальність за свої дії.

Якщо правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження і припиняється зі смертю, то дієздатність виникає з моменту досягнення певного віку. Іноді з огляду на певні життєві обставини особа може її втрачати цілком або частково. Однак тимчасова відсутність у фізичних осіб дієздатності не означає, що вони не можуть виступати як суб'єкти цивільного права. Відсутність у них дієздатності компенсується діями їх законних представників - батьків, усиновителів, опікунів і піклувальників.

Повна дієздатність виникає з настанням повноліття, тобто після досягнення 18-річного віку.

Поняття прав, свобод та обов'язків людини, громадянина.

Основною характеристикою правової держави є визнання та правова захищеність прав і свобод особи і громадянина, згідно з якою верховенство права суттєво відрізняється від організації політичної влади, заснованої на інших засадах, у т.ч. законі, який може бути несправедливим у контексті авторитарного режиму.

Дотримання прав і свобод людини і громадянина є однією з найважливіших засад правової системи та діяльності правової системи, основних правових інститутів держави, державних установ, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Права і свободи людини і громадянина — це необхідні для існування і розвитку людини правові можливості (власність), що визнаються невідчужуваними, загальними і рівними для кожного, гарантуються і охороняються державою. згідно з міжнародними стандартами.

Права людини - це її правові можливості.

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток та закріплена в якості міжнародного стандарту як загальна і рівна для всіх людей.

Основні права людини — гарантовані міжнародно-правовими актами загальносоціальні (природні) і рівні можливості особи, що відповідно до досягнутого рівня еволюції людства здатні забезпечити її існування і розвиток.

⁵⁶ Конституційно-правовий статус особи: поняття та система прав і обов'язків [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/10017/>.

Ознаками основних прав людини є можливості, які:

- походять з природи людини, виникають природнім шляхом, а не за допомогою держави.
- не потребують обов'язкового нормативного закріплення у національному законодавстві, регламентуються та охороняються міжнародно-правовими актами.
- належать людині від народження незалежно від території, національності і держави де проживає.
- покликані формувати і підтримувати в людині почуття власної гідності, її індивідуальність.
- природні (як повітря, земля, вода), а тому невідчужувані, не можуть бути «забрані» державою, оскільки не «дані» нею.
- людина може їх використовувати з метою задоволення своєї потреби, чи утримуватися від їх реалізації.
- залежать від можливостей суспільства — рівня його економічного, політико-соціального, духовно-культурного розвитку;
- мають правовий характер, оскільки закріплюються в міжнародному та національному законодавстві. Визнання, дотримання, охорона і захист державами основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, — показник того, що вони не тільки стали об'єктом міжнародного регулювання, але і міжнародними стандартами.

Права людини і права громадянина — тісно взаємозв'язані, однак не є тотожними поняттями. Якщо права людини закріплені в міжнародно-правових актах, то права громадянина — це права людини, закріплені у законодавстві держави, громадянином якої він є.

Відмінність між правами людини і громадянина:

Права людини	Права громадянина
Позатериторіальні — існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і громадянства	Територіальні — передбачають наявність громадянства, тобто особливого зв'язку людини і держави
Загальносоціальні — належать людині за фактом народження як природні, невідчужувані права (апатриди, біженці не мають статусу громадянства, але мають права людини)	Спеціально-соціальні (юридичні) — закріплюються в законодавстві і знаходяться під захистом держави, громадянином якої є дана особа
реалізація здійснюється в сфері будь-якого суспільства, де б не знаходилася людина	реалізація охоплює сферу відносин індивіда з певною державою

Загальнодержавне визнання прав і свобод людини і громадянина в Конституції та інших законах є першим і необхідним кроком до їх забезпечення та реалізації. Але цим роль держави в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина не повинна обмежуватися. Держава повинна докладати всіх зусиль для забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, які визначають основи гуманізації країни та основні риси людства.

Отже, відповідно до положень Конституції України, зміст і спрямованість державної діяльності України визначається правами і свободами людини і громадянина, а їх утвердження і підтвердження вважається головним обов'язком України.

Проте не слід забувати, що відносини між людиною та державою не можуть бути однобічними і вичерпуватися лише питанням прав людини — вони вимагають від людини та громадянина виконання певних обов'язків перед державою та суспільством. Не може бути одночасно обов'язків без прав і прав без обов'язків з точки зору сучасних критеріїв гуманітарної та соціальної справедливості. В органічній єдності те, що становить таку правову конструкцію, як правовий статус, — це, з одного боку, права і свободи людини і громадянина, а з іншого — обов'язки людини і громадянина. Тому обов'язком людини і громадянина є правове визнання

⁵⁷ Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навчальний посібник. - К.: Юрінком Інтер, 2003. (дата звернення: 20.04.2022)

необхідності певної поведінки, зумовленої потребами інших людей, держави, існування та розвитку⁵⁸⁵⁹

Система прав, свобод і обов'язків людини і громадянина за Конституцією України

Близькими за змістом до прав людини є поняття:

Свободи людини – це права людини, але з мінімально регламентованою законодавством поведінкою особи, забезпечені з боку держави, перш за все, невтручанням будь-яких соціальних суб'єктів у процес їх реалізації (наприклад, свобода совісті – це право людини сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, розповсюджувати релігійні, нерелігійні або інші переконання, діяти відповідно до них).

Термін «права» використовується для конкретних сценаріїв поведінки (робота, відпочинок, освіта, соціальне забезпечення тощо). Термін «свобода» вживається, якщо потрібно підкреслити більше простору для вибору варіантів поведінки на власний розсуд і відповідальність.

Не випадково Конституція України визначає дієздатність особи через «свободу», коли йдеться про здійснення творчості, яка залежить насамперед від можливостей і індивідуальних особливостей. Але є інша сторона, гарантія свободи, на відміну від надання прав, не передбачає жодного конкретного механізму держави. Основною гарантією свободи є те, що держава та інші суб'єкти не втручаються в її реалізацію. Так, у статті 32 Конституції України зазначено: "Ніхто не може втручатися в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Забороняється збирати, зберігати, використовувати і поширювати конфіденційну інформацію про особу без її згоди".

Інші правові можливості людини і громадянина Конституція визначає як «права» та гарантовані певними правовими засобами і формами можливості певної поведінки, у тому числі «свобода» поглядів і слова, вираження думок і переконань. В останньому випадку свободу слід розуміти як соціологічну категорію, а право — як юридичну.

Права і свободи людини і громадянина в контексті суспільних відносин поділяються на фізичні, особисті, політичні, економічні, гуманітарні та права соціального забезпечення.

До фізичних прав і свобод людини належать право на життя, на свободу та особисту недоторканність, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на охорону здоров'я та медичну допомогу, на достатній життєвий рівень.

До особистісних прав і свобод включають право на вільний розвиток своєї особистості, на повагу гідності, свободу думки і слова, світогляду і віросповідання, свободу пересування і вибору місця проживання.

Політичними правами і свободами людини і громадянина слід вважати право на громадянство, на свободу об'єднань у політичні партії, право збиратися мирно без зброї і проводити мітинги, походи і демонстрації, брати участь в управлінні державними справами, у референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і місцевого самоврядування, рівного доступу до державної служби.

Економічними правами є: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, право на працю, на підприємницьку діяльність, на заробітну плату, на страйк.

Гуманітарними правами є: право на освіту, на користування досягненнями культури і мистецтва, свобода творчості, авторські права.

До прав на соціальний захист відноситься право на соціальний захист, що включає право на соціальне забезпечення, пенсії та інші види соціальних виплат і допомоги, право на житло.⁶⁰

⁵⁹ Ломжець Ю.В. Права людини та їх захист у сучасних реаліях : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ю.В. Ломжець, Ю.А. Бойко, К.О. Дубова, М.О. Філіппських [та 5 інших] ; за редакцією Ю.В. Ломжець ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова. Миколаїв : Видавництво Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, 2020. (дата звернення: 09.04.2022)

⁶⁰ Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. (дата звернення: 08.04.2022).

4. Правовідносини як різновид суспільних відносин.

Правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких наділені суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Ознаки правовідносин:

Суспільні відносини, які виникають тільки між людьми та їх об'єднаннями і безпосередньо пов'язані з їх діяльністю та поведінкою.

Ідеологічні відносини, оскільки до свого виникнення вони проходять крізь свідомість людей, в якій складається модель майбутніх стосунків з огляду на існуючі загальнолюдські цінності і суспільні пріоритети.

Виступають юридичним виразом економічних, політичних, сімейних та інших відносин, впливають на суспільні відносини, що склалися на їх ґрунті.

Виникають, припиняються або змінюються на основі правових норм, які впливають на поведінку людей і через неї реалізуються.

Суб'єкти правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками. Сторони в правовідносинах виступають як уповноважені і зобов'язані особи, де права та інтереси одних осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків іншими.

Взаємна поведінка учасників правовідносин індивідуалізована і чітко визначена. Суб'єкти правовідносин (державні органи, фізичні або юридичні особи), як правило, відомі заздалегідь, їх дії скоординовані ще до початку цих відносин, чого немає в інших суспільних відносинах.

Вольовий характер правовідносин обумовлений тим, що вони виникають і реалізуються на основі волевиявлення хоча б одного з їх учасників, обов'язково проходячи крізь їх свідомість і виражаючи їх волю.

Охороняються державою, як і право в цілому, інші суспільні відносини такого забезпечення не мають. Гарантування умов законності і правопорядку означає, що держава охороняє усі правовідносини, які є в суспільстві.⁶¹

Суб'єкт правовідносин — це суб'єкт права, який виступає учасником правових відносин і наділений відповідними суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Правосуб'єктність — це можливість чи здатність особи бути суб'єктом права з усіма відповідними наслідками.

Правосуб'єктність являє собою сукупність правоздатності та дієздатності. Це поняття відображає ті ситуації, коли правоздатність і дієздатність нероздільні у часі, органічно об'єднані, наприклад, у організацій чи дорослих осіб, коли вони одночасно і правоздатні, і дієздатні. Не існує правоздатних, але недієздатних колективних суб'єктів. Багато із прав, що належать громадянам, не можуть передаватися, їх не може здійснити за недієздатну інша особа (наприклад, укласти шлюб, одержати освіту тощо).

Суб'єкти правовідносин поділяються :

- Індивідуальні (наприклад, фізична особа, посадова особа). До індивідуальних суб'єктів відносяться громадяни держави, іноземні громадяни, особи без громадянства.
- Колективні (юридична особа, орган державної влади та ін). До колективних суб'єктів можна виділити державно-територіальні утворення (держави, міста, райони й інші територіальні одиниці, виборчі округи), населення, і також організації (державні органи, суспільні об'єднання, підприємства, комерційні структури і інші).⁶²

⁶¹ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – С. 315 – 316. (дата звернення: 12.04.2022)

⁶² Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – С. 536 (дата звернення: 12.03.2022).

Об'єкт правовідносин — це матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти правовідносин вступають між собою у певні правові відносини. Тобто, об'єкт правовідносин — це те, з приводу чого виникають правовідносини.

В юриспруденції під об'єктом правовідносин розуміють матеріальні або нематеріальні блага, заради одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин.

Об'єкти правовідносин поділяються на:

1. Матеріальні, частини матеріальної природи, природні ресурси, земля, надра, ліс тощо речі і цінності: засоби виробництва і споживання, будівлі, цінні папери, гроші тощо. Вони є об'єктами майнових правовідносин, таких як купівля-продаж, дарування, заклад, міна, зберігання, спадкування тощо;
2. Нематеріальні, тобто духовні цінності, життя, безпека, честь, гідність, відпочинок, освіта, здоров'я, свобода, право на ім'я, недоторканність житла тощо. Вони є об'єктами правовідносин різних та галузей права і врегульовані нормами кримінального, адміністративного, цивільного, конституційного, сімейного права тощо.

Правовідносини досить багатоманітні і можуть бути класифіковані за різними критеріями на види.

Передусім правові відносини можна класифікувати за предметом правового регулювання на конституційні, цивільні, адміністративні, трудові, фінансові та ін. (Наприклад, відносини по прийому на роботу і звільненню з роботи працівника власником або уповноваженим органом — це трудові правовідносини; по укладенню угоди про надання банком кредиту фермеру — цивільні правовідносини; по виконанню Державного бюджету організаціями та установами — це фінансові правовідносини)

За функціональним призначенням виокремлюють дві великі групи правовідносин: регулятивні та охоронні.

Регулятивні правовідносини виникають на основі юридичних дозволів і втілюються в правомірних діях суб'єктів, регулюючи відповідні суспільні відносини (наприклад, на базі відносин, пов'язаних з користуванням комунальними послугами, виникають правовідносини зі своєчасної сплати за них).

Охоронні правовідносини виникають на основі юридичних заборон і є результатом скоєння суб'єктами правопорушень (наприклад, перевищення водієм автотранспорту встановленої швидкості). Необхідно такої розрізняти матеріально-правові та процесуально-правові правовідносини.

Матеріально-правові правовідносини виникають на основі матеріальних відносин, їх змістом є права і обов'язки сторін. (Наприклад, право на освіту, на охорону здоров'я, на особисту безпеку.)

Процесуально-правові правовідносини реалізують норми процесуального права і виникають на основі організаційних відносин. Вони вторинні, похідні від норм матеріального права і встановлюють процедуру реалізації прав і обов'язків суб'єктів права, порядок вирішення юридичних справ. (Наприклад, процедура обшуку, процедура подання позову або скарги)

За часом дії розрізняють довгострокові та короткострокові правовідносини.

Довгострокові правовідносини тривають певний час (визначений або невизначений), наприклад, відносини, що виникли з договору про виконання підрядних робіт капітального будівництва чи договору про перевезення вантажу на значну відстань.

Короткострокові правовідносини тривають протягом незначного часового відрізка і припиняються одразу після виконання учасниками їх прав і обов'язків (наприклад, купівля конкретної речі).

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, припинення або зміну правових відносин.

Юридичні факти є необхідними умовами для виникнення правовідносин і характеризуються такими ознаками:

1. Знаходять свій вияв у зовнішніх обставинах або подіях матеріального світу і пов'язані з їх наявністю або відсутністю;

2. Прямо або опосередковано передбачені нормами права;
3. Викликають передбачені законом юридичні наслідки.
4. Юридичні факти чисельні і багатогранні, тому і класифікуються за різними ознаками: за вольовою, юридичними-наслідками, складом, тривалістю дії.
5. За вольовою ознакою юридичні факти поділяються на юридичні дії та юридичні події.

Юридичні дії — це факти, які породжують, змінюють або припиняють правовідносини на основі волевиявлення людей. У свою чергу вони поділяються на правомірні (наприклад, вихід на пенсію, влаштування на роботу, реєстрація шлюбу і т. ін.) і неправомірні (наприклад, усі види правопорушень).

Юридичні події — це такі обставини, які породжують, змінюють або припиняють правовідносини незалежно від волі людей (наприклад, стихійні лиха, пожежі, землетруси і ін.). З ними пов'язано виникнення правових відносин по відшкодуванню збитків, по спадкоємству, по виплаті страхових винагород і т. ін. Ці події ніяких юридичних зобов'язань не викликають, а лише служать підставами для них.

За юридичним наслідками юридичні факти бувають:

- Правоутворюючі;
- Правозмінюючі;
- Правоприпиняючі.⁶³

За складом юридичні факти бувають:

- Прості (прості юридичні факти складаються з однієї життєвої події або дії суб'єктів права (наприклад, написання заяви про відпустку).
- Складні (складні являють собою сукупність кількох простих юридичних фактів (наприклад, призов громадянина на дійсну військову службу вимагає українського громадянства, досягнення певного віку, наявності певного стану здоров'я, відсутності права на відстрочку).

Особливу роль у розвитку правовідносин відіграють юридичні факти, які називають фактичним складом. При їх наявності виникнення правовідносин потребує кількох умов (тобто сукупності юридичних фактів). Наприклад, для виходу робітника на пенсію необхідно: досягнення особою пенсійного віку, наявності трудового стажу, представлення необхідних, прийняття компетентним органом рішення про призначення пенсії.⁶⁴

Фактичний склад відрізняється від складного юридичного факту тим, що він складається з різних юридичних фактів. Якщо складний юридичний факт — це багатоаспектне (однак ціле) явище, то фактичний склад — це сукупність різних явищ. Для фактичного складу іноді необхідна не тільки наявність усіх складових елементів юридичних фактів, але й певне послідовне накопичення, визначений порядок його елементів. Наприклад, факт визнання підприємства банкрутом настає не тоді, коли підприємство не може задовольнити вимоги своїх кредиторів, а тільки після проходження певної процедури і визнання банкрутом саме в суді

Юридичні факти відіграють активну роль у правовій системі, вони з'єднують норми права з реальними суспільними відносинами. За їх допомогою життєві обставини набувають юридичного значення і таким чином впливають на соціальні процеси і явища, направляючи їх у необхідне русло.⁶⁵

⁶³ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. — К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. — С. 79 (дата звернення: 16.04.2022)

⁶⁴ Теорія держави і права. Державний іспит : навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. — Х. : Одісей, 2010. — С. 187. (дата звернення: 25.04.2022)

⁶⁵ Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 236 (дата звернення: 23.04.2022)

Таким чином, юридичні факти — це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, припинення або зміну правових відносин, та які є необхідними умовами для виникнення правовідносин.

Юридичні особи як суб'єкти права

Юридична особа — це організація, створена шляхом об'єднання осіб і майна і зареєстрована в установленому порядку.

Ознаки юридичної особи:

- 1) організаційна єдність- юридична особа має певну структуру (відділи, управління, цехи, інші підрозділи), керівництво, певну мету і завдання, які закріплюються статутом, установчим договором або положенням;
- 2) наявність відособленого майна- організація повинна мати своє майно, відокремлене від майна засновників або інших юридичних осіб. Юридична особа володіє ним на праві власності, господарського відання або оперативного управління. Крім того, юридична особа повинна мати самостійні фінансові документи (баланс або кошторис, рахунок у банку);
- 3) 3) самостійна майнова відповідальність- юридична особа сама відповідає за здійснювані нею операції, за борги та інші зобов'язання. Наприклад, держава не відповідає за борги державних підприємств;
- 4) участь в цивільному обігу від свого імені- юридична особа має власну назву, закріплену державною реєстрацією. Воно має право набувати права і обов'язки, визначені її статутом або іншим установчим документом. Наприклад, юридична особа має право набувати майно, особисті немайнові права, укладати різні угоди;
- 5) здатність бути позивачем і відповідачем у суд.-від свого імені юридична особа має право бути учасником цивільного або господарського процесу.

Правоздатність, дієздатність і деліктоздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту її державної реєстрації і припиняються з її ліквідацією, яка фіксується виключенням юридичної особи з державного реєстру.⁶⁶

5. Терміни «людина» та «громадянин» у контексті визначення правового статусу суб'єкта. Основні ідеї, «підвалини» правового статусу особи.

Конституційно-правовий статус людини - це сукупність правосуб'єктності людини, його принципів, прав, свобод і обов'язків людини та їх гарантій.

Конституційно-правовий статус громадянина, крім названих елементів, включає також певний зв'язок між людиною і державою, із якого випливають додаткові права, свободи й обов'язки особи та їх гарантії.

Іноді поняття правового статусу людини майже тотожне системі прав і свобод людини та її правовим гарантіям. Використання термінів «людина» і «громадянин» (у строгому розумінні термін «права людини» є більш широким поняттям, ніж «права громадянина»), оскільки вони стосуються громадян певних країн та інших людей.

Якщо хтось намагається визначити набір конституційних норм, які визначають цей елемент правового статусу особи, то варто згадати статті 4, 24, 25 і 26 частини 1 Конституції, які містять такі норми: а) громадянин України має одне громадянство; б) громадяни користуються правами і свободами, наданими Конституцією, і мають рівні права перед законом; в) громадяни України не можуть бути позбавлені громадянства або змінені; г) іноземні громадяни та особи без громадянства, які на законних підставах проживають в Україні, користуються такими самими правами, свободами та обов'язками, як і громадяни України, за винятком винятків, встановлених Конституцією України, законами та міжнародними договорами.⁶⁷

⁶⁶ Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / [О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 286 – 287. (дата звернення: 02.04.2022)

⁶⁷ Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp>. (дата звернення: 11.04.2022)

Крім того, важливо згадати положення Закону України «Про громадянство України», який визначає правовий зміст громадянства України, а також підстави та порядок набуття громадянства України відповідно до Конституції України, його припинення, повноваження державних органів, які беруть участь у вирішенні питання про громадянство України, порядок оскарження рішення про громадянство, державні органи, їх дії та бездіяльність, дії посадових і службових осіб.

Стаття 2 цього закону передбачає такі принципи громадянства України: 1) принцип одного громадянства - громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України; 2) запобігання виникнення випадків безгромадянства; 3) громадянин України не може бути позбавлений громадянства України; 4) визнання права на зміну громадянства України; 5) у зв'язку з одруженням громадянина України іноземець чи особа без громадянства не може автоматично набути громадянства України, або його дружина (чоловік) набуває громадянства України, або його дружина (дружина) автоматично втрачається з громадянства України; 6) громадяни України мають рівні права перед законом незалежно від підстави, порядку і моменту набуття громадянства України; 7) зберігати громадянство України незалежно від місця проживання громадянина України.⁶⁸

Отже, правова категорія «громадянин» з її Конституційними правами становить специфічну форму активних взаємовідносин держави та її громадян. Йдеться не про певну кількість взаємних прав і обов'язків, які виникають у відносинах між демократичною державою та її громадянами, а про активну участь громадян у політичному, економічному та соціальному розвитку країни. Якщо ми звернемося до змісту статті 36 Конституції України, то знайдемо тут норму про те, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей; або до статті 38 Конституції України, де зазначено, що громадяни мають право брати участь в організації державної діяльності, брати участь у всіх всеукраїнських і місцевих виборах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Вважаєбся, що структура правового статусу особи складається з наступних елементів:

- 1) Правосуб'єктність – це передбачена нормами права можливість особи бути учасником правовідносин.
- 2) Конституційні принципи правового статусу людини і громадянина – це вихідні засади, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод та обов'язків особи. До них відносяться принципи: свободи людини; рівності людей у своїй гідності та правах; невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини; гарантованості прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина; рівності конституційних прав і свобод громадян України та рівності їх перед законом; єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством.
- 3) Громадянство – це правовий зв'язок між особою і державою, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.
- 4) Конституційна система прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Ця система є центральним елементом правового статусу особи в державі
- 5) Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина – це умови і засоби, які забезпечують фактичну реалізацію прав, свобод та обов'язків особи в державі

Подальше вивчення основ системи прав людини в Україні є важливим для процесу забезпечення прав людини в Україні та реалізації Конституції України, оскільки те й

⁶⁸ Закон України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р. № 2235-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>. (дата звернення: 19.04.2022)

інше є системним і не завжди впливає лише на окремі права чи інститути, а й на загальний розвиток демократичної, соціальної та правової держави України.⁶⁹

Тема 3. Основи публічного (конституційного, кримінального, адміністративного) права

План лекцій:

- 1. Характеристика конституційного, адміністративного та кримінального права як галузей права України.**
- 2. Конституція України як основний закон держави.**
- 3. Види прав людини і громадянина.**
- 4. Невідчужуваність та непорушність прав. Громадянство.**
- 5. Форми народовладдя в Україні.**
- 6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП).**
- 7. Адміністративне правопорушення, його складові.**
- 8. Адміністративні стягнення: поняття, види. Адміністративна відповідальність.**
- 9. Кримінальний кодекс України (ККУ).**
- 10. Злочин: поняття, ознаки, види. Склад злочину; вина, форми вини.**

Конспект лекцій:

1. Характеристика конституційного, адміністративного та кримінального права як галузей права України.

Конституційне право України є провідною галуззю в правовій системі нашої держави, що закріплює основні принципи організації публічної влади та її взаємодії з громадянами та інститутами громадянського суспільства.

Конституційне право відноситься до галузей публічного права, тобто регулює відносини пов'язані зі здійсненням публічної влади — державної влади та місцевого самоврядування. Воно встановлює правові основи діяльності органів влади, їх повноваження, порядок формування та діяльності органів місцевого самоврядування, а також права та свободи людини та громадянина.

Критеріями виокремлення галузі конституційного права, а також інших галузей права, використовують критерії наявності спільного предмета регулювання, тобто якісно однорідних відносин, що регулюються, а також методу правового регулювання, який включає засоби, способи і прийоми, що використовуються державою для впливу на суспільні відносини, що становлять предмет регулювання відповідної галузі..

Конституційне право України зосереджує свою увагу на⁷⁰:

- основах конституційного ладу країни;
- основах правового статусу людини і громадянина, зокрема, правах, свободах та обов'язках людини і громадянина;
- основах правового забезпечення народного волевиявлення, представницької демократії;

⁶⁹ Совгіря О.В. Конституційне право України: Повний курс: навчальний посібник. - К.: ЮрінкомІнтер, 2019. (дата звернення: 21.04.2022)

⁷⁰ Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбра. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. - К.: Баїте, 2021. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.osce.org/files/f/documents/9/d/489959_0.pdf (дата звернення: 28.12.2022)

- основах правового забезпечення діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової влади;
- правовому регулюванні діяльності Президента України;
- правовому забезпеченні основ конституційного контролю;
- та ін.

Розуміння конституційного права є неможливим без розуміння принципів конституційного права. У них втілені найважливіші надбання конституціоналізму, сформульовані видатними вченими, зокрема: повага людської гідності, невідчужуваних прав людини, демократичного правління, розподіл влади, верховенство права тощо.

Принципи права – це керівні положення права, вихідні напрями, основні начала, що визначають суть всієї системи, галузі або інституту права.

Отже під загальними принципами конституційного права зазвичай розуміють його керівні засади, що поширюють свою дію на всю систему конституційного права, а під спеціальними — керівні засади, що визначають сутність основних інститутів конституційного права — конституційно-правового статусу людини, форм безпосередньої демократії, організації та діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, конституційної юстиції тощо.

Принципи конституційного права України⁷¹:

- поваги до людської гідності й прав людини (набуває розкриття в низці демократичних принципів: рівності в правах (рівноправності) й рівності всіх перед законом, рівного доступу до публічної служби в органах державної влади й місцевого самоврядування, захисту меншості від посягань більшості та ін.);
- розподілу влади (засіб проти надмірної концентрації влади будь-яким органом);
- верховенства права (розкривається в наступних елементах: законність, юридична визначеність, запобігання зловживанню повноваженнями, пропорційність, рівність перед законом, недискримінація, незалежність правосуддя і доступ до нього та ін.);
- правової держави;
- соціальної держави;
- ін.

Конституційний лад - це фактичний (реальний) стан суспільних відносин, що регулюються та охороняються конституційними нормами і принципами. За своєю суттю конституційний лад становить певний тип конституційно-правових відносин, визначений рівнем розвитку суспільства, держави та досягненнями науки права. Він, з одного боку, є похідним від юридичної конституції, виступаючи (звичайно в ідеалі) як її втілення в життя. З іншого боку, конституційний лад сам впливає на зміст нормативно-правового вираження й забезпечення або незабезпечення юридичної конституції. Іншими словами, конституційний лад (фактично конституція) та юридична конституція складають конституційну систему.

Конституційний лад України - це система суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами України, прийнятими на її основі і відповідно до неї. Зміст конституційного ладу наповнюється тими правовідносинами, які визначені і гарантовані Конституцією України. Зокрема, розділи I, III, XIII визначають основні засади конституційного ладу України.

Принципи конституційного ладу⁷²:

- форма Української держави як унітарної, суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави з республіканською формою правління (статті 1, 2 та 5 Конституції України);

⁷¹ Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. - К.: Баїте, 2021. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.osce.org/files/f/documents/9/d/489959_0.pdf (дата звернення: 28.12.2022)

⁷² Там же

- визнання людини найвищою соціальною цінністю: згідно з яким, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою актуальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Конституції України);
- суверенітет народу: згідно з яким народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади (ст. 5 Конституції України);
- поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6 Конституції України);
- визнання та захист різних форм власності гарантування захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки (ст. 13 Конституції України);
- ідеологічна і політична різноманітність (жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов'язкова, визнання багатопартійності);
- правовий порядок в Україні здійснюється на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом;
- органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставах, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України);
- жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова, церкву і релігійні організації відокремлено від держави.

Види конституцій⁷³

за формою викладення		
писані - єдиний акт або декілька правових актів конституційного характеру, перелік яких чітко визначений (приклад: майже всі)	неписані - конституції, що складаються з сукупності правових актів, судових прецедентів та усних конституційних звичаїв (приклад: Конституція Великобританії)	
за способом прийняття		
народні - приймаються народом безпосередньо (референдумом) або представницьким органом (парламентом) (приклад: Конституція Польщі)	октройовані - даровані монархами народів для того, щоб запобігти революції та зберегти владу у своїх руках (приклад: Конституція Індії)	
за порядком внесення змін		
гнучкі - зміни до конституції вносяться шляхом прийняття звичайних законів (приклад: Конституція Індії)	жорсткі - зміни до конституції вносяться в особливому (ускладненому) порядку (приклад: Конституція США)	змішані - частина положень конституції змінюється гнучким шляхом, частина - жорстким
за терміном дії		
постійні - не мають обмежень у строках дії	тимчасові - приймаються на певний строк, як правило, у революційні періоди	
за формою політичного режиму		
демократичні	авторитарні	тоталітарні
за формою правління держави		

⁷³ Поняття Конституції. Структура Конституції. URL: <https://disted.edu.vn.ua/courses/learn/2149> (дата звернення: 03.01.2023)

республіканські	монархічні
за формою територіального устрою	
унітарні	федеративні

Адміністративне право⁷⁴ — одна з галузей публічного права, яка регулює суспільні відносини, що виникають у сфері організації, а також діяльності органів публічної адміністрації, спрямованої на забезпечення та захист прав і свобод громадян.

Норми адміністративного права регулюють значне коло суспільних відносин, особливістю яких є те, що вони виникають у результаті владної діяльності органів публічної адміністрації, які діють від імені держави, і однією зі сторін цих відносин є орган виконавчої влади або виконавчий орган місцевого самоврядування чи інший орган, наділений державою владними повноваженнями у відповідній сфері.

Метою адміністративно-правового регулювання є встановлення і регламентація таких взаємовідносин, якими кожному громадянину має бути гарантовано реальне забезпечення прав і свобод у разі їх порушення.

Об'єктом адміністративного права є адміністративно-правові відносини, що формуються під час⁷⁵:

1) державного регулювання економічною, соціально-культурною, адміністративно-політичною сферою, реалізації повноважень органів державної виконавчої влади та виконавчих органів місцевого самоврядування, громадськими організаціями та іншими недержавними інституціями;

2) внутрішньої організації та діяльності органів публічної адміністрації у зв'язку з проходженням державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; діяльності органів публічної адміністрації та їхніх посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту в адміністративному праві прав і свобод громадян;

3) застосування заходів адміністративного примусу, зокрема, адміністративна відповідальність фізичних і юридичних осіб;

4) у зв'язку з реалізацією юрисдикції адміністративних судів щодо поновлення порушених прав громадян та інших суб'єктів адміністративного права.

Джерела адміністративного права:

- Конституція України як основний закон має вирішальне значення у встановленні основ правового регулювання адміністративні відносин, є засадничим джерелом адміністративного права.

- Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП);
- Кодекс адміністративні судочинства України (КАСУ);
- Митний Кодекс України;
- постанови Верховної Ради України;
- Укази Президента України;
- акти Кабінету Міністрів України;
- накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
- розпорядження голів місцевих державних адміністрацій;
- рішення органів місцевого самоврядування;
- та ін.

Принципи адміністративного права – це найбільш загальні та стабільні вимоги, об'єктивно зумовлені засади, на яких базується адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації з метою забезпечення права, свобод і законних інтересів приватних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства і держави.

Принципи адміністративного права України⁷⁶:

⁷⁴ Андрійко О. Ф. Адміністративне право. URL: [https://vue.gov.ua/Адміністративне право](https://vue.gov.ua/Адміністративне_право)

⁷⁵ Андрійко О. Ф. Адміністративне право. URL: [https://vue.gov.ua/Адміністративне право](https://vue.gov.ua/Адміністративне_право) (дата звернення:

- верховенства права: є своєсвідомим запобіжником від свавілля держави, її органів чи посадових осіб стосовно громадянина, передбачає рівність усіх громадян перед законом, означає, що свободи людини не є наслідком ухвалених у нормативних актах гарантій, а є наслідком природних прав особи;

- принцип законності, включає: зобов'язання суб'єктів публічної адміністрації під час здійснення будь-яких дій суворо дотримуватися законодавства України; забезпечення дотримання законодавства всіма невідомими фізичними та юридичними особами; суворе дотримання суб'єктами публічної адміністрації адміністративних процедур і правил юридичної техніки; використання органами виконавчої влади та місцевого самоврядування всіх дозволених законодавством засобів щодо забезпечення попередження та припинення протиправних посягань на права, свободи та законні публічні інтереси фізичних і юридичних осіб, невідомості притягнення винних у скоєнні правопорушення до юридичної відповідальності та відновлення порушених прав і свобод;

- належного врядування: участь, орієнтація на консенсус, відповідальність (підзвітність), прозорість, належне реагування, ефективність і результативність, рівність і врахування інтересів та відповідність принципу верховенства права;

- адміністрування через закон;

- пропорційності, юридичної визначеності, захисту законних очікувань, недопущення дискримінації, право на слухання в ході адміністративних процедур щодо ухвалення рішень;

- справедливі умови доступу громадян до адміністративних судів;

- ін.

Кримінальне право - галузь права, що представляє собою сукупність юридичних норм, затверджених вищим органом державної влади, що встановлюють принципи кримінальної відповідальності, а також визначальних, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і яким покаранням підлягають особи, винні в їхньому здійсненні.

Кримінальне право – це система юридичних норм, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне право, як сукупність правових норм встановлює: які порушення закону визначаються злочинами; які покарання призначаються за їх вчинення; що є підставою кримінальної відповідальності; умови, підстави та порядок призначення покарання; умови, підстави та порядок звільнення від покарання.

Джерела кримінального права України:

- Конституція України;
- Кримінальний кодекс України;
- Кримінальний процесуальний кодекс України;
- Кримінально-виконавчий кодекс України;
- рішення Конституційного Суду України;
- Укази Президента України;
- ін.

Принципи кримінального права – це найбільш загальні та стабільні вимоги, об'єктивно зумовлені засади кримінального законодавства, що встановлені законом або безпосередньо з нього випливають і які мають пряму дію, пряму регулятивну функцію.

Принципи кримінального права України:

- законності;
- рівності громадян перед законом;
- демократизму;
- гуманізму;
- невідомості кримінальної відповідальності;

⁷⁶ Галунько В.В. Принципи адміністративного права. URL: <http://www.ssaals.com.ua/?p=6628> (дата звернення:

- справедливості;
- законодавчого визначення злочину;
- особистої відповідальності;
- винної відповідальності;
- суб'єктивної осудності;
- переваги пом'якшуючих відповідальність обставин;
- більшої караності групового злочину;
- повної компенсації заподіяної злочином шкоди;
- ін.

2. Конституція України як основний закон держави.

Конституція - єдиний правовий акт, який визначає суспільний і державний лад країни, державний устрій, основні права і обов'язки громадян; має найвищу юридичну силу.

Слово «конституція», як і багато інших юридичних термінів, прийшло до нас із Древнього Риму⁷⁷. Так звались накази римських імператорів. У середньовічній Європі конституціями називали різного роду нормативно-правові акти, зокрема постанови сеймів Речі Посполитої. Перші конституції в сучасному розумінні цього слова були прийняті у США (1787 р.), Польщі та Франції (1791 р.).

Україна може похвалитися багатовіковою історією конституційного процесу. Особливе місце займає Конституція Пилипа Орлика 1710 року. У документі задекларовано основні засади розбудови демократичної держави.

Конституція - це основний установчий юридичний акт країни. У сучасному світі конституція офіційно або неофіційно розглядається як основний закон держави і суспільства. Конституція закріплює основи правового статусу особи (права та обов'язки людини і громадянина), основи державного ладу, порядок формування та повноваження державних органів влади.

28 червня 1996 року – Верховна Рада ухвалила Конституцію України⁷⁸.

Згідно Конституції Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Україна є унітарною державою. Україна є республікою.

Відповідно до статті 3 Конституції людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Державною мовою в Україні є українська мова. Конституцією гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України.

Згідно Конституції органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Державними символами України є:

- Державний Прапор України;
- Державний Герб України;
- Державний Гімн України.

⁷⁷ Поняття Конституції. Структура Конституції. URL: <https://disted.edu.vn.ua/courses/learn/2149> (дата звернення: 03.01.2023)

⁷⁸ Конституція України (Текст резюме... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/anot/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Відповідно до Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Цікавий факт: 28 червня – День Конституції України – це єдине державне свято, яке закріплене в самій Конституції України.

2. Види прав людини і громадянина. Невідчужуваність та непорушність прав.

Людина — найвища соціальна цінність; її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпека гарантуються і забезпечуються державою; права людини визначають можливості, свободу дій, вчинків, поведінки в суспільстві.

Конституція України розрізняє права людини і її свободи.

Свобода людини, загалом, є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина.

У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус.

У вузькому, свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом.⁷⁹ Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, мають назву суб'єктивних прав людини.

Основні ознаки свободи людини⁸⁰:

- люди вільні від свого народження, й ніхто не має права порушувати їхні природні права, держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;

- людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством;

- люди мають рівні можливості, що закріплені правом.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) у цьому розумінні виступає переважно як фізична особа. До цього виду прав належать: право на життя; право на повагу до гідності людини; право на свободу та особисту недоторканність; право на недоторканість житла; право на невтручання в особисте та сімейне життя тощо.⁸¹

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані з сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян нашої держави на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами, право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій, право на соціальний захист тощо.

⁷⁹ Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/konst_pu/rozdil/rozdil5.html

⁸⁰ Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/konst_pu/rozdil/rozdil5.html

⁸¹ Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/konst_pu/rozdil/rozdil5.html

Права людини мають порівняно з правами громадянина домінантне значення. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної країни.

В Конституції України передбачаються наступні групи основних прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні. Вони, насамперед, викладаються в розділі 2 Конституції України.

Громадянські (суб'єктивні) права – можливості людей, що характеризують їх фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб, зокрема⁸²:

- право на життя;
- право на недоторканість особи, житла, особисту недоторканість, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;
- право на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення в будь-який час в Україну;
- кожному гарантується також право на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань;
- кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово і в інший спосіб на свій вибір;
- кожен має право на свободу світогляду і віросповідання та ін.

Політичні права – можливості людини і громадянина брати участь у громадському і державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо приймати участь в різних об'єднаннях громадян, зокрема⁸³:

- брати участь в управлінні державними і громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування;
- обговорювати і приймати закони та рішення загальнодержавного і місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;
- направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;
- утворювати і брати участь в роботі об'єднань громадян (політичних партій та громадських організацій);
- збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування;
- вибирати і бути обраним в державні органи і в органи місцевого самоврядування;
- мати громадянство.

Економічні права – це такі можливості людини і громадянина, які характеризують їх участь у виробництві матеріальних благ, зокрема⁸⁴:

- право на приватну власність (індивідуальну і колективну);
- право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності;
- можливість вибору роду занять і роботи за своїм покликанням;
- право на професійну підготовку і перепідготовку;
- право на справедливую оплату праці;
- право на страйк;
- право на відпочинок та інші.

Соціальні права – можливість людини і громадянина по забезпеченню належних соціальних умов життя, зокрема:

- право на охорону здоров'я;
- право на житло;
- право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та інші.
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло).

Екологічні права – можливість людини і громадянина на безпечне екологічне середовище, зокрема⁸⁵:

- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля;
- відшкодування завданої порушенням цього права шкоди та ін.

Культурні права – можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства, зокрема⁸⁶:

- право на освіту;
- право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури;
- право на свободу наукової, технічної та художньої творчості;
- право на захист інтелектуальної власності;
- право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності та ін.

Сімейні права – можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах⁸⁷:

- не втручання в сімейне життя;
- добровільне заключення шлюбу, рівні права і обов'язки у шлюбі і сім'ї;
- право на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства;
- право на рівність дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза шлюбом та інші.

Принципи невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, закріплені в статтях 21, 22 Конституції України.

Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Тобто жодне із зафіксованих у Конституції України прав людини не може бути скасоване державою; відмова людини від своїх основних прав і свобод є юридично недійсною; у разі будь-яких порушень прав і свобод людини вони повинні бути поновлені відповідними органами державної влади або законними діями особи, права якої було порушено; основні (конституційні) права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені.

При чому, у випадку виникненні надзвичайних ситуацій техногенного чи військового, природного чи соціального генезу (воєнний стан, війна, масові заворушення та порушення конституційного ладу, землетруси, повені, епідемії та ін.).

Конституція України дозволяє державі на усій території України чи в окремих її частинах вводити надзвичайний стан, який передбачає окремі обмеження.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції (ст. 64 Конституції України).

Обмеження реалізації деяких прав і свобод людини і громадянина встановлені виходячи з міжнародно-правових документів.

Наприклад: за статтею 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір.

Проте здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Або, за статтею 35 Конституції України кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Зазначені обмеження обґрунтовані необхідністю забезпечення охорони конституційного ладу, національної безпеки, прав і свобод людини і громадянина.

Обмеження прав людини і громадянина можливі в умовах введення на всій території України або в окремих її частинах надзвичайного стану або військового стану. На такий період можуть запроваджуватися такі заходи:

- встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування на території, де вводиться надзвичайний стан;
- обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
- посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства;
- заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом;
- заборона страйків;
- запровадження комендантської години;
- перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках і проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу й вантажів, службових приміщень та житла громадян;
- та ін.

3. Громадянство.

Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються:

- Конституцією України;
- Законом України «Про громадянство України»;
- Укази Президента України;
- міжнародними договорами України;
- документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її відповідний статус;
- та ін.

Відповідно до ЗУ «Про громадянство України»:

Громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.

Громадянин України - особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Іноземець - особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства - особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Реєстрація громадянства України - внесення запису про набуття особою громадянства України спеціально уповноваженим на те органом у відповідні облікові документи.

Тимчасове посвідчення громадянина України - документ, який посвідчує особу і підтверджує її належність до громадянства України.

Принципи громадянства – це ті вихідні положення, які визначають істотні риси відносин громадянства. Законодавство України закріплює такі принципи громадянства України:

- єдиного громадянства;
- запобігання виникненню випадків без громадянства;
- громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі;
- Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами;
- визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
- збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України;
- та ін.

Документи, що підтверджують громадянство України:

- паспорт громадянина України;
- паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- тимчасове посвідчення громадянина України;
- дипломатичний паспорт;
- службовий паспорт;
- посвідчення особи моряка;
- посвідчення члена екіпажу;
- посвідчення особи на повернення в Україну.

5. Форми народовладдя в Україні.

Народовладдя означає належність усієї повноти влади в межах території держави народові та здійснення ним цієї влади як безпосередньо, так і через своїх представників у органах державної влади та органах місцевого самоврядування.⁸⁸

Народ як носій суверенітету і єдине джерело влади може реалізовувати своє право визначати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі.

На конституційному рівні закріплено принцип періодичності проведення виборів.

Суть однієї зі складових активного виборчого права полягає в тому, що кожен виборець на виборах має однакову кількість голосів.

Принцип вільних виборів реалізовується через такі основні складові, як свобода формування та вираження виборцем своїх поглядів; об'єктивне й точне офіційне встановлення результатів виборів, позбавлене фальсифікацій; визнання результатів виборів та повага до демократичного вибору громадян України. Увесь виборчий процес має бути організований та проведений таким чином, щоб забезпечити не лише можливість безперешкодного волевиявлення виборців, але й повагу до результатів виборів⁸⁹.

⁸⁸ Народовладдя. URL: [https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/31-narodovladdya#:~:text=%20означає%20належність%20усієї%20повноти,влади%20та%20органах%20місцевого%20самоврядування%20\(дата%20звернення%2010.01.2023\)](https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/31-narodovladdya#:~:text=%20означає%20належність%20усієї%20повноти,влади%20та%20органах%20місцевого%20самоврядування%20(дата%20звернення%2010.01.2023))

⁸⁹ Теж саме

В Україні діє представницька демократія. Сутність представницької демократії полягає в опосередкованій участі громадян у прийнятті рішень державного значення через своїх представників, покликаних виступати від імені виборців, виражати та захищати інтереси всього народу.⁹⁰

Парламент наділено правом представляти весь Український народ – громадян України всіх національностей – і виступати від його імені, а отже, він є представницьким органом державної влади.⁹¹

Підстави здійснення народовладдя в Україні визначаються:

- Конституцією України;
- Виборчим Кодексом України;
- ЗУ «Про політичні партії в Україні»;
- ЗУ «Про Центральну виборчу комісію»;
- ЗУ «Про Державний реєстр виборців»;
- ЗУ «Про всеукраїнський референдум»
- актами Центральної виборчої комісії;
- та ін.

За статтею 69 Конституції України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Відповідно до ст.1 Виборчого кодексу України вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом.

Основні характеристики виборів в Україні:

- вільного волевиявлення;
- відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права;
- відбуваються шляхом таємного голосування.

В Україні проводяться наступні типи виборів:

- вибори Президента України;
- вибори народних депутатів України;
- місцеві вибори.

Місцеві вибори поділяються на:

- вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- вибори депутатів сільської, селищної, міської ради;
- вибори сільського, селищного, міського голови;
- вибори депутатів районної ради;
- вибори депутатів обласної ради;

Вибори Президента України та вибори народних депутатів України є загальнодержавними виборами. Загальнодержавні та місцеві вибори можуть бути черговими або позачерговими. Чергові місцеві вибори проводяться одночасно на всій території України, за винятком обмежень, встановлених законом. Позачергові місцеві вибори проводяться у разі дострокового припинення повноважень окремих органів місцевого самоврядування та/або сільських, селищних, міських голів.

Виборчі права громадян України - це гарантовані Конституцією України та Виборчим Кодексом України їхні права на участь у виборах, які проводяться в Україні.

Основні аспекти виборчих прав громадян України:

- громадяни мають право вільно обирати (право голосу на виборах);
- громадяни мають право бути обраним;
- виборчі права громадян України здійснюються в обсязі і порядку, передбачених виборчим законодавством;

⁹⁰ Теж саме

⁹¹ Представницька демократія. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/311-predstavnytska-demokratiya> (дата звернення: 10.01.2023)

- право голосу мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років;
- не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним;
- підставою реалізації виборцем свого права голосу на виборах є його включення до списку виборців на виборчій дільниці;
- право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради, сільського, селищного, міського голови мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади;
- право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради територіальної громади та сільського, селищного, міського голови мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади;
- право голосу на виборах депутатів районної ради мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території однієї з територіальних громад відповідного району;
- право голосу на виборах депутатів обласної ради мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території однієї з територіальних громад відповідної області;
- право голосу на виборах депутатів районної у місті ради (у місті з районним поділом, де утворені районні у місті ради) мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідного району в місті;
- військовослужбовці строкової служби, громадяни України, які проживають за кордоном, а також особи, визнані судом недієздатними, та громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади, та не мають права голосу на місцевих виборах;
- ін.

Відповідно до ст.15 Виборчого кодексу України участь громадян України у виборах є добровільною; ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у голосуванні на виборах, а також у висуванні кандидатів, у передвиборній агітації, в інших виборчих заходах чи у здійсненні інших виборчих процедур.

Голосування на виборах є таємним та кожен виборець приймає участь особисто.

Конституційний Суд України в Рішенні від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 дійшов висновку, що «...результати народного волевиявлення, отримані через вибори й референдум, є обов'язковими».

Маємо відмітити, що другою основною формою народовладдя в Україні є всеукраїнський референдум. Правові аспекти призначення всеукраїнського референдуму визначені, зокрема, розділом III Конституції України.

Основні аспекти призначення, проведення всеукраїнського референдуму:

- всеукраїнський референдум може бути призначений Верховною Радою України;
- всеукраїнський референдум може бути призначений Президентом України;
- всеукраїнський референдум може бути проголошений за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області;
- виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України;
- референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

11. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі - КУпАП) – це кодифікований закон, що регламентує суспільні відносини щодо притягнення до адміністративної відповідальності. КУпАП України набрав чинності 7 грудня 1984 року⁹².

КУпАП містить наступні розділи: загальні положення; про адміністративні правопорушення і адміністративну відповідальність; особлива частина; про органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення; про провадження в справах про адміністративні правопорушення; про виконання постанов про адміністративні стягнення.

Розділ про адміністративне правопорушення і адміністративну відповідальність містить положення, що регулюють: загальні характеристики, поняття адміністративного правопорушення, адміністративної відповідальності; поняття, мету, види адміністративних стягнень; порядок накладення адміністративного стягнення.

Розділ особлива частина містить положення, що регулюють: адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення; адміністративні правопорушення, що посягають на власність; адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини; адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів; адміністративні правопорушення у сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних правил; адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку; адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою; адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності; адміністративні правопорушення в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та технічного регулювання; адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією; військові адміністративні правопорушення; адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку; адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління; адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення.

Розділ органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення містить положення, що регулюють: основні положення щодо компетенції органів (посадових осіб), уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення; питання підвідомчості справ про адміністративні правопорушення.

Розділ провадження в справах про адміністративні правопорушення містить положення, що регулюють: основні положення ведення провадження в справах про адміністративні правопорушення; протокол про адміністративне правопорушення; заходи забезпечення провадження у справах про адміністративне правопорушення; особи, які беруть участь у провадженні в справі про адміністративне правопорушення; процедура розгляду справ про адміністративне правопорушення; правові аспекти винесення постанови по справі про адміністративне правопорушення; порядок оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення; порядок перегляду постанови по справі про адміністративне правопорушення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом; порядок ведення проваджень по виконанню постанов про адміністративні стягнення, ін.

Завданням Кодексу України про адміністративні правопорушення є охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і інтересів підприємств, установ та організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання Конституції та законів України, поваги до прав, честі, гідності інших громадян, правил співжиття, виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством.

⁹² Кодекс України про адміністративні правопорушення – це...URL: https://urist-ua.net/кодекси/кодекс_україни_про_адміністративні_правопорушення/

7. Адміністративне правопорушення, його складові.

За ст. 9 КУпАП Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені КУпАП, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Склад адміністративного правопорушення — це передбачена нормами права сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких те чи інше діяння можна кваліфікувати як адміністративне правопорушення.

Склад адміністративного правопорушення			
Суб'єкт адміністративного правопорушення	Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення	Об'єкт адміністративного правопорушення	Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення
- громадянин чи посадова особа, якій на момент скоєння правопорушення виповнилося 16 років.	- охоплює вину, мотив і мету поведінки правопорушника; - може бути вчинене як умисно, так і з необережності.	- сукупність суспільних відносин, що охороняються адміністративним правом, а також регулюються нормами трудового, цивільного, земельного, фінансового права, за порушення яких накладаються адміністративні стягнення; - конкретні норми, приписи, законні вимоги, заборони.	- дія чи бездіяльність, що заборонені адміністративним правом; - залежить від: місця, часу, обставин і способу скоєння, причинного зв'язку між діянням, його системності ін.

*До осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються більш м'які заходи впливу, зокрема: зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; попередження; догана або сувора догана; передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

8. Адміністративні стягнення: поняття, види. Адміністративна відповідальність.

Відповідальність – це покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку.

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

За одне адміністративне правопорушення може бути накладено основне або основне і додаткове стягнення.

Особа, яка вчинила адміністративне правопорушення, підлягає відповідальності на підставі законодавства, яке діє на час вчинення правопорушення.

Закон, який скасовує або пом'якшує адміністративну відповідальність, має зворотну силу, поширюється на правопорушення, які вчинено до видання цих актів.

Закон, який встановлює або посилює адміністративну відповідальність, зворотної сили не має.

Види адміністративних стягнень

назва	основні характеристики
попередження	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - виноситься в письмовій формі; - фіксується установленим законодавством способом; - ін.
штраф	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - грошове стягнення; - накладається на громадян; - накладається на посадових осіб; - накладається на юридичних осіб; - ін.
оплатне вилучення предмета	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - знаряддя вчинення адміністративного правопорушення; - знаряддя, що є безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; - примусове вилучення за рішенням суду; - ін.
конфіскація	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - знаряддя вчинення адміністративного правопорушення; - знаряддя, що є безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; - грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; - примусова безоплатна передача предмета у власність держави за рішенням суду; - ін.
позбавлення спеціального права	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - права полювання на строк до трьох років;

	- права керування транспортними засобами застосовується на строк до трьох років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом; - права керування транспортними засобами застосовується на строк до десяти років за систематичне порушення порядку користування цим правом; - ін.
позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю призначається судом на строк від шести місяців до одного року; - ін.
громадські роботи	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - виконуються особисто особою, яка вчинила адміністративне правопорушення; - виконуються у вільний від роботи час; - виконуються у вільний від навчання час; - виконуються безоплатно; - тільки суспільно корисні роботи; - призначаються на строк від 20 до 60 годин; - відбуваються не більш як 4 години на день; - ін.
виправні роботи	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - застосовуються на строк до двох місяців; - відбування за місцем постійної роботи; - відрахування до 20% заробітку в дохід держави; - ін.
суспільно корисні роботи	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - оплачувані роботу; - вид робіт визначає відповідний орган місцевого самоврядування; - перелік об'єктів, на яких порушники повинні виконувати роботи, визначає відповідний орган місцевого самоврядування; - строк виконання від 120 до 360 годин; - виконуються не більше 8 годин (неповнолітніми - не більше 2 годин) на день; - ін.
адміністративний арешт	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - застосовується на строк до 15 діб; - ін.
арешт з утриманням на гауптвахті	- застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення; - застосовується на строк до 15 діб; - ін.

пом'якшуючі обставини	обтяжуючі обставини
щире розкаяння винного	продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її
відвернення винним шкідливих наслідків правопорушення	повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення
добровільне відшкодування винним збитків	вчинення правопорушення особою, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення
усунення заподіяної винним шкоди	втягнення неповнолітнього в правопорушення
вчинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання	вчинення правопорушення групою осіб
вчинення правопорушення при збігу тяжких особистих чи сімейних обставин	вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин
вчинення правопорушення неповнолітнім	вчинення правопорушення в стані сп'яніння
вчинення правопорушення вагітною жінкою	
вчинення правопорушення жінкою, яка має дитину віком до 1 року.	

При вчиненні однією особою двох або більше адміністративних правопорушень адміністративне стягнення накладається за кожне правопорушення окремо.

9. Кримінальний кодекс України (ККУ).

Кримінальний кодекс України (далі - ККУ) – це кодифікований закон, що регламентує суспільні відносини щодо притягнення до кримінальної відповідальності. ККУ України набрав чинності 1 вересня 2001 року.

ККУ складається з Загальної та Особливої частини.

Загальна частина містить загальні положення щодо: завдання ККУ, підстав кримінальної відповідальності; особливості дії закону про кримінальну відповідальність; поняття, класифікацію та стадії кримінальних правопорушень; характеристики суб'єктів кримінального правопорушення; визначення вини та її форм; визначення співучасті в кримінальному правопорушенні; повторності, сукупності та рецидиву кримінальних правопорушень; обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння; звільнення від кримінальної відповідальності; покарання та його видів; призначення покарання; звільнення від покарання та його відбування; судимості; обмежувальних заходів; інших заходів кримінально-правового характеру; заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб; особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Особлива частина містить положення щодо кримінальних правопорушень: проти основ національної безпеки України; проти життя та здоров'я особи; проти волі, честі та гідності особи; проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; проти власності; у сфері господарської діяльності; проти громадської безпеки; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів; у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; та ін.

Завданням Кримінального кодексу України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

10. Злочин: поняття, ознаки, види. Склад злочину; вина, форми вини.

Злочин - це суспільно небезпечне діяння, у формі дії або бездіяльності, яке передбачено законом як кримінально каране.

Злочинна дія - це вид активної поведінки особи, коли вона здійснює дії, прямо заборонені кримінальним законом.

Злочинна бездіяльність - це вид пасивної поведінки особи, коли вона не здійснює дій, прямо зазначених законом.

Кримінальним правопорушенням є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння, дія або бездіяльність, вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.

Кримінальним проступком є передбачене Кримінальним кодексом України діяння, дія чи бездіяльність, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

Види злочинів		
нетяжкі	тяжкі	особливо тяжкі
- діяння, дія чи бездіяльність, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років	- діяння, дія чи бездіяльність, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років	- діяння, дія чи бездіяльність, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі
закінчене кримінальне правопорушення		незакінчене кримінальне правопорушення
- діяння, яке містить усі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України		- готування до кримінального правопорушення та замах на кримінальне правопорушення, передбачене відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України

Ознаки злочину:

- суспільна небезпечність діяння (заподіює або може заподіяти шкоду);
- винність (суб'єктивне ставлення);
- передбаченість діяння в законі про кримінальну відповідальність (прямо передбачене в законі, без застосування аналогії);
- протиправність (ступінь суспільної небезпечності);
- кримінальна караність (невідворотність застосування передбаченої санкції);
- ін.

Склад злочину			
Суб'єкт злочину	Суб'єктивна сторона злочину	Об'єкт злочину	Об'єктивна сторона злочину
- фізична осудна особа, що скоїла злочин у віці, з якого може наступати кримінальна відповідальність.	- охоплює вину, мотив і мету поведінки правопорушника; - психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або неохережності.	- сукупність суспільних відносин, щодо яких дія або бездіяльність заподіює або може заподіяти шкоду; - конкретні норми, приписи, законні вимоги, заборони.	- суспільно небезпечне діяння, дія чи бездіяльність, що передбачені кримінальним законом; - залежить від: місця, часу, обставин і способу скоєння, причинного зв'язку між діянням, його системності ін.

Осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії або бездіяльність і керувати ними.

Кримінальній відповідальності може наставати якщо на момент вчинення злочину особі виповнилося 16 років, проте є випадки коли кримінальній відповідальності підлягають також особи з 14 років.

З 14 років підлягають кримінальній відповідальності за наступні види злочинів: умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, жорстоке поводження з тваринами, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, сексуальне насильство, крадіжку, грабїж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство.

Вина - психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності			
умисел		неохережність	
прямий	непрямий	самовпевненість	недбалість
- особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання	- особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання	- особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на	- особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити

		їх відвернення	
--	--	----------------	--

Тема 4. Основи приватного (цивільного, господарського, трудового) права

План лекцій:

1. Загальна характеристика цивільного права України. Цивільно-правові відносини.
2. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування і соціальне буття фізичної особи.
3. Поняття та види договірних зобов'язань.
4. Цивільно-правова відповідальність.
5. Право на підприємницьку діяльність. Поняття та сутність господарських правовідносин.
6. Підприємницька діяльність, суб'єкти підприємницької діяльності.
7. Право на працю.
8. Загальний порядок укладання трудового договору. Трудовий договір, трудова угода, трудовий контракт: порівняльна характеристика.
9. Підстави припинення трудового договору.
10. Робочий час і час відпочинку за чинним законодавством про працю України.
11. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність.

Конспект лекцій:

Ще з часів римського права існує проблема дуалізму права, тобто необхідність його поділу на публічне і приватне. Так, у Дигестах Юстиніана знаходимо: «вивчення права розпадається на два положення: публічне та приватне (право). Публічне право, яке належить до положення Римської держави, приватне, що стосується користі окремих осіб; існує корисне в суспільному відношенні і корисне у приватному відношенні».⁹³

Таким чином, публічне право — це сукупність правових норм, які регулюють відносини, що побудовані на засадах влади і підпорядкування їх учасників владним інституціям, і пов'язані з державними або суспільними інтересами.⁹⁴

Приватне право — сукупність правових норм, що за допомогою диспозитивного методу забезпечують і регулюють захист відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні і майновій незалежності їх учасників.⁹⁵

1. Загальна характеристика цивільного права України. Цивільно-правові відносини.

Цивільне право як галузь права - це сукупність встановлених чи санкціонованих державою цивільно-правових норм, що відбивають інтереси окремих осіб (громадян і організацій) як членів цивільного суспільства, сприяють на основі їх волевиявлень досягненню цілей, що не суперечать закону, забезпечують можливості для задоволення матеріальних і духовних потреб громадян, а також захист їх інтересів, рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Учасниками цивільних відносин є фізичні і юридичні особи, а також держава Україна, іноземні держави, територіальні громади та інші суб'єкти публічного права.

⁹³ Борисова В. І. Поняття цивільного права як приватного права. URL: <https://subj.ukr-lit.com/civilne-pravo-tom-1-borisova-v-i-1-ponyattya-civilnogo-prava-yak-privatnogo-prava/> (Дата звернення: 15.01.2023)

⁹⁴ Теж саме

⁹⁵ Теж саме

Принципи цивільного права:

- неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- неприпустимість позбавлення права власності;
- свобода договору;
- свобода підприємницької діяльності;
- судовий захист цивільного права та інтересу;
- справедливість;
- добросовісність;
- розумність;
- юридична рівність суб'єктів цивільних правовідносин перед законом.

Метод цивільно-правового регулювання — це сукупність правових засобів і прийомів впливу на майнові та особисті немайнові відносини, що відбиваються в цивільно-правових нормах.

Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- ін.

Цивільно-правові відносини — це майнові та особисті немайнові відносини, врегульовані нормами сучасного цивільного права, між майново відокремленими, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, які виникають, змінюються, припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Види цивільних правовідносин:

За підставами виникнення цивільні правовідносини поділяються на регулятивні та охоронні.

За колом зобов'язаних осіб і ступенем їх конкретизації цивільні правовідносини поділяються на абсолютні, загально регулятивні та відносні.

Об'єкти цивільних правовідносин — це матеріальні та нематеріальні блага або предмет їх створення, що становить предмет діяльності суб'єкта цивільного права.

До об'єктів цивільних правовідносин належать:

- речі, у тому числі гроші й цінні папери;
- інше майно, у тому числі майнові права і обов'язки;
- результати робіт, послуг;
- результати інтелектуальної діяльності;
- інформація;
- інші матеріальні та нематеріальні блага.

Речі, найпоширеніші об'єкти цивільних правовідносин, які поділяються на рухомі та нерухомі (ст. 181 ЦК України); подільні та неподільні (ст. 183 ЦК України); індивідуально

визначені й такі, що визначаються родовими ознаками (ст. 184 ЦК України); споживні та неспоживні (ст. 185 ЦК України); головні та приналежні (ст. 186 ЦК України).

2. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування і соціальне буття фізичної особи.

Отже, предметом цивільного права, зокрема, є особисті немайнові відносини, які регулюються цивільним правом, тісно пов'язані з особою суб'єкта й виникають у зв'язку зі здійсненням особою своїх невіддільних прав, які поділяються на два види.

До першого виду належать особисті права на нематеріальні блага/ особисті немайнові права, пов'язані з майновими, які можуть зумовлювати можливість одержання особою грошової винагороди чи іншого матеріального блага.

До них відносяться авторські права (права на твори науки, літератури, мистецтва), права, суміжні з авторськими (права виконавців, виробників фонограм, організацій віщання), право на відкриття, право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів і послуг, ін.

Дана група особистих немайнових прав також захищається в судовому порядку, як правило, шляхом їх відновлення.

До другого виду входять особисті немайнові відносини, об'єктом яких є особисті права на нематеріальні блага, які самі собою не породжують у їх носія право на грошову винагороду чи інше матеріальне благо (право на честь, гідність, ділову репутацію, на ім'я, життя, особисту і сімейну таємницю).

Відповідно до Цивільного кодексу України особисті немайнові права поділяються на дві групи за цільовим призначенням:

- які забезпечують природне існування фізичної особи (гл. 21);
- які забезпечують соціальне буття фізичної особи (гл. 22).

I. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи:

- право на життя (ст. 281 ЦК України) включає: право на власне життя (фізичне існування, фізичну (природну) смерть, на медичні, наукові та інші дослідження, на усунення небезпеки, що загрожує життю) і право давати життя іншим (право на стерилізацію, штучне переривання вагітності, штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки);
- право на охорону здоров'я (ст. 283 ЦК України) передбачає право на надання медичної допомоги (в тому числі, право повнолітньої фізичної особи відмовитися від надання їй медичної допомоги), а також право на медичне страхування, на інформацію про стан свого здоров'я, таємницю про стан свого здоров'я, усунення небезпеки, що загрожує здоров'ю;
- право на безпечне довкілля (ст. 293 ЦК України) охоплює право на безпечне для життя та здоров'я довкілля і право на достовірну інформацію про стан довкілля;
- право на свободу і особисту недоторканність (ст. 289 ЦК України) складається з права на свободу (ст. 288 ЦК України) і права на особисту недоторканність;
- право на сім'ю, опіку, піклування та патронатне виховання складається з права на створення сім'ї (ст. 291 ЦК України), опіку, піклування (ст. 292 ЦК України) та патронатне виховання (гл. 20 СК України).

II. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне існування фізичної особи:

- право на ім'я (ст. 294–296 ЦК України) — це право на володіння, користування та розпоряджання іменем, право вимагати звертатися до особи по імені, право на псевдонім, право вимагати зупинити незаконне використання свого імені, право на зміну імені;
- право на честь, гідність та ділову репутацію — це право на гідність, честь (ст. 297 ЦК України), повагу до людини, яка померла (ст. 298 ЦК України), на ділову репутацію (ст. 299 ЦК України);

- право на індивідуальність (ст. 300 ЦК України) — полягає в тому, що фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, право на вільний вибір форми та способу прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства;
 - право на зображення та голос — можливість особи визначати, використовувати і розпоряджатися своїм зображенням, голосом та його записом (ст. 308 ЦК України);
 - право на особисте життя та його таємницю (ст. 301 ЦК України) — фізична особа сама визначає особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб;
 - право на особисті папери (ст. 303 ЦК України) — документи, фотографії, щоденники, інші записи, особисті архівні матеріали тощо; це власність фізичної особи;
 - право на інформацію (ст. 302 ЦК України) — передбачена законом можливість вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію; • право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 309 ЦК України);
 - право на вибір виду занять (ст. 312 ЦК України);
 - право на місце проживання та недоторканність житла (ст. 310, 311 ЦК України) — це передбачене законом право утримувати житло, придатне для проживання, у відповідному населеному пункті, де фізична особа постійно, переважно або тимчасово проживає, а також право вільно вибирати місце проживання;
 - право на свободу пересування (ст. 313 ЦК України) — можливість фізичних осіб вільно пересуватися, вільно визначати місце свого перебування, вибирати способи і засоби пересування;
 - право на свободу об'єднання (ст. 314 ЦК України) — можливість фізичних осіб об'єднуватися у політичні партії та громадські організації;
 - та ін.
- Майнові права розділяють на дві групи: речові права (право власності) і права, що виникають із зобов'язань.

3. Поняття та види договірних зобов'язань.

Зобов'язання - правовідношення, через яке одна сторона (кредитор) має право вимагати від іншої сторони (боржника) певної поведінки на свою користь.

Зобов'язальні відносини володіють наступними ознаками:

- 1) об'єктом зобов'язання є дія (передати річ, виконати роботу, надати послугу);
- 2) зміст права, що виникає із зобов'язання, як правило, визначається договором.

Наприклад, права орендаря складського приміщення визначаються договором оренди;

- 3) зобов'язальне відношення завжди обмежене певним терміном;
- 4) права, що виникають із зобов'язання, захищаються законом відносно.

У будь-якому зобов'язанні розрізняють такі необхідні елементи, як суб'єкти, об'єкт і зміст зобов'язання.

Суб'єкти зобов'язання завжди конкретні: кредитор і боржник, які взаємопов'язані правами і обов'язками.

Об'єктом зобов'язання є певні дії боржника.

Зміст зобов'язальних правовідносин утворюють суб'єктивні права та обов'язки їх учасників.

Згідно зі ст. 509 ЦК України особливість змісту зобов'язальних правовідносин полягає в тому, що правомочність кредитора набирає форми права вимоги, а правомочність боржника має форму боргу як обов'язку виконання вимоги кредитора.

Оскільки зобов'язання є правовідносинами майнового характеру, то їх зміст становлять також суб'єктивні права та обов'язки майнового характеру. Однак зміст зобов'язання не завжди вичерпується правом вимагати вчинення виключно дій майнового характеру (або утримання від вчинення таких дій). Кредитор має право вимагати також вчинення дій немайнового характеру.

За підставою виникнення зобов'язання поділяються на договірні та позадоговірні.

Договірні зобов'язання виникають на основі укладеного договору, позадоговірні припускають як підставу інші юридичні факти.

У межах договірних зобов'язань за характером опосередкованого ними руху матеріальних благ виокремлюються такі зобов'язання:

- з реалізації майна;
- надання майна в користування;
- виконання робіт;
- перевезень;
- надання послуг;
- розрахунків і кредитування;
- страхування; • спільної діяльності;
- змішані.

За співвідношенням прав і обов'язків розрізняють зобов'язання односторонні та взаємні.

При односторонніх зобов'язаннях одна сторона має тільки права, а інша тільки обов'язки.

У взаємних зобов'язаннях кожна сторона має як права, так і обов'язки, кожна сторона вважається боржником іншої сторони в тому, що зобов'язана зробити на користь іншої сторони, і водночас її кредитором у тому, що вона має право вимагати від іншої сторони.

За характером взаємозв'язку розрізняють зобов'язання основні та додаткові (акцесорні).

Основні зобов'язання можуть існувати самостійно, без додаткового зобов'язання, додаткові — тільки за наявності основного зобов'язання, у нерозривному зв'язку з ним.

Додаткові зобов'язання мають залежний характер і обслуговують основні зобов'язання.

Тому вони завжди впливають з основного і припиняються з припиненням основного.

Як і будь-які цивільно-правові відносини, зобов'язання виникають на підставі певних юридичних фактів, які прийнято називати підставами виникнення зобов'язань.

Більшість зобов'язань, що існують у нашому суспільстві, належать до договірних типу.

Договір — це найпоширеніша підстава виникнення зобов'язання.

Цивільний кодекс України передбачає можливість існування договорів купівлі-продажу, міни, дарування, найму, підряду, страхування та ін.

Зобов'язання можуть виникати і з договорів, хоча й не передбачених цивільним законодавством, але таких, що не суперечать йому.

Договір являє собою угоду двох чи більш сторін, спрямованих на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків.

Договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі дійшли згоди по всіх істотних умовах.

Істотними є ті умови договору, що визнані такими законами чи необхідні для договорів даного виду, а також ті умови, відносно яких за заявою однієї із сторін повинно бути досягнуто згоди.

Законодавець встановлює певні орієнтири для вирішення питання, чи належить умова до істотної:

- це умови про предмет, оскільки без цього неможливо укласти жодний договір;
- це умови, визначені в законі чи в інших правових актах як істотні (наприклад, при укладенні договору застави необхідно зазначити, у якої сторони розміщується предмет застави);
- це умови, необхідні для договорів цього виду, що виражають його природу і без яких він не може існувати (наприклад, договір страхування повинен містити умову про страховий випадок);
- це умови, стосовно яких, на думку однієї зі сторін, повинна бути досягнута згода.

Укладається договір шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) іншою стороною.

У ст. 627 ЦК України закріплено правило, що забезпечує свободу договору, яка проявляється в наступному: суб'єкти вільні у вирішенні питання, укласти чи не укласти договір; вільні у виборі партнера; вільні у виборі умов договору; учасники вільні у виборі виду договору; сторони можуть укласти договір як передбачений законом, так і не передбачений

законом чи іншими актами; та ін. Проте, договір повинен відповідати обов'язковим для сторін правилам, встановленим законом чи нормативними актами (імперативними нормами), що діють у момент його укладення.

4. Цивільно-правова відповідальність.

Цивільно-правова відповідальність — це санкція, під якою розуміється встановлена законом міра майнових або інших правових невиконаних для особи наслідків, які застосовуються в разі недодержання закону, невиконання прийнятих за договором зобов'язань, заподіяння шкоди або за наявності інших передбачених законом підстав.

Відповідальність може бути договірною — у формі відшкодування збитків, сплати неустойки, втрати завдатку або позбавлення суб'єктивного права і позадоговірною — це відповідальність, що настає за вчинення протиправних дій однією особою до іншої за відсутності між ними договору або незалежно від наявних договірних відносин.

Якщо в цивільному зобов'язанні з боку боржника діють більше осіб, то відповідальність за порушення цих зобов'язань може бути частковою, солідарною чи субсидіарною (додатковою).

До пред'явлення вимоги до особи, яка відповідно до закону, інших правових актів або умов зобов'язання несе відповідальність додатково до відповідальності іншої особи, що є основним боржником (субсидіарну відповідальність), кредитор повинен заявити вимогу до основного боржника.

Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього у відповідний строк відповіді на заявлену вимогу, ця вимога в повному обсязі може бути заявлена до особи, яка несе субсидіарну відповідальність.

Одним з основних принципів цивільно-правової відповідальності є принцип повного відшкодування заподіяної правопорушенням шкоди, відповідно до якого майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала (ст. 1166 ЦК України).

Передбачається можливість обмеження або збільшення розміру відшкодування безпосередньо законом або договором. Однак угода про обмеження відповідальності, якщо в законі передбачено інше (повна або збільшена відповідальність), вважається нікчемною.

Згідно зі ст. 1193 ЦК України допускається зменшення розміру відповідальності в таких випадках: якщо доведено вину обох сторін у невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання; якщо кредитор навмисно чи необачно сприяв збільшенню збитків або не вжив заходів для їх зменшення; суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину.

Відповідальність, яка настає з вини обох сторін (кредитора і боржника), іноді називається змішаною.

У разі спільного заподіяння шкоди настає часткова або солідарна відповідальність. Підвищена відповідальність настає за умов, передбачених законом.

Юридичні підстави цивільної відповідальності встановлені в законодавстві, а фактичною підставою є склад цивільного правопорушення.

До умов, за яких настає відповідальність, належать:

- протиправна поведінка (дії чи бездіяльність) особи;
- шкідливий результат такої поведінки (шкоди);
- причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою;
- вина особи, що заподіла шкоду.

Протиправною вважається така поведінка особи, яка порушує приписи закону чи іншого нормативного акта або виявилась у невиконанні чи неналежному виконанні договірних зобов'язань.

Протиправність поведінки боржника або кредитора полягає в порушенні договірних зобов'язань.

Відповідно до ст. 610 ЦК України порушенням зобов'язання є невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Простроченням боржника (ст. 612 ЦК України) є невиконання ним зобов'язання в обумовлений строк (термін). Під шкодою розуміється зменшення або втрата (загибель) певного особистого чи майнового блага. Залежно від об'єкта правопорушення розрізняють шкоду майнову та немайнову (моральну). Наприклад, порушення особистих і майнових прав може спричинити виникнення у потерпілої особи моральної (немайнової) шкоди.

Право на відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням договірних зобов'язань, виникає лише у випадках, передбачених законом або договором, наприклад, при заподіянні моральної шкоди товаром неналежної якості, придбаним у роздрібній торговельній мережі (ст. 24 Закону України «Про захист прав споживачів»).

Умова цивільної відповідальності полягає в наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і збитками потерпілої сторони.

Вина в цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. У цивільному праві діє припущення (презумпція) вини особи, яка вчинила правопорушення. У ст. 614 ЦК України встановлено, що особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом.

Відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання.

Особа вважається невинуватою, якщо доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання.

Особливість цивільної відповідальності полягає в тому, що вона може настати і без вини, якщо це передбачено законом або договором.

Особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

5. Право на підприємницьку діяльність. Поняття та сутність господарських правовідносин.

Господарська діяльність — діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність (ст. 3 ГК України).

Основні ознаки господарської діяльності⁹⁶:

1) сферою здійснення — є суспільне виробництво і скеровується на задоволення суспільної потреби;

2) змістом — є виробництво та реалізація продукції, виконання робіт, надання послуг відбувається не для власних потреб виробника, а для задоволення потреб інших осіб — споживачів в широкому розумінні;

3) професійні засади господарської діяльності та спеціальний статус її суб'єктів — здійснюється юридичними та фізичними особами — суб'єктами господарювання, які володіють таким правовим статусом з дня їх державної реєстрації;

4) систематичність даної діяльності юридичної чи фізичної особи;

5) це діяльність має результатом товар, який при продажі має цінову визначеність;

6) поєднання приватних інтересів виробника (в одержанні прибутку чи інших вигод від господарської діяльності) та публічних інтересів (суспільства в особі широкого кола споживачів — в отриманні певних благ).

Господарську діяльність можна класифікувати за різними критеріями⁹⁷:

⁹⁶ Основні засади господарської діяльності. URL: <https://studies.in.ua/gopodarske-pravo/3943-osnovn-zasadi->

- 1) за метою здійснення господарської діяльності (ч. 2 ст. 3 ГК України):
 - комерційна (підприємницька);
 - некомерційна.
- 2) за предметом господарської діяльності:
 - виробнича;
 - торговельна;
 - банківська;
 - страхова;
 - інноваційна;
 - концесійна діяльність;
 - спільне інвестування та ін.
- 3) залежно від ринку (внутрішній чи зовнішній), національної приналежності суб'єктів господарювання (вітчизняні товаровиробники чи іноземні інвестори та нерезиденти) господарська діяльність може бути:
 - за участю вітчизняних товаровиробників (резидентів);
 - зовнішньоекономічна діяльність (за участю резидентів та нерезидентів), у т. ч. іноземне інвестування (за участю іноземного інвестора).⁹⁸

Господарський кодекс України поділяє господарську діяльність на два основних види – підприємницьку (комерційну) та непідприємницьку (некомерційну).

Господарські правовідносини — це врегульовані нормами права суспільні відносини, котрі виникають у сфері господарювання щодо безпосереднього здійснення господарської діяльності та організації такою діяльністю, характеризуються особливим суб'єктним складом, а також поєднанням організаційних та майнових елементів.

Підприємництво - це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом.

Принципи підприємницької діяльності:

- вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;
- самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;
- вільного найму підприємцем працівників;
- комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;
- вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Підприємство - самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності.

Фізична особа, що має повну цивільну дієздатність, має право на здійснення підприємницької діяльності (ст. 50 ЦК України), за умови і після державної реєстрації у встановленому законодавством порядку.

⁹⁷ Основні засади господарської діяльності. URL: <https://studies.in.ua/gopodarske-pravo/3943-osnovn-zasadi-gospodarskoyi-dyalnost.html>

⁹⁸ Основні засади господарської діяльності. URL: <https://studies.in.ua/gopodarske-pravo/3943-osnovn-zasadi-gospodarskoyi-dyalnost.html>

6. Підприємницька діяльність, суб'єкти підприємницької діяльності.

Згідно з ст.42 Конституції України, «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом».⁹⁹

Підприємництво - це самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством¹.

Фактично, підприємницька діяльність являє собою процес створення, організації та управління підприємством з метою отримання прибутку шляхом продажу товарів або виконання робіт / надання послуг. Також, підприємницька діяльність включає в себе виявлення можливостей, оцінку ризиків та ефективний розподіл ресурсів для досягнення бізнес-цілей та задоволення потреб клієнтів.

Підприємці відіграють важливу роль у стимулюванні економічного зростання суспільства - вони виявляють економічні можливості ринку, аналізують його потреби та прогнозують тенденції, розробляють нові ідеї, продукти та послуги, які задовольняють потреби клієнтів і стимулюють конкуренцію, а їх активність і інноваційність позитивно впливають на покращення якості життя громади.

Суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути –

- громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності;
- юридичні особи всіх форм власності;
- об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції¹⁰⁰.

Також, встановлюються обмеження щодо категорій громадян, заняття підприємницькою діяльністю для яких не допускається, серед них, зокрема військовослужбовці, службові особи правоохоронних органів та органів державної влади, особи, на яких поширена відповідна заборона вироком суду та особи, які мають непогашену судимість за корисливі злочини.

Якщо простіше, **суб'єкт підприємницької діяльності** – це юридична особа або фізична особа – підприємець, що зареєстровані в установленому законом порядку, які самостійно, систематично та на власний ризик здійснюють підприємницьку діяльність з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Кожен суб'єкт підприємницької діяльності, незалежно від того – чи це фізична особа-підприємець, чи юридична особа – володіє рядом обов'язкових ознак, серед яких -

1. Безпосереднє здійснення підприємницької діяльності (*мають право обирати будь-який вид діяльності, який не заборонений законом*).
2. Наявність організаційно-правової форми (*вид суб'єкта*).
3. Наявність відокремленого та юридично закріпленого майна (*майнова відокремленість суб'єкта господарювання*).
4. Легітимність існування (*державна реєстрація, необхідні дозвільні документи*).
5. Наявність господарських прав та обов'язків (*«господарська правосуб'єктність»*).
6. Самостійна відповідальність за результати господарювання.

Питання про вибір організаційно-правової форми для ведення бізнесу виникає переважно на етапі його державної реєстрації. Найчастіше, за даними Державної служби статистики України,

⁹⁹ Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – с. 141. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

¹⁰⁰ Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведєв В.С., Ч.1; Ч.2: Загальна економічна теорія; Спеціальна економічна теорія. - К.: Ніка-Центр; Ельга, 2022. – 527 с.

вибір полягає між тим, щоб зареєструвати приватного підприємця (тобто, ФОП) або ж віддати перевагу юридичній особі — наприклад, товариству з обмеженою відповідальністю (або приватному підприємству). Відтак, детальніше розглянемо ці організаційно-правові форми, аналізуючи їх переваги та недоліки, а також коротко зазначимо і про інші, менш «популярні», однак доступні для вибору та передбачені законодавством.

Розпочнемо з питань, на які варто відповісти перед тим, як «плануєте обирати суб'єкт господарювання, який використовуватиме у процесі ведення бізнесу:

- яким видом діяльності ви будете займатись?
- чи є у вас партнери, з якими ви б хотіли офіційно задекларувати партнерство у вашому бізнесі?
- хто ваші клієнти: люди чи компанії?
- чи є у вашій власності майно високої вартості?
- чи плануєте ви у майбутньому долучати інвесторів до свого бізнесу або ж продавати його?

Зазвичай, саме ФОП обирають підприємці, які вперше починають вести підприємницьку діяльність і така діяльність часто пов'язана зі сферою послуг, хто працює переважно з населенням та має обсяг доходів до 1-1,5 млн грн або до 5 млн грн (зادля можливості використання спрощеної системи оподаткування)»¹⁰¹.

Серед переваг обрання ФОП - наступні:

- відносно проста процедура державної реєстрації та, порівняна, легкість у веденні бухгалтерії (деякі ФОП самостійно ведуть свою бухгалтерію, натомість, бухгалтерія ТОВ є складнішою і, ймовірно, доведеться долучати спеціаліста);
- легкість у отриманні прибутку «на руки» (це важлива перевага, адже всі кошти, які надходять на рахунок ФОП, він може використовувати, головне — своєчасно сплачувати податки та подавати звітність);
- закрити ФОП складніше, ніж відкрити, однак простіше, ніж закрити ТОВ:)
- не обов'язкова юридична адреса (а, відповідно, і оренда окремого офісу), тому що ФОП реєструють за місцем реєстрації фізичної особи);
- можливість вести бізнес самостійно та автономно приймати управлінські рішення.

Основний недолік ФОП – це ризик власним майном. Статтею 52 Цивільного Кодексу України передбачено, що ФОП «відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім майна, на яке згідно із законом не може бути звернено стягнення. Одночасно фізична особа - підприємець, яка перебуває у шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя, яка належатиме їй при поділі цього майна».¹⁰² Отже, якщо виникають суперечні ситуації із заборгованостями або починається судовий процес, коли ФОП винен комусь кошти, ФОП несе відповідальність майном, яке на нього зареєстроване.

Також, варто зазначити, що не всі підприємства хочуть працювати з ФОП, і досить часто - це великі компанії. Хтось внаслідок недовіри, хтось — зі своїх внутрішніх корпоративних причин.

Натомість, товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ) найчастіше обирають підприємці, які «виросли» з ФОП, і бажають масштабувати бізнес; ті, у кого є партнери і необхідно офіційно розподілити частки бізнесу (у ФОП цього зробити не можна); іноді вибір

¹⁰¹ Куровська А. ЩО ОБРАТИ: ФОП ЧИ ТОВ? [Електронний ресурс] / Анна Куровська. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://buduysvove.com/publications/shcho-obraty-fop-chy-tov>.

¹⁰² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. No 435-IV// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – No 40-44 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

обумовлюється і видом діяльності (наприклад, туристичні агентства, страхова, фінансова діяльність тощо); підприємці, які хочуть згодом продати бізнес або залучити інвесторів шляхом передачі певної частки бізнесу, а також підприємці, що співпрацюють переважно з великим бізнесом.

Основні переваги ТОВ:

- відповідальність перед боржниками тільки капіталом ТОВ, тобто тими активами, які є у власності ТОВ (мається на увазі, не особистим майном, як у випадку з ФОП);
- можливість будувати великий бізнес, залучати інвесторів та кредиторів, а також співпрацювати з великими компаніями.

Кожен із засновників має зробити внесок у статутний капітал. Ця сума заздалегідь обговорюється та прописується у статуті. Внески можливо робити грошами або майном. Потім ці кошти та майно можна використовувати у господарській діяльності підприємства.

Навіть зважаючи на усі переваги ТОВ, слід враховувати можливість так званого «зловживання корпоративним правом» засновника чи учасника товариства, найпоширенішим проявом якого є неявка на загальні збори, навмисне блокування рішень і т.д.

Недоліки ТОВ (у порівнянні з ФОП):

- складніша й дорожча реєстрація (потрібен статутний капітал, підготовка пакету документів: статуту, протоколу, наказу тощо, а також - дорожче в обслуговуванні бухгалтерії);
- обов'язкова юридична адреса, за якою ТОВ буде значитись у реєстрі (може бути адреса одного із засновників або ж потрібно орендувати офіс).

Окремою, досить популярною організаційно-правовою формою являється **приватне підприємство (ПП)**.

Відповідно до ст.113 Господарського кодексу України, «приватним підприємством являється підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Також, приватним є підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання - юридичної особи»¹⁰³.

Не зважаючи на те, що приватне підприємство, по своїй суті, є досить подібним до товариства з обмеженою відповідальністю, однак їх законодавче регулювання – відрізняється. Так, створення та діяльність ТОВ регламентується положеннями профільного Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», натомість, у приватного підприємства відсутнє чітке законодавче врегулювання, відтак його засновникам необхідно максимально деталізувати свою діяльність в установчих документах.

Також, досить актуальною організаційно-правовою формою є і **акціонерні товариства**.

Відповідно до ч.1 ст.3 Закону України «Про акціонерні товариства», «акціонерне товариство - це господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями.

Варто зазначити, що акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів, тобто у разі вчинення акціонерами протиправних дій до товариства та його органів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їхні права, крім випадків, визначених законом.

Акціонери – у свою чергу – «не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, лише в межах номінальної вартості належних їм акцій»¹⁰⁴.

З 01 січня 2023 року набула чинності нова редакція відповідного профільного Закону України «Про акціонерні товариства».

¹⁰³ Господарський кодекс України: Закон України No 436-IV від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР), – 2003. – No18-22 – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

¹⁰⁴ Про акціонерні товариства: Закон України від 02 січня 2023 р. No 2465-IX[Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>

Реєстрація та документальний супровід діяльності таких товариств є значно складнішим, ніж ТОВ та ПП. Однак, **серед переваг АТ, виокремлюють наступні:**

- ефективний спосіб фінансування через продаж акцій, можливість залучення банківських кредитів;
- можливість для акціонерів не брати активної участі, проте отримувати прибуток;
- можливість розподілу ризиків за рахунок придбання акцій різних товариств;
- право вільно розпоряджатись своїми акціями;
- зміна власників акцій не порушує цілісності товариства.

Також, законодавством передбачено можливість обрання таких організаційно-правових форм, як – **«товариство з додатковою відповідальністю** («додаткова» відповідальність полягає у тому, що його учасники відповідають не лише своїми частками у статутному капіталі товариства, а й власним майном у кратному розмірі), **повне товариство** (товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном) та **командитне товариство** (товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників), та які не беруть участі в діяльності товариства)»¹⁰⁵.

Підсумовуючи, не існує «ідеальної» або ж єдиної правильної організаційно-правової форми суб'єкта підприємницької діяльності. Кожен з них має певні характерні особливості, власні переваги та недоліки, які варто брати до уваги конкретно у вашій ситуації.

7. Право на працю.

Право на працю передбачено статтею 43 Конституції України «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується».¹⁰⁶¹⁰⁷

Основні характеристики¹⁰⁸:

- держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю;
- держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності;
- держава реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб;
- заборонено використання примусової праці;
- кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом;
- використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється;
- громадянам гарантується захист від незаконного звільнення;
- ін.

Трудове право є самостійною галуззю права й відрізняється від інших галузей права самостійним предметом і методом правового регулювання.

¹⁰⁵ Господарський кодекс України: Закон України No 436-IV від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР), – 2003. – No18-22 – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

¹⁰⁶ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

¹⁰⁷ Конституцією України дане право на: страйк, працю, відпочинок та соціальний захист. URL: <https://upsz.cg.gov.ua/index.php?id=364135&tp=0>

¹⁰⁸ Конституцією України дане право на: страйк, працю, відпочинок та соціальний захист. URL: <https://upsz.cg.gov.ua/index.php?id=364135&tp=0>

Предметом трудового права є безпосередні трудові відносини, які виникають між працівником та роботодавцем; та відносини, тісно пов'язані з трудовими, що виникають з приводу участі працівників у суспільній праці.

До основних ознак трудових відносин слід віднести такі: а) впливають із суті та змісту права на працю; б) обумовлені здатністю людини до праці; в) мають індивідуально-правовий характер; г) формуються на підставі трудового договору; г) працівник у трудових відносинах здійснює трудову функцію та інші обов'язки за трудовим договором; д) мають оплатний характер; е) виникають незалежно від наявності між працівником та роботодавцем інших правових зв'язків; є) регулюються нормами актів трудового законодавства, актів соціального партнерства, локальних нормативних актів; ж) виконуються у певному специфічному режимі; з) передбачають оптимальне поєднання робочого часу, часу відпочинку, трудової дисципліни та охорони праці; и) працівники у межах таких відносин включаються до складу трудового колективу; і) припиняються з припиненням трудового договору; й) виступають суспільно-правовою основою для виникнення інших відносин, які складають предмет трудового права.

Відповідно до ст. 2 КЗпП закріплено дещо інше поняття права на працю, ніж у ст. 43 Конституції України¹⁰⁹: «Право громадян України на працю, - тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, - включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а при необхідності забезпечує перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку.

Працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою.

Працівники мають право на відпочинок відповідно до законів про обмеження робочого дня та робочого тижня і про щорічні оплачувані відпустки, право на здорові і безпечні умови праці, на об'єднання в професійні спілки та на вирішення колективних трудових конфліктів (спорів) у встановленому законом порядку, на участь в управлінні підприємством, установою, організацією, на матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, а також у разі хвороби або реабілітації, повної або часткової втрати працездатності, на матеріальну допомогу в разі безробіття, на право звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади, крім випадків, передбачених законодавством, та інші права, встановлені законодавством».¹¹⁰

Отже, законодавець визначає право на працю не як право на зайнятість, а найперше як право вільного вибору праці. Відповідно до ч. 2 КЗпП, працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою.

Законодавство, що регулює право на працю: Конституція України, КЗпПУ; ЗУ: «Про оплату праці», «Про відпустки», «Про охорону праці», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» ін.

8. Загальний порядок укладання трудового договору. Трудовий договір, трудова угода, трудовий контракт: порівняльна характеристика.

При укладенні трудового договору варто пам'ятати, що статтею 9 КЗпПУ визначено недійсність умов договорів про працю, які погіршують становище працівників. Умови договорів про працю, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю, є недійсними.

За ст.21 КЗпПУ Трудовим договором є угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за

¹⁰⁹ Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

¹¹⁰ Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України.

(ст.24 КЗпП) Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим:

- при організованому наборі працівників;
- при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- при укладенні контракту;
- у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;
- при укладенні трудового договору з неповнолітнім;
- при укладенні трудового договору з фізичною особою;
- при укладенні трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу;
- в інших випадках, передбачених законодавством України.

Працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу.

Особі, запрошеній на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації за погодженням між керівниками підприємств, установ, організацій, не може бути відмовлено в укладенні трудового договору.

(ст. 29 КЗпПУ) До початку роботи працівника за укладеним трудовим договором (крім трудового договору про дистанційну роботу) власник або уповноважений ним орган зобов'язаний:

- 1) роз'яснити працівникові його права і обов'язки та поінформувати під розписку про умови праці, наявність на робочому місці, на якому він працюватиме, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору;
- 2) ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;
- 3) визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;
- 4) проінструктувати працівника з питань техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони.

При укладенні трудового договору про дистанційну роботу власник або уповноважений ним орган повинен ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором, а також надати працівникові рекомендації щодо роботи з обладнанням та засобами, які власник або уповноважений ним орган надає працівнику для виконання

певного обсягу робіт. Ознайомлення може відбуватися у формі дистанційного інструктажу або шляхом проведення навчання безпечним методам роботи на конкретному технічному засобі. У трудовому договорі за згодою сторін можуть передбачатися додаткові умови щодо безпеки праці.¹¹¹

Ознайомлення працівників з наказами (розпорядженнями), повідомленнями, іншими документами власника або уповноваженого ним органу щодо їхніх прав та обов'язків допускається з використанням визначених у трудовому договорі засобів електронного зв'язку. У такому разі підтвердженням ознайомлення вважається факт обміну відповідними електронними документами між власником або уповноваженим ним органом та працівником.

(ст. 31 КЗпПУ) Власник або уповноважений ним орган не має права вимагати від працівника виконання роботи, не обумовленої трудовим договором.

Трудовим правовідносинам притаманні наступні специфічні ознаки:

- триваючий (безперервний) характер;
- складний характер;
- особистий характер;
- оплатний характер;
- характер влади і підпорядкування;
- ін.

Надомна робота: - це форма організації праці. Характеристики надомної роботи¹¹²:

- виконується працівником за місцем його проживання або в інших визначених ним приміщеннях;

- характеризується наявністю закріпленої зони, технічних засобів (основних виробничих і невиробничих фондів, інструменту, приладів, інвентарю) або їх сукупності, необхідних для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або функцій, передбачених установчими документами;

- знаходиться поза виробничими чи робочими приміщеннями власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу;

- робоче місце працівника є фіксованим та не може бути змінено з ініціативи працівника без погодження з власником або уповноваженим ним органом у спосіб, визначений трудовим договором про надомну роботу;

- працівник у разі неможливості виконання роботи на фіксованому робочому місці з незалежних від нього причин має право змінити робоче місце, за умови повідомлення власника або уповноваженого ним органу не менше ніж за три робочі дні до такої зміни;

- на працівників поширюється загальний режим роботи підприємства, установи, організації;

- тривалість робочого часу не може перевищувати норм КЗпПУ;

- не тягне за собою змін у нормуванні, оплаті праці та не впливає на обсяг трудових прав працівників;

- забезпечення засобами виробництва, матеріалами та інструментами, необхідними для виконання працівником надомної роботи, покладається на власника або уповноважений ним орган, якщо інше не передбачено трудовим договором;

- у разі використання своїх інструментів, працівник має право на компенсацію;

- власник або уповноважений ним орган самостійно вирішує, в який спосіб доручати працівникові роботу і контролювати її виконання, та забезпечує достовірний облік виконаної роботи;

- ін.

Дистанційна робота - це форма організації праці. Характеристика дистанційної роботи¹¹³:

¹¹¹ Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

¹¹² Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

- робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією власника або уповноваженого ним органу;
- робота виконується працівником в будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій;
- у разі запровадження дистанційної роботи працівник самостійно визначає робоче місце та несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на ньому;
- працівник розподіляє робочий час на власний розсуд, на нього не поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку, якщо інше не визначено трудовим договором;
- загальна тривалість робочого часу не може перевищувати норм КЗпПУ;
- за погодженням між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом виконання дистанційної роботи може поєднуватися з виконанням працівником роботи на робочому місці у приміщенні чи на території власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу.
- гарантується період вільного часу для відпочинку (період відключення), під час якого працівник може переривати будь-який інформаційно-телекомунікаційний зв'язок з власником або уповноваженим ним органом, і це не вважається порушенням умов трудового договору або трудової дисципліни;
- ін.

9. Підстави припинення трудового договору.

Підставами припинення трудового договору є¹⁴:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника або власника - фізичної особи на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу, крім випадків, коли за працівником зберігаються місце роботи;
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (за ст. 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (за ст. 40, 41) або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45);
- 5) переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- 7) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;
- 8) укладення трудового договору (контракту), всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції», встановленим для осіб, які звільнилися або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, протягом року з дня її припинення;
- 9) з підстав, передбачених Законом України «Про очищення влади»;
- 10) набрання законної сили рішенням суду про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави стосовно особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування – в таких випадках особа підлягає звільненню з посади у триденний строк з дня отримання органом державної влади, органом місцевого самоврядування, підприємством, установою, організацією копії відповідного судового рішення, яке набрало

законної сили, а у випадку, передбаченому ЗУ «Про запобігання корупції» особа підлягає звільненню з посади у порядку, визначеному Законом України «Про очищення влади».

11) ін.

Відсторонення працівників від роботи власником або уповноваженим ним органом допускається у разі: появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів, навчання, інструктажу і перевірки знань з охорони праці та протипожежної охорони; в інших випадках, передбачених законодавством.

10. Робочий час і час відпочинку за чинним законодавством про працю України.¹¹⁵

Робочий час - це встановлений законодавством, колективним договором і трудовим договором час, протягом якого працівник зобов'язаний виконувати трудову функцію.

КЗпП України встановлює нормальну тривалість робочого часу - 40 годин в тиждень.

Колективним або трудовим договором може бути встановлена менша норма, але у жодному випадку не більша норма тривалості робочого часу. Інакше кажучи, нормальна кількість робочого часу в робочому тижні є в той же час максимально допустимою.

Скорочений робочий час передбачений законодавством для ряду категорій працівників. Ці межі, встановлені законом, носять обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного або трудового договору.

Скорочення робочого часу не відображається на розмірі оплати праці - вона є такою ж, як і при нормальній тривалості робочого часу;

Крім того, законодавством встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників (учителів, лікарів та інших).

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів підприємств, установ, організацій для працівників, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, а також для одиноких матерів та батьків, які виховують дитину без батька (матері), у тому числі у разі тривалого перебування матері в лікарняному закладі.

Неповний робочий час - встановлюється трудовим договором (ст. 56 КЗпП України).

На відміну від скороченого робочого часу оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу.

Неповний робочий час може бути за угодою з роботодавцем встановлено для будь-якого працівника, але у ряді випадків роботодавець зобов'язаний на прохання працівника встановити неповний робочий день або неповний робочий тиждень.

Понаднормова робота - робота понад встановленої тривалості робочого часу, допускається у виняткових випадках (соціальне або стихійне лихо, виробнича аварія, гостра виробнича необхідність). До понаднормових робіт заборонено привертати вагітних жінок; жінок, що мають дітей до 3 років; неповнолітніх, осіб, що навчаються в середніх загальноосвітніх школах або професійно-технічних училищах, без відриву від виробництва.

Час відпочинку – це встановлений законодавством час, протягом якого працівники вільні від виконання своїх трудових обов'язків і який вони можуть використовувати на свій розсуд.

Відпустки призначаються для відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, а також для виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, всебічного розвитку особи.

Право на відпустку мають всі працівники, що перебувають у трудових відносинах з підприємствами незалежно від їх форми власності, виду діяльності, галузевої належності; а також особи, які працюють за трудовим договором у фізичних осіб.

Сезонним і тимчасовим працівникам відпустка надається пропорційно до відпрацьованого ними часу; сумісникам – одночасно з відпусткою за основним місцем роботи.

¹¹⁵ Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

11. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність.¹¹⁶

Дисциплінарна відповідальність настає за вчинення працівником дисциплінарного проступку або за невиконання чи неналежне виконання ним своїх трудових обов'язків і полягає в застосуванні до порушників дисциплінарних стягнень: догана або звільнення (ст. 147 КЗпП України).

Матеріальна відповідальність – встановлений законом обов'язок сторони трудового договору відшкодувати збитки, заподіяні іншій стороні протиправними винними діями. Види матеріальної відповідальності: обмежена, повна, підвищена (кратна), колективна (бригадна).

Умовами настання матеріальної відповідальності вважаються:

- 1) порушення працівником трудових обов'язків;
- 2) причинний зв'язок між порушенням та завданою шкодою;
- 3) вина працівника.

Роботодавець повинен довести вину працівника у завданій шкоді.

Матеріальна відповідальність може бути покладена на працівника незалежно від притягнення його до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності.

Підставами притягнення працівників до матеріальної відповідальності вважаються:

- 1) укладання договору про повну матеріальну відповідальність (ст. 134 КЗпП України);
- 2) кримінально-карані діяння та умисне псування майна (ч. 3 ст. 134 КЗпП України; ст.ст. 185, 190, 191, 271 КК України);
- 3) заподіяння шкоди працівником не при виконанні ним трудових обов'язків (п. 7 ст. 134 КЗпП України);
- 4) у разі незаконного звільнення працівника службовою особою ПУО (п. 8 ст. 134 КЗпП України);

Відшкодування шкоди, заподіяної працівнику ушкодженням здоров'я, складається з:

- 1) виплати втраченого заробітку або відповідної його частини залежно від ступеня втрати потерпілим професійної працездатності;
- 2) виплата одноразової допомоги;
- 3) компенсація витрат на медичну і соціальну допомогу;
- 4) компенсація за моральну шкоду.

Відшкодування завданої шкоди працівником:

- 1) добровільне – працівник вносить певну грошову суму у касу підприємства або відшкодовує збитки в натурі;
- 2) примусове – утримання суми збитків із зарплати працівника за розпорядженням роботодавця, виконується не пізніше двох тижнів з дня виявлення заподіяної шкоди і виконується протягом 7 днів з дня повідомлення про це працівникові

Тема 5. Сталий розвиток суспільства як глобальний виклик XXI століття.

План лекцій:

1. Актуальність проблеми сталого розвитку.
2. Причини виникнення ідей сталого розвитку («криза цивілізацій», «холодна війна»).
3. Термін «глобалізація» та «глобальні проблеми».
4. Поняття та сутність сталого розвитку.
5. Взаємозв'язок окремої людини та людства в цілому з природою.
6. Основні засади сталого розвитку у юридичному полі.

Конспект лекцій:

¹¹⁶ Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

1. Актуальність проблеми сталого розвитку.

Порудєєва Т.В., Ткаченко М.О. та Крамаренко А.Ю. в своєму дослідженні зазначають, що поняття «сталий розвиток» ввів голова Міжнародної комісії з питань екології та розвитку ООН Гру Харлем Брутланд у 1987 році, на думку якого сталий розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потреби сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Автори зазначають, що зі зростанням інтересу дослідників до названої проблеми та більш глибоким осмисленням сутності сталого розвитку стали виникати різні підходи до визначення поняття «сталий розвиток» і нині існують два самостійні напрями його трактування. В рамках першого напрямку основний акцент робиться на екологічній складовій та необхідності забезпечення відтворюваності обмежених ресурсів. Разом з тим останнім часом більш популярним є другий напрям, в якому на перший план висуваються соціально-економічні та інші аспекти сталого розвитку.¹¹⁷

Тодорюк С.І., аналізуючи різні підходи до визначення цього терміну, пропонує під сталим розвитком розуміти розвиток, що передбачає збалансовану динамічну рівновагу між економічними, соціальними та екологічними елементами суспільної системи, за умов такого використання ресурсів, що не виходить за межі регенеративних та поглинаючих можливостей довкілля зі збереженням можливості використання аналогічних ресурсів для майбутніх поколінь.¹¹⁸

У контексті прав людини «сталий розвиток» передбачає співрозмірні можливості розвитку для окремих людей, різних народів та людства загалом, а також майбутніх поколінь.

Проблема сталого розвитку сьогодні турбує світових лідерів, їй присвячено різні урядові і міжурядові програми, вона вже довгі роки стоїть у порядку денному найвпливовіших міжнародних організацій. В кінці минулого - на початку нинішнього століття ООН розгорнула наполегливу діяльність з цієї проблематики. Проблема сталого розвитку стала важливою складовою політики багатьох держав у світі. Увага сталому розвитку приділяється також у науковому середовищі, про що свідчить велика кількість досліджень за цією тематикою. Особливість проблеми сталого розвитку полягає в тому, що її гострота не спадає з часом, а зростає, навіть за умов тієї великої уваги, що приділяється їй. Наведене свідчить, що заходи, які вживаються світовою спільнотою для розв'язання існуючих проблем, не є достатньо ефективними, а ресурси, що виділяються для цього – недостатні.¹¹⁹

Отже, проблема сталого розвитку і в наш час залишається однією з найбільш актуальних у світі і потребує подальшої уваги та вирішення.

2. Причини виникнення ідей сталого розвитку («криза цивілізацій», «холодна війна»).

Передвісником сучасних ідей сталого розвитку вважають академіка Вернадського В.І., який розробив вчення про ноосферу, єдність людини і природи, їхній тісний взаємний вплив і взаємозв'язок. Людство підійшло до розуміння його ідей у другій половині XX століття, коли

¹¹⁷ Порудєєва Т.В., Ткаченко М.О., Крамаренко А.Ю. Концепція сталого розвитку регіону. 2018. № 6 (11). С. 356. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwic0t6Nmpf-AhUagf0HHb2pBOAQFnoECB0QAQ&url=http%3A%2F%2Fpev.kpu.zp.ua%2Fjournals%2F2018%2F6_11_uk%2F65.pdf&usq=AOvVaw0Zoyd2rHWu-YeGKPVqnu3v

¹¹⁸ Тодорюк С.І. «Сталий розвиток» як економічна категорія. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwic0t6Nmpf-AhUagf0HHb2pBOAQFnoECBgQAQ&url=http%3A%2F%2Feconom.chnu.edu.ua%2Fwp-content%2Fuploads%2F2016%2F10%2Ftodoruk-stal-rozv.pdf&usq=AOvVaw28LT4XT0z6FSr2WkK0E1WC>

¹¹⁹ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серєда, Т. Тимочко. 2 вид. К., 2011. С. 17. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-avt-a-sadovenko-l-maslovskaya-v-sereda-t-tymochko-2-vyd-k-2011-392-s/>

реальна дійсність, практика виробництва, розподілу і споживання виявили небезпеку подальшого слідування засадам індустріальної моделі економічного та суспільного розвитку, для якої було характерним насильницьке та завойовницьке ставлення до природи, ілюзія невичерпності дешевих природних ресурсів.¹²⁰

Потреби людей та споживання ними ресурсів збільшувалися якісно і кількісно, однак не зверталась увага на обмеженість ресурсів (перш за все сировини та енергоносіїв) та необхідність підтримки стабільного існування екосистеми.

Одним з негативних чинників, що вплинув на світовий розвиток у XX столітті, була розколотість світу на радянський та західний ворожі блоки, протистояння яких, супроводжуючись гонкою озброєнь, глобальним військово-політичним та ідеологічним суперництвом, деформувало світовий розвиток. За умов екстенсивного зростання та блокового протистояння мало звертали уваги на те, що відбувається з довкіллям, де накопичувалася велика кількість складних проблем, пов'язаних з питною водою, повітрям, станом атмосфери та інші. Наприкінці двадцятого століття людство опинилося у надзвичайно важкій ситуації. Стало очевидним, що життєдіяльність людства входить у протиріччя із глобальними засадами існування біосфери та породжує нові глобальні проблеми, які навіть ставлять під сумнів подальше існування людини. Дослідники для характеристики ситуації, що склалася, ввели термін «криза цивілізації». Цим поняттям вони визначали, що «люди у своїй діяльності щодо забезпечення усе нових і нових потреб порушують природні пропорції, вносять небезпечні, навіть незворотні зміни у природний порядок існування людської спільноти, тваринного та рослинного світу, створюючи нові глобальні загрози, а адекватні механізми для зняття цих загроз не встигають створювати»¹²¹. На рубежі 80х–90х років минулого століття блокова структура міжнародних відносин була демонтована, однак однополюсний світ не став безпечним, демократичним і легітимним. Відкрито порушуються норми міжнародного права, зафіксовані у Статуті ООН, зокрема щодо недоторканості і територіальної цілісності держав, суверенності, відмови від застосування сили і загрози силою у міжнародних відносинах.

Наприкінці XX ст. збільшилася бідність, стали відчутними нестача та швидке виснаження природних ресурсів, перед людством постали глобальні економічні, демографічні та політичні проблеми, які не є тимчасовим явищем і являють собою об'єктивні наслідки реалізації сучасної моделі розвитку людства.¹²²

Зазначені обставини сприяли виникненню ідей сталого розвитку. Для вирішення питань що постали перед людством та забезпечення балансу між економічною, екологічною та соціальною складовими розвитку, було запропоновано концепцію сталого розвитку.

Термін «глобалізація» та «глобальні проблеми».

Значний вплив на формування ідей сталого розвитку мала глобалізація.

Минуле століття було переповнене такими глобальними подіями і процесами як революції, дві світові війни та «холодна» війна, розпад світових імперій та колоніальної

¹²⁰ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середя, Т. Тимочко. 2 вид. К., 2011. С. 18. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-avt-a-sadovenko-l-maslovska-v-sereda-t-tymochko-2-vyd-k-2011-392-s/>.

¹²¹ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середя, Т. Тимочко. 2 вид. К.; 2011. С. 20. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-avt-a-sadovenko-l-maslovska-v-sereda-t-tymochko-2-vyd-k-2011-392-s/>.

¹²² Ключко В.Г. Сталый розвиток як концепція суспільного прогресу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2012. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiuz5Hqs5f-AhVOPlsKHUYAADOQFnoECCEQAQ&url=https%3A%2F%2Fperiodicals.karazin.ua%2Feconomy%2Farticle%2Fdownload%2F13458%2F12668%2F&usg=AOvVaw3Fq5gPsin8ZFjL0DRZTv-R>

системи, розпад СРСР і соціалістичного табору та ін., що дало старт хвилі глобальних трансформацій, потужному прискореному процесу, побудованому на нових принципах і з домінуванням нових форм.¹²³

Більшість дослідників проблем глобалізації погоджуються у тому, що вона є «загальносвітовою тенденцією формування єдиного глобального суспільства на основі посилення взаємопов'язаності та взаємозалежності національних економік».¹²⁴ Для оцінки ступеня глобалізації країни використовується Індекс глобалізації КОФ (KOF Globalization Index), який було розроблено професором А. Дреєром у 2002 р.

Чубко Т.П. відзначає, що «сутністю глобалізації як процесу, який характеризує сучасний етап розвитку людства, є формування спільного світового економічного, політичного та культурного простору, який функціонує на основі універсальних загальновизнаних правових цінностей та принципів і опосередковується загальними організаційними формами»¹²⁵.

Глобалізація пов'язана із появою у світовій культурі продуктів вжитку, послуг або технологій, які мають глобальний попит. Внаслідок глобалізації багато людей у світі споживають доступні та якісні та товари/послуги (літаки корпорації “Боїнг”, програмна продукція “Майкрософт”, інтернет-технології, послуг мобільного зв'язку, світові мережі ресторанів “МакДональдс”, “Кока-Кола” та ін.). Розширення світової торгівлі, поширення новітніх технологій, збільшення іноземних інвестицій, розвиток Інтернету, спрощення спілкування людей на будь-яких відстанях та ін. позитивно впливають на економічний і людський розвиток, сприяють зближенню культур, співпраці в освіті та науці, створенню нових сучасних робочих місць та ін.. Зазначене свідчить про позитивні наслідки глобалізації.

Однак, в літературі звертається увага також на негативні наслідки глобалізації, яка є «витвором», перш за все, великого капіталу, на мені якого в першу чергу максимізація прибутку корпорацій. Відзначається, що глобальний ринок і основні його “гравці” можуть домінувати над соціальною і навіть політичною сферами суспільного життя за існуючих сьогодні умов недостатнього розвитку демократичних інститутів у більшості країн світу. Часто у владних установ бракує засобів, щоб протистояти таким економічним гігантам глобалізованого ринку. Це веде до концентрації влади і багатств у невеликих груп людей, корпорацій, держав. Відзначається, що таке суспільство не може бути стійким та збалансованим, а національна влада не може гарантувати широкому загалу і національному бізнесу нормальні умови сталого розвитку.¹²⁶

Отже, глобалізація являє собою об'єктивний процес планетарного масштабу з прогресивними та негативними наслідками одночасно. Суперечливість глобалізації з її безмежними можливостями створення умов для технологічного оновлення країн, культурного взаємозбагачення народів, полегшення економічної взаємодії ринкових агентів внаслідок впровадження найсучасніших технічних засобів тощо, з одного боку, і нерівномірністю у користуванні цими благами – з іншого, проявляється у глобальній нестабільності розвитку. Порушення рівноваги у глобальному суспільстві призводить до криз, які торкаються багатьох країн внаслідок взаємопов'язаності економік, відповідно, обумовлює виникнення суспільних конфліктів, акцій протистояння, протестів тощо. За таких умов основним завданням кожної держави є розробка національної політики, яка дозволить пристосуватися до глобальних змін,

¹²³ Шайгородський Ю. Глобалізація: неминучість концептуальних змін. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 65.

¹²⁴ Стрижак О. О. Глобалізація як суспільно-економічний феномен: методологічні основи аналізу. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2012. № 71. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/28032>

¹²⁵ Чубко Т.П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право. *Форум права*. 2010. С. 403. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiHgZ3g257-AhVZCRAINTDDBXkQFnoECAwQAQ&url=https%3A%2F%2Fstudies.in.ua%2Fpravo%2Fglobal.pdf&usg=AOvVaw1xP4IVrNQ7zJFMstZ0c9sv>.

¹²⁶ Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серeda, Т. Тимочко. 2 вид. К.; 2011. С. 22. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva->

використовуючи всі переваги, які надаються глобалізацією, та мінімізуючи ті ризики, які вона викликає.¹²⁷

Глобальні проблеми – це сукупність соціоприродних проблем, від вирішення яких залежить соціальний прогрес людства та збереження цивілізації, які:

- 1) не можуть бути вирішені окремими країнами, а потребують цілеспрямованих та організованих зусиль всього світового співтовариства;
- 2) стосуються не тільки окремих людей, а й людства в цілому;
- 3) тісно пов'язані одна з одною, охоплюють всі сторони життя людей, тому вимагають комплексного вирішення.¹²⁸

Кислиця О.В. класифікує глобальні проблеми людства та глобальні ризики за сферами: «Економічна сфера: дефіцит традиційних ресурсів (вичерпання природних, сировинних та традиційних енергетичних ресурсів); фінансові кризи; деформація структур ринків; криза ефективності капіталовкладень; хронічне безробіття;

Соціальна сфера: перенаселення / депопуляція населення; старіння населення; міграція населення; поляризація доходів населення в межах однієї країни; зростання нерівності між багатими й бідними країнами; продовольча криза; ризики для здоров'я населення; неконтрольована урбанізація;

Геополітична сфера: помилки в системі глобального управління; корупція; міжнародний тероризм; криза однополярного світу; транскордонна злочинність;

Екологічна сфера: зміна клімату; скорочення біорізноманіття; скорочення лісних масивів; скорочення площі родючих земель; забруднення атмосфери; утилізація й переробка відходів; вичерпання ресурсів прісної води; антропогенні катастрофи; природні катастрофи;

Технологічна сфера: кібератаки; колапс мереж; шахрайство з даними та їх крадіжки;

Культурна сфера: стандартизація цінностей за західним зразком; конфлікт цивілізацій; духовна деградація»¹²⁹.

Зазначені проблеми є серйозним викликом світовому співтовариству, стає все більш зрозумілою для суспільства їх реальна небезпека та необхідність усунення спільними зусиллями. «Людство поставлене перед вибором – або продовжити шлях до глобальної катастрофи, або шукати можливості дати відповідь новим викликам сучасності і концепція сталого розвитку за таких умов має відіграти вирішальну роль, оскільки вона дає альтернативу сучасному незбалансованому і такому, що виснажує ресурси і губить довкілля, розвитку»¹³⁰.

3. Поняття та сутність сталого розвитку.

Поняття «сталий розвиток» є перекладом англійського терміну «sustainable development». За визначенням Комісії ООН зі сталого розвитку, мета сталого розвитку - задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти

¹²⁷ Стрижак О. О. Глобалізація як суспільно-економічний феномен: методологічні основи аналізу. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2012. № 71. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/28032>.

¹²⁸ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середя, Т. Тимочко. 2 вид. К.; 2011. С. 22. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-avt-a-sadovenko-l-maslovska-v-sereda-t-tymochko-2-vyd-k-2011-392-s/>.

¹²⁹ Кислиця О.В. Глобальні проблеми та ризики сучасності. Серія Економічні науки. Випуск 9-1. Частина 4. 2014. С. 30. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiiN_G3J7-AhUIyosKHVlfDLyQFnoECBgQAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.ej.kherson.ua%2Fjournal%2Feconomic_09-1%2F165.pdf&usq=AOvVaw13f9Gp3LIWhl1izX3tON9M.

¹³⁰ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середя, Т. Тимочко. 2 вид. К.; 2011. С. 23. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-avt-a-sadovenko-l-maslovska-v-sereda-t-tymochko-2-vyd-k-2011-392-s/>.

свої потреби. Теорія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку від розвитку за екстенсивною моделлю.¹³¹

Захарченко О.В. відзначає, що збалансований розвиток як концепція ґрунтується на об'єднанні трьох складових: економічної, екологічної, соціальної. Автор зазначає, що під економічною складовою слід розуміти оптимальне використання природних ресурсів і використання екологічних технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію відходів, їх переробку та знищення. Соціальна складова сталого розвитку орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, у тому числі на скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. Екологічна складова має забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Основна увага приділяється збереженню здатності до самовідновлення й динамічної адаптації таких систем до змін, а не збереження їх в «ідеальному» статичному стані. Деградація природних ресурсів, забруднення довкілля і втрата біологічної різноманітності скорочують здатність екологічних систем до самовідновлення.¹³²

Концепція сталого розвитку ґрунтується на п'яти головних принципах:

«1. Людство дійсно може надати розвитку сталого і довготривалого характеру для того, щоб він відповідав потребам людей, що живуть зараз, не втрачаючи при цьому можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

2. Обмеження, які існують в галузі експлуатації природних ресурсів, відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери до самовідновлення.

3. Необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на більш гідне життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливий. Одна з головних причин виникнення екологічних та інших катастроф — злидні, які стали у світі звичайним явищем.

4. Необхідно узгодити рівень життя тих, хто користується надмірними засобами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема це стосується використання енергії.

5. Розміри і темпи росту населення повинні бути погоджені з виробничим потенціалом глобальної екосистеми Землі, що змінюється.»¹³³

Процесуальним аспектом права на сталий розвиток вважаються цілі сталого розвитку.

Частиною порядку денного в галузі розвитку на період до 2030 року, прийнятого на Саміті ООН у вересні 2015 року, є 17 цілей сталого розвитку, які окреслюють глобальні пріоритети сталого розвитку та прагнення на період до 2030 року і мають на меті мобілізувати зусилля світової спільноти довкола ряду спільних цілей та завдань. В цей період країни будуть

¹³¹ Стратегія сталого розвитку: Підручник / В.М.Боголюбов, М.О. Клименко, Мельник Л.Г., О.О. Ракоїд. За редакцією професора В.М.Боголюбова. К.: ВЦ НУБІПУ, 2018.С.16.

¹³² Захарченко О.В. Наукові основи сталого розвитку. Наукові праці НУХТ. Економіка і соціальний розвиток. 2014. Том 20. № 4. С. 107. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwi3rbeM75z-AhVho4sKHSS8DWoQFnoECA4QAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.irbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbuv%2Fcgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FNpnukht_2014_20_4_13.pdf&usg=AOvVaw20f-uvInDzvRpd38OI9zi

¹³³ Захарченко О.В. Наукові основи сталого розвитку. Наукові праці НУХТ. Економіка і соціальний розвиток. 2014. Том 20. № 4. С. 107. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwi3rbeM75z-AhVho4sKHSS8DWoQFnoECA4QAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.irbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbuv%2Fcgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FNpnukht_2014_20_4_13.pdf&usg=AOvVaw20f-uvInDzvRpd38OI9zi

боротися з подоланням всіх форм бідності, боротися з нерівністю та усувати негативні прояви кліматичних змін.

В Указі Президента України від 30 вересня 2019 року зазначається наступне: «Підтримуючи проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді "Цілі сталого розвитку: Україна", Україна приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку та зобов'язалася забезпечувати дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, а саме:

- 1) подолання бідності;
- 2) подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства;
- 3) забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці;
- 4) забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх;
- 5) забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат;
- 6) забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією;
- 7) забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх;
- 8) сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх;
- 9) створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям;
- 10) скорочення нерівності;
- 11) забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів;
- 12) забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва;
- 13) вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками;
- 14) збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку;
- 15) захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття;
- 16) сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях;
- 17) зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.»¹³⁴

5. Взаємозв'язок окремої людини та людства в цілому з природою.

Людина за час свого існування пройшла величезний шлях розвитку, і цей розвиток стає все більш стрімким. У той же час вона залишається організмом, який є підвладним усім закономірностям функціонування відкритих стаціонарних систем. Це організм, який потребує для подальшого існування підтримки фізіологічних функцій.¹³⁵

¹³⁴ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 01.03.2023).

¹³⁵ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко. 2 вид. К.; 2011. С. 30. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva->

Дослідники виділяють та характеризують етапи взаємодії людини і довкілля.¹³⁶

Слід мати на увазі, що сучасні обмінні процеси між людиною і природою мають суттєву особливість. Прямий контакт людини з природою часто замінюється опосередкованим. Споживання їжі, одяг, житло, навіть повітря (очищене, зволожене) та питна вода вживаються людиною через “посередників”, що самі є продуктами суспільного виробництва. Такий порядок контактів з природою полегшує локальне розв’язання екологічних проблем. З іншого боку, вони наче віддаляються, зменшується гострота їх сприйняття, створюються певні ілюзії щодо захищеності людини, що робить ситуацію ще більш небезпечною. Інша небезпека “опосередкованих” контактів людини з природою криється у тому, що людина стає дедалі “сильнішою” перед природою. Сучасна техніка, технології дають їй такі переваги, значно посилюючи ефект діяльності людини. Найбільші негаразди виникають, коли сучасно “озброєна” людина приймає помилкові рішення, не зваживши усі можливі негативні наслідки. Наприклад, зведення лісів у горах, меліорація, використання отрутохімікатів тощо. Це прямий шлях до екологічних катастроф. Аби їх уникнути, мають бути узгоджені (збалансовані) енергетичний потенціал, який використовує людина, та програми його реалізації. І це вже безпосередньо залежить від особистісних якостей людини.¹³⁷

Відтворення природних сутнісних начал людини, задоволення її потреб має стати фундаментальним чинником управління соціально–економічним розвитком суспільства, забезпечення його сталості (збалансованості). При цьому наріжним каменем визначення сталого розвитку виступає забезпечення такого, що не зменшується, потенціалу задоволення потреб людей.¹³⁸

Потрібні радикальні і термінові зміни у підходах до планування та організації соціально–економічного розвитку з огляду на всі складові екосфери, на зняття їх конфліктності і забезпечення детально продуманого і розрахованого “співжиття”, “м’якої”, неруйнівної взаємодії між біосферою, соціосферою і техносферою. Тоді могли б відбутися радикальні зміни планетарного масштабу. Імпульсивний, хаотичний саморозвиток на засадах саморегуляції, деформований і розбалансований брутальним втручанням людей, має поступитися розумній стратегії, що базується на прогностичних і планових засадах і спрямована на підтримку процесів природного розвитку. То будуть кроки до сталого розвитку людства.¹³⁹

6. Основні засади сталого розвитку у юридичному полі.

Одним з найважливіших інструментів протистояння глобальних загроз є правові засоби.

Як зазначалося в літературі, цілі сталого розвитку базуються на певних положеннях міжнародного права. Дослідник Кравчук О.О. зазначає, що аналіз цілей сталого розвитку до 2030 року, свідчить, що вони містять відсилання до належних напрямків правового регулювання практично в усіх його сферах. Мова в них йде як про принципи захисту навколишнього середовища, так і про засади базових правових галузей (конституційне, цивільне, адміністративне, трудове, кримінальне, фінансове), а також комплексних галузей

¹³⁶ Екологія людини: Курс лекцій для студентів географічних спеціальностей педагогічних університетів / Г. С. Хаєцький. Вінниця: ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. С.15-25. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiqkd6cqZf-AhWl-yoKHdP4BjYQFnoECCsQAQ&url=https%3A%2F%2Flibrary.vspu.edu.ua%2Fpolki%2Fakredit%2Fkaf_3%2Fhaeckiy2.pd&usg=AOvVaw2I1oCYrbplKY3TtC7qlBUN.

¹³⁷ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. 2 вид. К.; 2011. С. 31. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-avt-a-sadovenko-l-maslovska-v-sereda-t-tymochko-2-vyd-k-2011-392-s/>.

¹³⁸ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. 2 вид. К.; 2011. С. 32. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-avt-a-sadovenko-l-maslovska-v-sereda-t-tymochko-2-vyd-k-2011-392-s/>.

¹³⁹ Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. 2 вид. К.; 2011. С. 37. URL: <https://sd4ua.org/stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-stalyj-rozvytok-suspilstva-navchalnyj-posibnyk-avt-a-sadovenko-l-maslovska-v-sereda-t-tymochko-2-vyd-k-2011-392-s/>.

сучасної правової системи (інформаційного, господарського, аграрного, медичного, сімейного, освітнього права та права соціального захисту), питання процесуального права. Із цього видно, що саме комплексне (таке, що потребує правових інструментів, належних до різних галузей права) впровадження правових засобів запобігання глобальним загрозам, може забезпечити сталий розвиток.¹⁴⁰

Можна погодитись із думкою О. Кравчука, що досить вдалим буде позначати відповідний вектор розвитку правових систем і сукупність правових засобів протистояння глобальним загрозам як право сталого розвитку. При цьому, він розглядає право сталого розвитку як сукупність правових засобів забезпечення сталого розвитку (правові принципи, правові норми, правові відносини, що встановлюють і реалізують права і обов'язки суб'єктів національного і міжнародного права), відзначаючи, що подальша еволюція правових систем і юридичної науки має і буде здійснюватися з урахуванням положень права сталого розвитку – як на міжнародному, так і на національному рівнях. При цьому лише комплексне впровадження правових засобів запобігання глобальним загрозам в різних галузях права, може забезпечити сталий розвиток людства.¹⁴¹

Отже, реалізація ідей сталого розвитку в юридичному полі забезпечується відповідною нормативно-правовою базою. Україна підтримала ідеї сталого розвитку, про що свідчить зокрема Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 року № 722/2019. Окрім зазначеного Указу, до правової основи забезпечення сталого розвитку в Україні можна також віднести наступні акти законодавства:

- Указ Президента України «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24 березня 2021 року № 119/2021¹⁴²;
- Указ Президента України «Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року» від 12 березня 2021 року № 94/2021¹⁴³;
- Постанова Кабінету Міністрів України «Питання Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року» від 24 лютого 2021 р. № 145¹⁴⁴;
- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції комунікації у сфері гендерної рівності» від 16 вересня 2020 р. № 1128-р¹⁴⁵;
- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року» від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р¹⁴⁶;
- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Морської природоохоронної стратегії України» від 11 жовтня 2021 р. № 1240-р¹⁴⁷;

¹⁴⁰ Кравчук О. Право як інструмент забезпечення сталого розвитку. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матеріалів XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 16-17 червня 2017 р.) / уклад. Л.М.Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 44-45.

¹⁴¹ Кравчук О. Право як інструмент забезпечення сталого розвитку. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матеріалів XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 16-17 червня 2017 р.) / уклад. Л.М.Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 44-45.

¹⁴² Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.

¹⁴³ Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року: Указ Президента України від 12 березня 2021 року № 94/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text>.

¹⁴⁴ Питання Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2021 р. № 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-2021-%D0%BF#Text>.

¹⁴⁵ Про схвалення Концепції комунікації у сфері гендерної рівності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1128-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#Text>.

¹⁴⁶ Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>.

¹⁴⁷ Про схвалення Морської природоохоронної стратегії України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 р. № 1240-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2021-%D1%80#Text>.

- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії енергетичної безпеки» від 4 серпня 2021 р. № 907-р¹⁴⁸ та інші.

Тема 6. Реалізація прав людини як невід’ємний фактор суспільного прогресу.

План лекцій:

- 1. Поняття людського розвитку, методи його вимірювання.**
- 2. Рівень життя і людський розвиток**
- 3. Поняття «суспільний прогрес» та його сутність**
- 4. Залежність рівня життя суспільства від можливості людини реалізовувати свої права та свободи.**
- 5. Національні та міжнародні механізми забезпечення прав людини.**
- 6. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини: поняття, структура, види.**

Конспект лекцій:

1. Поняття людського розвитку, методи його вимірювання.

Розвиток людства визначається як можливість людині максимізувати свій потенціал, задовольнити свої інтереси та жити творчо та продуктивно в гармонії з природою та суспільством. Він спрямований на ліквідацію бідності, економічної та соціальної ізоляції, розвиток охорони здоров'я, освіти, культури, самозайнятості громадян, забезпечення їх прав і свобод.

В той самий час, розвиток людства збільшує власний потенціал, здатність вирішувати поточні глобальні проблеми та здатність рухатися до сталості. Іноді суспільство ототожнюють із людським розвитком і сталим розвитком в ім'я людського розвитку та сталого розвитку суспільства. Тут втрачається суть питання, тому що людський розвиток є не тільки складовою інших надбань людства, наприклад, таких як частиною екологічного, соціального та економічного розвитку.¹⁴⁹

Багатогранна мета розвитку людства полягає в реалізації якісного суспільного життя при зміцненні людського потенціалу, який є ключовою ланкою в усіх сферах громадського розвитку, особливо у забезпеченні сталості суспільного розвитку.

Оскільки людський розвиток безпосередньо торкається проблем економічної та соціальної включеності, кваліфікації, умов та оплати праці, соціального захисту, освіти, здоров'я, тривалості і якості життя, він тісно пов'язаний із соціальною політикою влади, соціальним розвитком держави. А державні видатки на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та ін. отримують характер соціальних інвестицій у людський капітал, особливо коли вони спрямовуються на розвиток самодіяльності людей, підвищення їхньої активності, відповідальної участі у розв'язанні проблем загальнодержавного та місцевого характеру, і головне – особистих, людських. Людський капітал зростає, використовується ефективніше саме за умов залучення громадян, соціальної мобілізації, що сприяє консолідації суспільства.¹⁵⁰

Людський капітал має тенденцію до збільшення та використовується найбільш ефективно в умовах участі громадян та соціальної активності, що сприяє інтеграції суспільства. Так, вимірювання людського розвитку та моніторингу його динаміки, розробляється система показників. Організація Об'єднаних Націй вперше розробила багаторівневу систему показників

¹⁴⁸ Про схвалення Стратегії енергетичної безпеки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 р. № 907-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/907-2021-%D1%80#Text>.

¹⁴⁹ Правознавство: навчальний посібник, за заг. ред. С.В. Петкова. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2020. 360 с. (дата звернення: 01.05.2022)

¹⁵⁰ Петрушка І.М. Стратегія сталого розвитку : навчальний посібник / І.М. Петрушка, Н.Ю. Хомко, В.І. Мокрий, М.В. Руда ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка». Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. (дата звернення: 07.05.2022)

У 1990 році. Індикатором найвищого рівня є індекс людського розвитку (ІЛР), який дає загальну характеристику загального впливу найважливіших соціально-економічних процесів на людський потенціал.

Він базується на трьох вимірних показниках людського життя:

- 1) рівень життя (дохід);
- 2) набуття знань;
- 3) тривалість життя.

ІЛР розраховується як середнє арифметичне трьох показників, зазначених у другому рівні.

Рівень життя вимірюється середнім доходом у відсотках від ВВП на душу населення (у доларах США за паритетом купівельної спроможності). Показник рівня освіти є середньозваженими двома компонентами: рівня грамотності дорослого населення (вага – 2/3) та частки студентів та учнів у населенні (вага – 1/3). Показником здоров'я обрано індекс очікуваної тривалості життя. Це базується на очікуваній тривалості життя при народженні.

Третій рівень містить індикатори профілю, згруповані у відповідні блоки. Більшість із них піддаються кількісному виміру, але деякі неможливо виміряти, як-от повага до прав людини, демократичних свобод і соціальної рівності. Причиною можна вважати відсутність надійних і порівнянних даних. У таких випадках використовується інформація про ратифікацію відповідних міжнародних договорів.

Загалом слід зазначити, що ІЛР не розраховується для визначення абсолютних показників людського розвитку, він використовується лише для ранжування країн на основі показників, розрахованих за одним методом. Числове значення індексу коливається від 0 до 10. Також розраховується індекс бідності населення (РІР) - окремо для країн, що розвиваються (РІР-1) і розвинених країн (РІР-2).

Цей показник вказує на не лише рівень браку матеріального добробуту, а й відсутність доступу до життєвоважливих ресурсів, таких як здоров'я, робота, освіта, їжа та питна вода. ІЛР вимірює середні досягнення країни без урахування гендерної нерівності. Наприклад, дві країни з однаковим середнім рівнем грамотності дорослого населення можуть суттєво відрізнятися за цим показником окремо для чоловіків і окремо для жінок.

Рівень життя — одна з найважливіших соціально-економічних категорій, що визначає становище людини в суспільстві, здатність задовольняти її потреби, розвиток людства.

2. Рівень життя і людський розвиток

Під терміном «рівень життя» зазвичай розуміють рівень задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб населення. Це визначення визначає статичний рівень життя. Водночас рівень життя – це динамічний процес, на який впливає багато факторів. Рівень життя визначається складом і обсягом попиту на різноманітні товари, які постійно змінюються, але й водночас обмежений можливостями задоволення потреб залежно від кон'юнктури ринку товарів і послуг, доходів населення, заробітної плати працівників. Масштаби й ефективність виробництва, стан науково-технічного прогресу, культурно-освітній рівень населення, національні особливості, політичну владу визначають рівень заробітної плати одночасно як і рівень життя.

У багатьох випадках рівень життя ототожнюється з терміном «добробут», під яким розуміють певний рівень споживання. З точки зору концепції людського розвитку найкраще показує природу рівня життя наступне визначення: «рівень життя — це комплексна соціально-економічна класифікація, яка відображає рівень розвитку фізичних, інтелектуальних і соціальних потреб. про людей, рівень їх задоволення, умови в суспільстві, які розвиваються і задовольняють їхні потреби.»¹⁵¹

¹⁵¹ Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – 408 с. (дата звернення: 06.05.2022)

Звернувшись до Конвенції Міжнародної організації праці, в якій зазначено, що кожна людина має право на той життєвий рівень (їжа, одяг, житло, медицина, соц. послуги тощо), який необхідний для здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, а також право на отримання допомоги у разі безробіття, інвалідності, втрати годувальника. У кожній країні ці права реалізуються на основі концепції національного рівня життя та суспільного розвитку. Підвищення рівня життя є однією з цілей, задач і пріоритетів суспільного розвитку і на пряму пов'язане із прогресом суспільства. Динаміка показує результати економічного розвитку країни, а також рівень економічної соціалізації. Підвищення рівня життя особливо важливо в суспільстві, орієнтованому на розвиток людини.

У системі визначення рівня життя населення показники доходів є основним джерелом задоволення потреб особи в благах і послугах, а також підвищення рівня добробуту. У концепції людського розвитку показники доходів населення використовуються як міра управління ресурсами. Рівень доходу дає уявлення про матеріальні можливості людей, особливо якщо цей рівень досить низький. Крім того, розмір доходу відображає здібності людей у тих сферах життя, які безпосередньо не пов'язані з основними показниками розвитку людини (подорожі, відпочинок, спілкування з друзями, облаштування власної квартири, відвідування театру чи музею). Середній дохід на душу населення показує рівень участі жителів країни у світі суспільних відносин, що проявляється насамперед у тісному взаємозв'язку між ВВП на душу населення та різними показниками доступу до інформації та сучасних інструментів.

У концепції людського розвитку підвищення рівня доходів розглядається як один із основних інструментів, що сприяють розширенню можливостей громадян і підвищенню рівня життя. Однак дохід не є мірилом людського щастя. Цього недостатньо для задоволення багатьох інших потреб, які виходять за межі матеріального добробуту. Таким чином, історія показує чимало прикладів, коли зростання національного багатства недостатньо розширювало свободу людини, зміцнювало здоров'я, підвищувало безпеку життя. Така сцена була характерна для колишнього СРСР 1960-1980-х років. Крім того, не дивно, що економічне зростання збільшує рівень бідності в країні. (Так, у період з 1975 по 1995 рік у США, Великій Британії та Новій Зеландії спостерігалось постійне зростання ВВП на душу населення і водночас зросла частка бідного населення.)

Зв'язок між накопиченням багатства та людським розвитком, визначається не швидкістю зростання багатства, а тим, як воно використовується. Свої доходи суспільство може витратити на озброєння або направляти на розвиток освіти та охорони здоров'я. Справедливий розподіл багатства відкриває доступ до освіти та медичних послуг для всіх членів суспільства. Люди можуть витрачати частину свого доходу на ліки та їжу. Головне не процес накопичення багатства, а вибір людей і суспільства.

З точки зору мети людського розвитку розширення можливостей громадян і підвищення рівня життя, крім підвищення рівня доходів, є стимулом справедливого розподілу. Рівність і її протилежність — нерівність — складні багатовимірні категорії. Можна говорити про нерівність щодо доходів, добробуту, отриманих благ, політичних прав, свобод і нерівності перед смертю. Для повного розуміння системи нерівності в суспільстві необхідно вивчити відмінності між цими країнами в соціальних і демографічних групах, країнах і регіонах.

Економічна нерівність, яка займає особливе місце серед різних видів нерівності, характеризується відмінностями в доходах і накопиченому багатстві між людьми та окремими групами людей. Природним продовженням нерівності в доходах є різниця в рівнях витрат і споживання між різними людьми.

Отже, економічна нерівність — то об'єктивна річ, з одного боку. З іншого, вона може сягати необґрунтовано високого рівня в залежності від існуючих недосконалих механізмів розподілу, і за це несе відповідальність влада. Нерівність у доходах породжує одну з найбільш актуальних і складних проблем сучасності — бідність, визначену серед цілей розвитку тисячоліття під першим номером.

Незважаючи на значний прогрес в економічному розвитку за останні десятиліття, бідність залишається однією з головних проблем. У 1960-1970-х роках існувало переконання, що швидке економічне зростання автоматично вирішить проблему бідності. Час минає, але проблема залишається: все ще є бідні країни та регіони, і є ще багато людей у бідних і багатих країнах, які знаходяться на межі виживання.

Отже, бідність є багатограним явищем, і показники бідності мають відображати цю різноманітність. У рамках концепції людського розвитку для цього розроблено два показники бідності: індекс бідності населення країн, що розвиваються (ІБН-1), та індекс бідності населення розвинених країн (ІБН-2). Ці індекси є комплексними показниками, які відображають різні аспекти людської депривації відповідно до трьох основних елементів ІЛР: довголіття, рівень освіти та рівень матеріального життя. Складність вимірювання інших компонентів людського розвитку (таких як політична свобода та особиста безпека) не дозволяє включити їх до індексу бідності населення.

Різниця між ІЛР та ІБН полягає в тому, що ІЛР вимірює рівень розвитку суспільства, тоді як індекс бідності населення вимірює ступінь бідності населення, яке не має прогресу. Індекс бідності населення складається з наступних компонентів

ІБН-1:

- 1) частка людей, які не доживають до 40 років;
- 2) рівень неписьменності;
- 3) комплексні показники матеріальної забезпеченості, у тому числі: частка населення, що не має доступу до чистої води; частка населення, що не має доступу до медичних послуг; Частка маловагих дітей до 5 років.

ІБН-2:

- 1) частка осіб, що не доживають віку до 60 років;
- 2) рівень функціональної неписьменності (невміння розуміти прочитане);
- 3) частка населення, визнаного бідним за рівнем доходу (межа становить 50% середнього доходу);
- 4) стабільний рівень безробіття (тривалістю 12 місяців і більше).

Для визначення бідності застосовують різні підходи. Традиційно її найперше пов'язують з доходами. Таким чином визначається бідність **абсолютна і відносна**. Абсолютна бідність означає нездатність сім'ї задовольнити основні потреби в одязі, їжі, житлі за рахунок поточних доходів. В основі розрахунку лежить визначення мінімального переліку основних потреб (прожиткового мінімуму) та обсягу ресурсів для їхнього задоволення

У Доповіді з людського розвитку були визначені 6 політичних напрямів «для вивільнення із пасток бідності».

Скорочено вони зводяться до наступного:

- інвестування у людський розвиток – харчування, базову освіту, охорону здоров'я, водопостачання, санітарні послуги задля формування продуктивної робочої сили;
- підвищення продуктивності праці дрібних сільських виробників;
- поліпшення базової інфраструктури (порти, дороги, енергопостачання, системи, зв'язку);
- стимулювання підприємництва та диверсифікації економіки;
- заохочення демократичного управління та прав людини в цілях забезпечення соціальної справедливості, підвищення добробуту усього населення, ліквідації дискримінації, включно дівчат та жінок;
- сприяння сталому розвитку довкілля та вдосконалення муніципального управління

¹⁵³ Петрушка І.М. Стратегія сталого розвитку : навчальний посібник / І.М. Петрушка, Н.Ю. Хомко, В.І. Мокрий, М.В. Руда ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка». Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. (дата звернення: 03.05.2022)

У рамках концепції людського розвитку бідність розглядається як багатогранне явище, яке не обмежується низькими доходами. Розвиток людини полягає в розширенні її можливостей жити гідним, творчим і здоровим життям, а бідність – у відсутності таких можливостей.

3. Поняття «суспільний прогрес» та його сутність.

За думкою Дж. Фейнберга: “Сучасний світ дуже складний, суперечливий і динамічний. У ньому постійно відбуваються глибокі та багатогранні зміни. Людство постійно звільняється від застарілих форм суспільного життя і набуває нових, більш ефективних моделей. Однак цей прогрес не є однозначним.

Проте цей поступ не є однозначним. Для нього характерні як висхідна, так і низхідна тенденції. Часто спостерігається "тупцювання" на місці або рух по колу з повторенням пройденого та поверненням до висхідної основи. В зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема спрямованості руху, розвитку соціуму в цілому чи його окремих сфер.

Теоретико-методологічною основою виявлення цієї проблеми є знання закону заперечення. Його механізм дії розкриває напрямок його розвитку і дає змогу продемонструвати поступовий перехід суспільства (людства) до моделі вищої якості. Такий процес розвитку має прогресивний характер.”¹⁵⁴

Ідея суспільного прогресу поступово оформлялася, «пробивалася» і утверджувалася в суспільній думці. Ці знання мали постійну деформацію в позитивному сенсі і насичувалися соціальним досвідом. Сьогодні прогрес сприймається як форма розвинення, що спирається на спрямованість, поступовим удосконаленням від нижчого до вищого, від менш довершеного до більш довершеного. Зворотний процес розвитку називається регресом. Ідея соціального прогресу впливає з того, що людина постійно покращує свої здібності, все більше ускладнюючись у процесі розвитку, набуваючи якісно нових форм (станів).

У філософській і науковій літературі існують різні погляди на розвиток, його місце в історії, форми і швидкість розвитку та реалізації.

Лінію песимізму започаткував давньогрецький поет Гесіод. Він вважав: “Суспільство буде розвиватися лише вгору, поки всі не будуть рівними, навіть якщо люди були бідними в так званий «золотий вік».” Після цього розвиток пішов на спад і з'явилися ознаки регресу. На його думку, щастя належить минулому і зараз безнадійно втрачено.

Оптимізм щодо прогресу сягає корінням у стародавні культури. Давньогрецькі філософи Демокріт і Епікур зазначали: “Суспільство прогресує поступово”, а давньоримський філософ Лукрецій Карр протирічував на необхідності миттєвого прогресу. Основними базисами він вважав виникнення освіти, створення сім'ї та розвиток мистецтва.

У середні віки взагалі було відкинуто ідею соціального прогресу. Вважається, що Бог створив світ (природу, суспільство, людину) в ідеальному вигляді. Тому їм немає місця для розвитку та вдосконалення. Людина – егоїстична істота, її бажання не знають меж, тому своїми вчинками вона втрачає надію на небо і може сподіватися лише на Боже благословення.

Епоха Відродження знову підняла питання ідеї прогресу. Утвердився новий суспільний лад (розуму і свободи), з'явилася віра в прогрес у більшості ідеологів цього періоду. Ту ж сформується розуміння мінливості, джерел змін, що належать суспільству, активної ролі людини в ньому. Характерною рисою прогресу цієї епохи став ідеалізм, оскільки його основою був людський розум і його нескінченна здатність до вдосконалення. Відповідно до цього, носіями прогресу можуть бути лише інтелегентні та високоосвічені люди, тобто аристократія.

Першу теорію прогресу розробив Ж.-А. Кондорсе, який свідчив: “Розвиток важливіше вдосконалення розуму людини та її здібностей. Розвиток людських здібностей, умінь і навичок можна простежити в епохи, побачивши картину прогресу людського розуму. Немає меж для

¹⁵⁴ Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Основи, 2007. – С. 14.
(дата звернення: 04.05.2022)

його вдосконалення і немає сили, щоб зупинити його. Прогрес може бути швидшим або повільнішим, але прогрес ніколи не можна повернути назад^{155 156}

Найглибше пояснення суспільного прогресу дав на той час Г. Гегель: “Суспільний розвиток - це діалектичний зв'язок прогресу і регресу, діалектичний союз і боротьба протилежностей. Прогрес, спрямування суспільного життя і діяльності - це найвдаліший момент для розвитку абсолютної ідеї. Прогрес – це процес переходу від недосконалого до більш досконалого, але який передбачає «і навпаки», тобто регрес. Прогрес - природне і неминуче явище суспільного життя, в якому я бачу історію світу до реалізації свободи і ми повинні визнати її неминучу необхідність.”

Не слід уникати проблеми критеріїв та природу суспільного прогресу. Це питання досі дискусійне. Досі не розроблені принципи, що були б засновані на критеріях соціального прогресу, досі нема чіткого розуміння, що таке критерії і чи можуть вони бути загальними і з чого вони повинні складатися. Нині не існує єдиної думки. Плюралізм - характерна риса великої кількості людей, що вважають доцільним говорити про кількість критеріїв на основі фактів. Є і ті, хто вважає, що поряд з індивідуальними критеріями мають місце загальні критерії соціального прогресу.

Серед сучасних дослідників цього питання є багато прихильників, які вважають, що індивідуальний розвиток і розвиток особистісних якостей кожної людини є критерієм суспільного прогресу.

Уявлення про те, що сучасний соціальний прогрес, екологічні проблеми, соціальний прогрес і глобальні проблеми взаємопов'язані у зв'язку з екологічною ситуацією, значно погіршилися, а навантаження на навколишнє середовище, спричинене діяльністю людини та зміною клімату, зростає. Кажуть, що поки суспільство здатне вирішувати екологічні проблеми світу, можна говорити про соціальний прогрес.

У зв'язку зі складністю суспільного життя, його динамізмом, суперечливістю та різноманітністю є сенс визначити загальні критерії суспільного прогресу, а також доповнити його окремими критеріями, які визначають рівень розвитку окремих сфер і галузей життя. . Мова йде про те, за якими конкретними критеріями оцінюють розвиток медицини, науки, культури, знань тощо. Тільки в єдності загальних і індивідуальних критеріїв можна зробити реальний аналіз суспільного розвитку і реальну оцінку суспільного розвитку.¹⁵⁷

Отже, робимо висновок, що прогрес- форма переходу від нижчого до вищого, від найпростішого до найскладнішого. Сутність прогресу у вдосконаленні.

Критерії прийнятності:

- Еволюція людського розуму.
- Покращення настрою людей.
- Підвищення рівня свободи, який суспільство може запропонувати людям.
- Розвиток науки і техніки.
- Розвиток суспільних продуктивних сил.

Прогрес може мати дві форми:

Реформація — це тип суспільних змін, що передбачає поступові та планові зміни правил людського життя.

Революція — це форма суспільних змін, яка швидко й глибоко змінює всі сфери державного управління та суспільного життя.

У сучасному суспільстві існують дві форми соціальних змін.

¹⁵⁶ Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. (дата звернення: 05.05.2022)

¹⁵⁷ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 238 с. (дата звернення: 09.05.2022)

Інновація – це результат інтелектуальної діяльності людини, нова ідея, впроваджена в соціальну сферу.

Модернізація – це глибоке оновлення соціально-економічних, політичних, культурних і духовних основ суспільства через інновації та вдосконалення.

Протилежністю соціального прогресу є регрес.

Регрес — форма розвитку, що характеризується рухом назад, рухом зверху вниз, зниженням організаційного рівня та поверненням до відсталості.

Застій — затримка або повна зупинка суспільного розвитку.

Розвиток – це не лише позитивне явище.

Відносність унеможливорює застосування цієї концепції до деяких галузей, таких як мистецтво. Наслідки прогресу можуть бути позитивними в одній сфері та негативними в іншій, наприклад, промисловий розвиток призводить до забруднення повітря.¹⁵⁸

Протирічність суспільного прогресу

Позитивні та негативні наслідки прогресу	Приклади
Прогрес однієї області здатний призвести до регресу в інших.	Період сталінізму в Радянському Союзі. З роками швидкість розвитку галузі різко зросла. При цьому соціальний сектор розвивався слабко, а легка промисловість працювала за залишковим принципом. В результаті якості життя людей погіршилася.
Плоди наукового прогресу можна використовувати як на благо, так і на шкоду людям.	Розвиток інформаційних систем. Інтернет – це найбільше досягнення людства, яке відкрило перед людьми масу можливостей. Коли Інтернет став доступним для широких мас, з'явилася нова хвороба ігрової та комп'ютерної залежності.
Вчорашні досягнення прогресу можуть призвести до негативних наслідків в майбутньому	Освоєння цілини за Микити Хрущова. На початку люди отримували справді щедрі врожаї, але через деякий час почалася ерозія ґрунту.
Прогрес однієї держави може бути несприятливим прогресу іншим державам	Держава Золота Орда — це величезна імперія, що бере свій початок з початку 13 століття, з величезною армією та передовою військовою технікою. Прогресивне явище цієї країни стало катастрофою для багатьох держав, у тому числі й для Київської Русі, яка більше двох століть перебувала під ординським ярмом.

Критерії суспільного прогресу

Критерій — це засіб перевірки істинності та достовірності знань.

Громадський прогрес — це рух, який передбачає розвиток різних сфер життя. Виділяють чотири критерії суспільного прогресу.

Соціальний	Відображає рівень суспільного розвитку. Індикатори: політична свобода, якість життя громадян, рівень достатку та бідності. Середній клас є одним із найважливіших показників: чим вища частка, тим розвиненіше суспільство.
Економічний	Впливає на всі інші сфери

¹⁵⁸ Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13 – 14 груд. 2002 р.) / Упоряд. : М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 3. (дата звернення: 15.05.2022)

	Індикатори: ВВП (його приріст і зменшення на душу населення), розвиток кредитного сектора. Економіка характеризується її основою, тобто тим, на чому базується її дохід. У 21 столітті найбільшому ризику піддаються країни, економіка яких базується на енергоресурсах.
Науково-технічний	Розвиток науки і техніки, поява нових продуктів та інструментів.
Духовний	Роль моралі в суспільстві та рівень морального розвитку більшості людей в суспільстві. Протиріччя полягає в тому, чи можна ту чи іншу зміну розглядати як прогрес чи регрес залежно від культури. Чим досконаліше суспільство, тим воно гуманістичніше.

4. Залежність рівня життя суспільства від можливості людини реалізовувати свої права та свободи.

Соціальні права, включаючи право кожного на достатній рівень життя, є важливим аспектом соціального верховенства права. Держава зобов'язана забезпечувати можливості для захисту цих прав всіх громадян. Якщо держава цього не робить, суспільство працює в умовах гострих соціальних конфліктів, що призводить до погіршення рівня соціального захисту людини. Відповідно до статті 48 Конституції України: “Право кожного на гідний рівень життя є стандартом, до якого має прагнути державна політика. Соціальна система прав людини зазвичай включає положення, які визначаються як довгострокові ідеали та довгострокові цілі - це стосується вищезазначених прав, що, водночас, не означає, що держава може відмовитися від захисту права кожного на гідний рівень життя.” Це в цей же час суперечило б тому, що Україна соціально-правова держава. Саме тому держава повинна впливати на цей процес, створюючи умови реалізації прав громадян на соціальне забезпечення, житло, тощо. Програми науково-технічного, соціального розвитку, економічного та охорони навколишнього середовища національного рівня спрямовані на забезпечення належного рівня життя всіх жителів України.¹⁵⁹ Дотримання прав і свобод людини має бути пріоритетом кожної країни. Ставши незалежною державою у 1991 році, Україна зробила перший крок до становлення демократії та верховенства права.¹⁶⁰

Так, у Конституції України є окремий розділ, в якому описані права і свободи громадянина. Статтею 21 Конституції України визначено: “Усі люди є вільними, рівними у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними. Права і свободи народу і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є повними. Права і свободи, надані Конституцією, гарантуються і не можуть бути скасовані. Прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускають звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Права людини універсальні (поширюються на всіх людей, незалежно від соціального статусу), природні (належать кожному лише з моменту народження) і невідчужувані (тобто не можуть бути відібрані в людини або не може добровільно відмовитися від цих прав).”

Права людини характеризуються трьома основними характеристиками:

1. Кожен уряд накладає обмеження на свою діяльність.
2. Кожна людина має власну суверенну сферу, у яку жоден уряд не може втручатися.
3. Кожен може звернутися до держави чи інших осіб за захистом своїх прав.

¹⁵⁹ Медвідь Андрій. Гарантування прав людини на життя, свободу та справедливий суд Європейською конвенцією 1950 року і Конституцією України: порівняльно-правові аспекти : монографія. Львів : Растр-7, 2020. (дата звернення: 11.05.2022)

¹⁶⁰ Патон Б. Наука готова стати фундаментом для побудови справді незалежної держави / Б. Патон // Голос України. – 4 квіт. 2014 р. – № 65 (5815). – С. 1 – 12. (дата звернення: 13.05.2022)

Водночас важливо розуміти, що основні права людини не є абсолютними. У ліберальному дискурсі такі обмеження визначаються фразою: «Ваші права закінчуються там, де починаються права інших».

У цивільно-правовій практиці, права можуть бути обмежені, для захисту інших соціальних цінностей. . Важливо, що таке втручання в права особи не може бути свавільним і визначається законом. У демократичній країні умови, за яких права людини можуть бути обмежені, чітко визначені Конституцією.

Права людини і громадянина в Україні можуть бути обмежені в таких цілях:

- рятувати життя та майно людей;
- попередження та припинення злочинності;
- забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економіки та добробуту;
- забезпечення здоров'я і моральності населення, захист репутації, прав і свободи інших людей;
- уникати розголошення конфіденційної отриманої інформації.

У жодному разі не можуть бути обмежені:

- “ - право мати рівні з іншими конституційні права і свободи та право бути рівними перед законом;
- право громадянина України не бути позбавленим громадянства;
- право не бути вигнаним за межі України та право не бути виданим іншій державі;
- право на життя і право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- право кожного на повагу до його гідності і право не бути підданим катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню: право не бути підданим без власної згоди медичним, науковим чи іншим дослідям;
- право на свободу та особисту недоторканність;
- право не бути заарештованим або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом, тощо.”¹⁶¹

5. Національні та міжнародні механізми забезпечення прав людини.

Права людини, гарантовані Конституцією та міжнародними угодами країни, повинні реалізовуватися в повній мірі.

Частина 2 статті 3 Конституції України зазначає: “Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.”

Зокрема, стаття 55 Конституції України передбачає: “Право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Можливість здійснення громадянами певних дій, а також утворення системи органів держави, призначенням якої є допомога громадянам у реалізації і захисті їх прав. Можливість здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод і системи органів,

¹⁶¹ Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp>. (дата звернення: 14.05.2022)

які захищають і забезпечують ці права та свободи утворюють юридичний механізм захисту прав людини.”¹⁶²

Конституція України дозволяє громадянам вживати заходів для захисту своїх прав і свобод, а саме:

- захищати своє життя і здоров'я та життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- вступати до політичної партії чи громадської організації з метою здійснення та захисту своїх прав і свобод;
- організація зборів, зборів і демонстрацій;
- направляти індивідуальні та колективні письмові звернення до державних органів;
- захищати права і свободи в суді;
- звертатися за захистом прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- звертатися до відповідних міжнародних організацій та установ щодо захисту своїх прав і свобод.

Конституція України чітко визначає систему організацій і посадових осіб різних рівнів, які мають захищати права і свободи людини і громадянина, до яких відносяться: Президент України, Верховна Рада України, органи місцевого самоврядування, підсистеми загальної юрисдикції та спеціальні суди, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура та інші правоохоронні органи України.

Основною ефективною формою захисту прав і свобод є судовий захист. Потреба у судовому захисті закономірно впливає з ускладнення характеру структури економічних відносин, зростанні конфліктності і соціальних протиріч у суспільному житті.¹⁶³

Національні засоби захисту і їх “вичерпання”

Міжнародний порядок розробив процедуру, згідно з якою перед тим, як подати скаргу в міжнародну правозахисну організацію про порушення прав громадянина, він повинен використати всі правові механізми країни-скаржника. У Конституції України (ст. 55) це сформульовано так: «Кожен має право звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідного міжнародного судового органу або відповідного органу міжнародної організації після вичерпання всіх передбачених законодавством засобів.».

Це означає, що кожен повинен використати всі засоби держави для захисту своїх прав, перш ніж звертатися до міжнародних механізмів захисту прав людини. Це положення Конституції жодним чином не порушує міжнародних стандартів прав людини та не обмежує свободу вибору способів захисту своїх прав, подібні вимоги містяться в порядку звернення до міжнародних правозахисних організацій.

За загальним правилом, свідченням того, що використано усі наявні засоби національного захисту, є оскарження судового рішення до суду касаційної інстанції та одержання рішення цього суду (зокрема, Верховного суду з розгляду цивільних і кримінальних справ – щодо кримінальних та цивільних справ, Вищого адміністративного суду України – щодо адміністративних справ, та Вищого господарського суду України – в господарських справах). Щодо категорій справ, у яких судові рішення відповідно до вимог процесуального закону не підлягають апеляційному чи касаційному оскарженню, про використання усіх можливих засобів національного захисту буде свідчити рішення суду останньої інстанції у конкретній справі.

¹⁶² Медвідь Андрій. Гарантування прав людини на життя, свободу та справедливий суд Європейською конвенцією 1950 року і Конституцією України: порівняльно-правові аспекти : монографія. Львів : Растр-7, 2020. (дата звернення: 12.05.2022)

¹⁶³ Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – С. 52 – 53. (дата звернення: 18.05.2022)

Доступність означає, що звернення громадянина має обговорюватися уповноваженою та незалежною організацією та не стикатися з надмірними правовими та адміністративними перешкодами. Ефективність полягає в здатності цього органу приймати остаточні та обов'язкові рішення. Європейський суд з прав людини в одному зі своїх рішень зазначив, що ці два принципи взаємопов'язані: «Щоб скарга вважалася ефективною, вона має бути доступною – це означає, що зацікавлена сторона повинна мати можливість самостійно ініціювати процедуру оскарження».

Судова влада займає особливе місце в системі державної влади. У цивілізованих країнах, саме суд займає центральне місце у всій правовій системі. Це суд, який представляє справжній закон і справжню справедливість. Чим вище роль і авторитет суду, чим більш самостійним і незалежним є суд у відносинах з представницькими та владними органами, тим вищий рівень законності та демократії в країні.

Основна функція судової системи - це здійснення правосуддя.

Ця функція суду відображена в законодавстві України таким чином:

- 1) Відповідно до статті 55 Конституції - вона відповідає за захист прав і свобод людини.
- 2) Відповідно до § 124 Конституції - юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у країні, а це означає, що суд може розглядати будь-які спори, пов'язані з порушенням прав, свобод та інтересів громадян.
- 3) Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною.
- 4) Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України..

Відповідно до Конституції України судову систему загальної юрисдикції складають місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд.

Звернення до суду відбувається шляхом написання процесуального документа в залежності від виду провадження. Наприклад, в позовному провадженні подається позовна заява, в окремому провадженні подається заява, а в наказному провадженні – заява про видачу судового наказу або про його скасування. Форма та зміст процесуальних документів має відповідати нормам процесуального законодавства.

Рішення суду є найважливішим актом правосуддя, актом реалізації судової влади, який підсумовує діяльність суду у сфері захисту прав людини, оскільки містить позицію суду щодо наданих доказів та вказує на право, яке має бути застосоване в даному випадку. За рішенням суду буде визначено права та обов'язки сторін, винність чи невинуватість підсудного, розмір покарання та дії сторін та державних органів у зв'язку з цим.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, що здійснюється судом на підставі закону, зміст якої становить розгляд і вирішення судових справ з метою забезпечення гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства та держави, а результатом якого є постановлення правосудного судового рішення, яке має загальнообов'язковий характер.

Отже, правосуддя здійснюється:

- суб'єктом його здійснення є лише суд;
- правосуддя здійснюється іменем держави;
- його сутність полягає у розгляді і вирішенні цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справ у формі судових засідань за участю сторін та інших учасників процесу, який проводиться на засадах змагальності.
- правосуддя здійснюється в чіткій процесуальній формі;
- правосуддя здійснюється з пріоритетом судової підвідомчості.

Але навіть суди не застраховані від помилок, зловживань та інших чинників, які призводять до неправильних рішень. Тому як у цивільному, так і в кримінальному провадженні можна подати скаргу до апеляційної чи касаційної інстанції. Це означає, що оскаржити рішення суду може будь-який учасник процесу, у тому числі позивач, відповідач (у цивільних справах), потерпілий і засуджений (у кримінальних справах).

Якщо суд правильно застосував і витлумачив прийняті у справі нормативні акти рішення вважається законним. Обґрунтованість означає, що рішення ґрунтується на всіх доведених фактах, які мають значення для справи.

Ще одним інструментом захисту прав та свобод є Омбудсмен, або Уповноважений ВР з прав людини - це спеціальна посадова особа, головним завданням якої є контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист їхніх прав.

Серед ключових задач Омбудсмена:

1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України та міжнародними договорами України, запобігання порушенням або сприяння поновленню цих прав,

2) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі,

3) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод,

4) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу, тощо.

Загалом можна сказати, що головна мета існування омбудсмена - захищати права людей, запобігати їх порушенням та не допускати дискримінацію. Якщо якесь з прав людини, гарантованих Конституцією, було порушено - можна звернутися до Омбудсмена.

Омбудсмен розглядає випадки «суперечок» між заявником та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами. Тобто, він/вона не розглядає спори між приватними особами, крім випадків, коли особа є жертвою дискримінації. Також Уповноважений НЕ переглядає законність і обґрунтованість процесуальних рішень прокурорів та органів досудового розслідування, судових рішень, не відміняє та не змінює їх.

Омбудсмен розглядає звернення з питань дискримінації/порушення прав, може звертатись до різних органів чи суду із заявами про дискримінацію.

У сфері журналістики до Омбудсмена звертаються найчастіше у випадках, коли розпорядник публічної інформації відмовляється надати її на запит громадянам або надає неповну інформацію, а також коли особа хоче захистити свої персональні дані. Варто зазначити, що в цих випадках, звернення до Омбудсмена є досить ефективним інструментом (зазвичай, органи починають реагувати досить швидко).

У сфері запобігання та протидії дискримінації, домашньому насильству та торгівлі людьми омбудсмен має повноваження вживати заходи навіть у приватних відносинах між громадянами. Також омбудсмен у рамках здійснення контролю за додержанням прав та свобод людини і громадянина здійснює контроль за дотриманням рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та розглядає звернення про випадки дискримінації та насильства за ознакою статі.

Конституційний Суд України (КСУ) — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, який забезпечує верховенство Конституції України як основоположного закону на усій території України. КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України, законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України.

Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного

розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень.

Організація, повноваження та порядок діяльності Конституційного Суду України визначаються Конституцією України та Законом про Конституційний Суд. Конституційний Суд України приймає акти, що регламентують організацію його внутрішньої роботи (*Регламент Конституційного Суду України*) відповідно до закону про Конституційний Суд¹⁶⁴.

Міжнародні стандарти прав людини

Право однієї особи має бути обов'язком перед іншою або іншими. Вважається, що права людини мають забезпечувати нормальне існування та розвиток людини в цивілізованому суспільстві.

Ці цілі різноманітні: іноді держава зобов'язана створити спеціальні механізми для реалізації прав, а іноді не втручатися. Від того, наскільки успішною є діяльність держави у цій сфері, залежить її визнання цивілізованою та демократичною.

Міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини різноманітні.

По дії в просторі розрізняють універсальні (діють у всьому світі) і регіональні (діють в певному регіоні земної кулі) стандарти.

До універсальних відносять, наприклад. Загальну Декларацію прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

До регіональних — Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод (1950р.), Американську конвенцію прав людини (1969 р.), Африканську хартію прав людини і народів (1981 р.).

В Преамбулі Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1945 р. проголошується, що «... народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості ... затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок та в рівність прав великих і малих націй». А в ч. 3 ст. 1 цього документу однією з цілей діяльності цієї універсальної міжнародної організації визначено «здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру та у заохоченні і розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови, релігії». Ці положення стали підґрунтям становлення нової галузі міжнародного права – міжнародного права прав людини.

В наш час права людини набули цінності, яка належить усьому міжнародному співтовариству, і отримали обґрунтування в міжнародному праві як правовий стандарт, до якого повинні прагнути всі народи і держави. Комплекс міжнародно-правових актів до якого належать: Загальна декларація прав людини 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. складають Міжнародний білль прав людини (або Хартію прав людини). Цей Міжнародний білль прав людини покладає на держави, що до нього приєдналися, обов'язок забезпечити поступове здійснення в них прав усіма необхідними засобами, включаючи законодавчі.

Кожна держава, що приєдналася до цих угод тим самим взяла на себе зобов'язання виконувати їх положення, у т.ч. й про права людини. Держава, у своєму національному праві, повинна керуватися принципами і нормами, що містяться в цих угодах. Повага прав людини і демократія виступають важливою гарантією миру. В наведених вище міжнародно-правових актах підкреслюється, що повага і забезпечення прав людини є основою загального миру.

В ч. 1 ст. 5 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. наголошується, що держава не має права «займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті». Названі положення закріплені і в ст. 22 Конституції України: «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Проте міжнародне право вказує не лише на права, але і на обов'язки людини відносно своєї держави. Неприпустимим є зловживання правами людини на шкоду правам держави. Ч. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. встановлює, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний розвиток його особистості. Між правами держави і людини можуть виникати протиріччя. Завдання полягає в тому, щоб гармонізувати їх здійснення. Важлива роль в цьому належить саме міжнародному праву. Ч. 3 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. визначає, що права держави і права людини повинні здійснюватися відповідно до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Таким чином, має місце особливий характер взаємодії даної галузі міжнародного права з національним правом держав, і передусім з конституційним правом. Загальновизнані принципи і норми про права людини стали загальними принципами права, властивими як міжнародному, так і національному праву. Більше того, і в тому і в іншому випадку вони мають вищу юридичну силу.

Переважає більшість прав людини носять індивідуальний характер. В той же час існують і колективні права, що належать об'єднанням індивідів: народам, націям, національним меншинам, корінним народам. Реалізація колективних прав є умовою забезпечення прав індивідів, що входять в них.

Центральне положення в системі міжнародного права прав людини займає один з основних принципів міжнародного права – принцип поваги прав людини. У цьому принципі втілений головний зміст галузі. У його світлі повинні тлумачитися усі норми галузі.

Із зазначеним принципом нерозривно пов'язаний принцип демократії, який є найбільш важливим загальним принципом права, властивим як сучасному міжнародному праву, так і національному праву держав.

Іншими принципами галузі є принципи універсальності – загальновизнані норми про права людини обов'язкові для усіх держав і відносно всіх осіб, що знаходяться під їх юрисдикцією і недискримінації – недопущення неправомірної дискримінації осіб за якими б то не було ознаками.

Ядро даної галузі утворюють загальновизнані принципи і норми про права людини, які прийнято називати стандартами прав людини. Вони відбивають історично досягнутий рівень демократії і гуманності суспільства на світовому і внутрішньодержавному рівні. Норми міжнародного і національного права повинні їм відповідати.

До сучасної системи міжнародно-правових актів у сфері прав людини належать:

1) Міжнародний білль про права людини, що проголошує невід'ємні права і основні свободи людини (Загальна декларація прав людини 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р.);

2) угоди, спрямовані на запобігання і покарання за злочини, що призводять до грубих масових порушень прав людини (Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 жовтня 1968 р.);

3) угоди, спрямовані на захист груп населення, що потребують особливої турботи з боку держави (Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р., Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р., Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок від 7 листопада 1967 р.,

4) угоди, що мають на меті захист особи від зловживань з боку державних органів і посадових осіб, а також документи, що передбачають можливість окремих осіб домагатися розгляду їх скарг (петицій) на свій уряд у міжнародних органах (Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими від 30 серпня 1955 р., Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки і покарання від 9 грудня 1975 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поведінки та покарання від 10 грудня 1984 р.,

Міжнародна спільнота оцінює стан прав людини в країні з точки зору міжнародних стандартів прав людини.

У конституціях сучасних країн записані найважливіші та пріоритетні права, в тому числі права людини. Саме у зв'язку з цими правами і свободами створюються міжнародні стандарти прав людини, контроль за виконанням яких здійснюють міжнародні правозахисні організації.

Не можна сказати, що перелік основних прав і свобод є незмінним, який переходить від конституції до конституції та від одного міжнародного документа до іншого. Однак існує приблизний перелік таких прав і закріплений він в першому глобальному вираженні невід'ємних прав, які мають усі люди, у Загальній декларації прав людини, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, яка на той час офіційно не мала обов'язкової сили навіть для країн, які її підтримали (Радянський Союз, Польща, Югославія, Чехословаччина, ПАР, Саудівська Аравія тоді утрималися). За 50 років існування Загальна декларація набула значущої сили в усьому світі і стала основою міжнародного та конституційного права. Дотримання її стало міжнародним порядком, умовним правилом, яке офіційно засноване та повинно виконуватись під виконуватись під загрозою санкцій світу.¹⁶⁵

Закріплені в Декларації права відрізняються за змістом і способом захисту. Їх прийнято ділити на дві великі групи: до першої належать громадянські та політичні права, до другої – економічні, соціальні та культурні права.

Перша група називається правами першого покоління. Боротьба за їх створення почалася в XVII-XVIII ст. Освітлена працями філософів Джона Локка, Шарля Монтеск'є та Жан-Жака Руссо призвела до буржуазних революцій у Європі та Америці. До цієї групи входять:

- громадянські права (особистісні) права: на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу переконань, свободу від тортур, свободу від рабства, заборона втручання в особисте і сімейне життя, право бути невинним доки винність не буде доведена, свободу пересування, право на недоторканність житла, таємницю листування, релігії;
- політичні: право голосу та право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через обраних представників, свобода релігії, свобода мирних зібрань та асоціацій, свобода отримання та поширення інформації.

Друга група економічних, соціальних і культурних прав називається правами другого покоління, які об'єднані в Європі після соціальних революцій 19-20 століть.

Правами другого покоління є:

право на вільний вибір роботи, право на соціальне забезпечення, право на захист від безробіття, право на створення профспілки, право на працю, право на освіту, право на рівний доступ до вищої освіти, право на справедливу та адекватну заробітну плату, право на вільну участь у культурному житті суспільства.

Такий поділ прав особливо важливий з практичної точки зору, тобто з точки зору механізму міжнародного захисту прав людини.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Литвиненко І. Л. Визнання держав у міжнародному праві [Електронний ресурс] / І. Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1 – 2. – С. 238 – 243. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_39. (дата звернення: 06.05.2022)

¹⁶⁶ Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. –

Міжнародні механізми захисту прав людини. Право громадян України на звернення до конвенційних органів з захисту прав людини.

Під терміном «Механізм захисту прав людини на міжнародному рівні» розуміють систему міжурядових організацій та установ, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення. Слід сказати, що крім міжурядових організацій і організацій, у сфері прав людини діє чимало так званих неурядових організацій.

Норми Конституції України надають громадянам: “Право звертатися до міжнародних механізмів захисту прав людини, має на увазі винятково міждержавну частину механізму. Такі (міждержавні) органи відрізняються тим, що вони створюються за взаємною згодою кількох держав, як правило, оформленою міжнародною угодою, діють у межах такої угоди, яка визначає їхні повноваження і спеціальні правила процедури.

Відповідно міждержавні правозахисні організації відрізняються тим, що

- а) вони реально впливають на уряд;
- б) найчастіше їхні рішення обов’язкові для виконання, і в будь-якому випадку їхню думку не можна зігнувати;
- в) змушують міжнародне співтовариство звернути увагу на порушення прав людини.

Схематично всі міжнародні правозахисні організації можна поділити на дві групи: універсальні та регіональні.

Універсальні правозахисні організації поділяються на три види.

- 1) Постійні організації. Вони входять до складу апарату ООН, такі як Комісія ООН з прав людини, її експертний орган Підкомітет із запобігання дискримінації та захисту прав меншин. Дані організації були створені в рамках ЕКОСОП для виконання своїх повноважень у сфері захисту прав людини.
- 2) Організації, створені відповідно до міжнародних угод. У рамках Організації Об’єднаних Націй розроблені міжнародні договори про захист прав людини, які розвивають положення, що стосуються окремих груп прав і прав, зазначених у Загальній декларації. Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про боротьбу з тортурами та іншими жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують гідність, видами поведінки чи покарання та багато інших договорів були розроблені під егідою ООН. Для реалізації всіх цих домовленостей були створені Комітет ООН з прав людини (не плутати з Комісією ООН), Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з питань расової дискримінації, Комітет проти тортур.
- 3) Спеціалізовані установи ООН. Відповідно до ст. Відповідно до статей 57 і 63 Статуту ООН: “До організації відносяться різні установи, створені міжурядовими угодами в галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти, охорони здоров’я. Спеціалізовані установи — це постійні міжнародні організації, які діють за власними правилами та угодами з ООН.” Сьогодні існує 16 таких організацій, головним чином Міжнародна організація праці та Організація Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури - власне, ЮНЕСКО.¹⁶⁷

Типи регіональних систем захисту прав людини:

- 1) Міжамериканська організація діє в рамках Організації американських держав і представлена Комісією США з прав людини та Американським судом з прав людини.

333 с. (дата звернення: 23.05.2022)

¹⁶⁷ Ломжець Ю.В. Права людини та їх захист у сучасних реаліях : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ю.В. Ломжець, Ю.А. Бойко, К.О. Дубова, М.О. Філіппських [та 5 інших] ; за редакцією Ю.В. Ломжець ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова. Миколаїв : Видавництво Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, 2020. (дата звернення: 21.05.2022)

- 2) Африканська система складається з Африканської комісії з прав людини і народів, органу Організації африканської єдності, що діє відповідно до Африканської хартії прав людини і народів. Щорічно комісія розглядає звіти країн про їхні закони та інші заходи щодо захисту прав людини, дає оцінки та рекомендації, також беруться до уваги заяви громадян та громадських організацій про систематичні та масштабні порушення прав людини, на основі яких комісія готує свої висновки для вищого органу ОАЕ – Асамблеї глав держав і урядів.
- 3) Європейська система захисту прав людини - найбільш повна та ефективна. Система діє в рамках Ради Європи, членом якої Україна є з 1995 року. Європейський правозахисний механізм базується на кількох договорах, основним з яких є Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. В межах Ради Європи існує Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція про права меншин, Європейська конвенція про права дитини, Європейська конвенція проти тортур.

Ще одним способом впливу деяких організацій на країни, які вчинили порушення, є надсилання звітів про ситуацію в цій країні до вищих органів: Міжнародної конференції праці, Комісії ООН з прав людини та ЕКОСОР у випадку Комітету експертів МОП. Але варто пам'ятати, що такі вищі органи є радше політичними, аніж правозахисними організаціями, тому вони оцінюють ситуацію за наявністю чи відсутністю порушень прав людини, порушення прав людини і політична доцільність. У будь-якому випадку, вони ніколи не розглядають окремі порушення, якщо вони не є масовими чи серйозними. Подібних правозахисних організацій у світі дуже мало, а громадяни України можуть звернутися лише до чотирьох організацій: Комітет з прав людини, Комітет проти тортур, Європейський суд з прав людини та Комітет МОП зі свободи асоціацій.¹⁶⁸

Після використання всіх національних засобів юридичного захисту громадянин має право звернутися за захистом своїх прав і свобод відповідно до частини третьої статті 55 Конституції України до відповідної міжнародної організації чи відповідної організації відповідної міжнародної організації.¹⁶⁹

6. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини: поняття, структура, види. Правосвідомість: поняття, структура, види

Правосвідомість – форма суспільної свідомості, що відображає ставлення соціальних суб'єктів до чинних норм права та правових явищ. Через правосвідомість відбивається не тільки стан правових відносин, а й тенденції їх змін.

Ознаки правосвідомості:

- правосвідомість є специфічною формою суспільної свідомості, в якій економічні, соціальні й інші інтереси усвідомлюються як правові;
- зміст правосвідомості складають ідеї, теорії, почуття, настрої, емоції, концепції на основі яких виражається ставлення людей до діючого чи бажаного права;
- правосвідомість включає як ставлення до минулого і діючого права, так і уявлення про бажаний правовий порядок;
- правосвідомість є джерелом права, системою загальновизнаних ідеалів, цінностей, ідей, ознак;
- носіями правосвідомості виступають суб'єкти права;

- **правосвідомість є безпосереднім внутрішнім мотивом правової поведінки, що визначає наміри людей, їх ставлення до об'єктів та інститутів правової дійсності.**

Правосвідомість є системою взаємопов'язаних компонентів, серед яких виділяють:

- 1) знання про право як регулятор суспільних відносин;
- 2) уявлення про власні права і свободи, обов'язки, відповідальність, а також види діяльності, регульовані правом;
- 3) ставлення до правових явищ (до права в цілому, до вимог конкретних норм права, до юридичних установ і їхньої діяльності);
- 4) установки на здійснення юридично значущих дій.

Співвідношення вказаних компонентів розрізняється у різних соціальних груп і індивідів, що знаходить свій вираз в категорії рівня правосвідомості. Рівні правосвідомості розрізняють за глибиною віддзеркалення правової дійсності:

- 1) **буденна правосвідомість** — масові уявлення і настрої людей з приводу права, що виникають на основі життєвого досвіду й уривчастих, несистематизованих правових знань. В її структурі домінує правова психологія. Для людей із таким рівнем правосвідомості характерні уривчасті, безсистемні знання окремих норм, інститутів, принципів права, а також поєднання правових поглядів із моральними установками;
- 2) **професійна правосвідомість** — знання, переконання, традиції, почуття професійних юристів. Вона формується внаслідок отримання спеціальної професійної (юридичної) підготовки, а також під час роботи в юридичній сфері (у правоохоронних органах, суді, адвокатурі, нотаріаті тощо). Рівень правової підготовки має вирішальне значення і повинен бути вищим за рівень знань пересічного законослухняного громадянина. Основним елементом професійної правосвідомості є правова ідеологія.
- 3) **Носії професійної правосвідомості** не тільки володіють знанням чинного права, а й уміннями та навиками його застосування. Професійній правосвідомості, в результаті певної спеціалізації юристів, властивий диференційований характер. Тому рівень і зміст правосвідомості судді, наприклад, відрізняється від рівня і змісту правосвідомості юрис-консульта або адвоката;
- 4) **наукова правосвідомість** — ідеї, поняття, концепції, що виражають теоретичне освоєння права. Воно властиве науковцям, викладачам вищих навчальних закладів юридичного профілю, які займаються теоретичною розробкою загальних або галузевих правових проблем. У науковій правосвідомості, як і в професійному, переважає ідеологічний компонент. Але наукова правосвідомість передбачає ще й уміння оперувати правовими категоріями і принципами, розробляти теорії, концепції, здійснювати узагальнення правового матеріалу. Інакше кажучи, носій наукової правосвідомості здатний не тільки засвоювати, а й одержувати і поширювати нове знання про право, розробляти концепції і проекти нових нормативно-правових актів (інноваційний компонент правосвідомості)

Структурно правосвідомість, як вважає переважна більшість теоретиків права, складається з двох основних елементів:

1.Правова психіка відповідає практичному, буденному рівню суспільної свідомості, що формується в результаті повсякденної людської практики як окремих людей, так і соціальних груп.

¹⁶⁸ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 (дата звернення: 24.05.2022)

¹⁶⁹ Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. (дата звернення: 24.05.2022)

Правова психіка включає:

- правові почуття, правові настрої, правові переживання – рухомі, емоційні;
- правові практичні знання, правові уявлення, правові погляди – пізнавальні, передбачають самооцінку, тобто вміння критично оцінити свою поведінку з погляду її відповідності праву;
- правові звички, правові традиції, правові звичаї – нерухомі, стійкі, виступають як регулятори поведінки.

2.Правова ідеологія – це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, що в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

Правова ідеологія включає:

- правові ідеї, правові принципи, теорії, переконання – усвідомлене осмислення правової реальності;
- правові поняття, правові категорії – проникнення в сутність правових явищ;
- правові цілі, правові мотиви, правові настанови – розщеплення свідомості (настанови) на правомірну і протиправну поведінку, їх мотивація.

Правосвідомість — система правових джерел, загальновизнаних понять, цінностей, уявлень і ознак; безпосередня внутрішня мотивація правової поведінки, що визначає бажання і ставлення людей до об'єктів та інститутів правової дійсності.

За структурою, на думку більшості теоретиків права, правосвідомість складається з таких основних елементів як: юридична психологія, правова ідеологія, правова поведінка.¹⁷⁰

1. Юридична (правова) психологія — це сукупність почуттів і емоцій, що відображають ставлення індивідів, групи, суспільства до правових явищ. Це неусвідомлене ставлення до права, що і є правосвідомістю, яка походить із повсякденної практики в процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями, а тому формується стихійно. У ній провідним елементом є емоції.

Правова психологія відповідає практично-побутовому рівню суспільної свідомості, що є результатом повсякденної людської діяльності індивідів і соціальних груп.

Юридична психологія включає:

- правове почуття, правова емоція, правове переживання;
- практичні правові знання, правові концепції, правова думка, наприклад, здатність критично оцінювати поведінку з точки зору дотримання закону;
- правові звички, правові традиції.

2. Правова ідеологія — правовий принцип, ідея, теорія, концептуальна система, що відображає наукове розуміння правової дійсності та свідоме усвідомлення природи правових явищ, в тому числі сукупність правових ідей, теорій і положень, які в концептуально-систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність.

Це концептуалізована, логічно систематизована, теоретично і науково осмислена правосвідомість. Провідним елементом правової ідеології є інтелект. Сучасна правова ідеологія базується на системі теорій, ідеалів і принципів, таких як теорія верховенства соціального права, принцип поділу влади, теорія народного суверенітету, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей. склав оцінку. цінності, принцип верховенства права, переваги загальновизнаних норм міжнародного права над внутрішньодержавними правовими нормами тощо.

У структурі правової ідеології виділяють такі.

- правові ідеї, теорії та переконання;
- правові поняття та правові категорії;
- принципи права

Сучасні правові ідеології включають:

- визнання концепції поділу влади, верховенства загальнолюдських цінностей над інтересами окремих верств суспільства і, як наслідок, переважання загальновизнаних норм міжнародного права

¹⁷⁰ Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – С. 264 (дата звернення: 28.05.2022)

- теорія правової держави та громадянського суспільства;
- принципи демократизму та гуманізму;
- природні права людини не позбавляються.¹⁷¹

3.Правова поведінка – це вольова сторона правосвідомості, яка є процесом перенесення правових норм, що містяться в нормативно-правових актах і інших джерелах права, у реальну правову поведінку; регулюється правовими нормами, вираженими в нормативних приписах законодавчих і підзаконних актів, які або прямо описують умови і ознаки правових вчинків, або передбачають будь які заходи моделювання правової поведінки. Саме це відрізняє правову поведінку від інших типів соціальної поведінки, яка може зумовлювати юридичні наслідки (як позитивні так і негативні); повинна спричиняти юридичні наслідки, оскільки пов'язана з реалізацією суб'єктом своїх інтересів, а також реакцію держави на результати правової поведінки. Без правової поведінки не відбуватимуться правовідносини, не зможуть бути реалізовані права і свободи громадян, оскільки правова поведінка виступає як юридичний факт

Вона складається з елементів, що визначають її спрямованість (характер)-мотивів правової поведінки, правових приписів.

Правова поведінка проявляється у формі дій (вчинків), які впливають на стосунки суб'єктів, або у формі бездіяльності, яка, навпаки, ніяких змін у стані суспільних відносин не спричиняє. Перш ніж правова поведінка зовні виразиться у вигляді правового вчинку, повинна виникнути правова настанова, мотив правової поведінки у правосвідомості суб'єкта.

У структурі поведінкової частини правосвідомості розрізняють:

- мотиви правової поведінки;
- правові установки, які є одним з найбільш складних компонентів правосвідомості. Вони відображають не тільки готовність до певної правової поведінки, а й схильність до певних уявлень, оцінки правових явищ.

Види правової поведінки:

- Правомірна поведінка – це суспільно-необхідна, бажана і допустима з точки зору інтересів громадянського суспільства поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, яка полягає в дотриманні (виконанні, використанні) норм права, що охороняються і гарантуються державою.
- Зловживання правом – це особливий вид правової поведінки, що полягає у використанні громадянами своїх прав у недозволені способи, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкода) окремій особі, суспільству, державі.
- Правопорушення – це суспільно небезпечне або шкідливе неправомірне (протиправне) винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке спричиняє юридичну відповідальність

Класифікація форм правосвідомості:

За суб'єктами (носіями) правосвідомості:

- особистісна - сукупність правових думок, почуттів, емоцій і переконань певного індивіда;
- групова - виражає ставлення до права і правових явищ, відображає оцінку соціальних груп, формальних і неформальних спільнот, їх спільних інтересів і потреб, їх співвідношення з інтересами суспільства в цілому;
- соціальна - означає ставлення всього суспільства до законодавства та відображає його інтереси.

Розуміння соціально-групових прав не проявляється ні в якій іншій формі, крім усвідомлення індивідуальних прав, і для кожної людини вони проходять крізь призму особистих інтересів і рис характеру. Можна з упевненістю сказати, що суспільно-групова свідомість є сумою оцінок прав кожного члена соціальної групи і народу (суспільства). Соціально-групова правосвідомість відноситься до найбільш загального поняття, що збігається з оцінкою правових і правових явищ членами соціальної спільноти.

За глибиною правової реальності:

- повсякденний, непрофесійний - відноситься до життєдіяльності людини, що має справу з правом у повсякденній роботі, сім'ї, суспільній та інших сферах життя, іноді поверхнева оцінка права. Це насамперед результат правової освіти, яку людина отримує, щоб бути членом суспільства;
- професійні - спеціальні правові знання, що включає наукові і практичні правові знання.

Функція правосвідомості є основним напрямком її впливу на правове явище та правову систему.

Основними функціями правосвідомості є:

- пізнавальна - відповідає певній сумі правових знань, є результатом інтелектуальної діяльності. Виражається терміном «юридична підготовка».
- оціночна - створює певне емоційне ставлення до різних сторін і явищ правового життя. Емоційні установки виражаються у визначенні важливості отриманих знань у певній ситуації або в майбутньому з точки зору окремої людини, групи, суспільства. Об'єкти бажання і цілі дії визнаються цінними;
- регулятивна - здійснюється за допомогою правових настанов і правових настанов цінностей, які інтегрують усі інші джерела правової діяльності, що в свою чергу призводить до відповіді у вигляді законної або протиправної поведінки.

Часто виділяють три рівні правових знань за обсягом юридичної діяльності:

- повсякденна правосвідомість - притаманна більшості членів суспільства, формується в повсякденному житті у сфері правового регулювання.

Вона складається стихійно, під впливом особистого досвіду. Повсякденна правосвідомість — уявлення, емоції, настрої з приводу права і законності, що поширені серед загалу. Ці почуття виникають під впливом безпосередніх умов життя людей.

- професійна правосвідомість, яка складається в ході спеціальної підготовки та в процесі здійснення практичної юридичної діяльності.

Це правосвідомість юристів-практиків. Професійна правосвідомість — поняття, уявлення, переконання, традиції, стереотипи, що складаються в середовищі професіоналів-юристів.

- науково-теоретична правосвідомість, яка притаманна вченим-юристам, які займаються вирішенням теоретичних питань у правовій сфері.

Формується на базі широких і глибоких правових узагальнень, знань закономірностей тощо. Разом з тим зазначимо, що суспільна, групова і масова правосвідомість не існує поза індивідуальною.

- індивідуальна правосвідомість — це система особистих поглядів, уявлень, почуттів з приводу права.

Вона формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня правової освіти особи.

- групова правосвідомість існує на рівні різних соціальних груп (політичних партій, громадських об'єднань, профспілкових організацій тощо), верств населення, класів.

На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи.

Діапазон відмінностей правосвідомості різних груп може бути надзвичайно широким: від можливості створювати тимчасові союзи для досягнення спільної мети (наприклад, передвиборчі блоки або утворення парламентської більшості з представників різних фракцій) до прямого протистояння між ними.

Від групової слід відрізнити

- масову правосвідомість, яка характерна для нестабільних, тимчасових суспільних утворень, наприклад натовпу, учасників мітингів, демонстрацій. Масовій правосвідомості не властиве досягнення згоди учасників таких утворень з широкого кола правових питань, ці об'єднання мають ситуативний характер,
- суспільну правосвідомість притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Наприклад, низкою характерних особливостей відрізняється класична юридична правосвідомість, яка заснована на вірі в право і порядок, справедливість суду

тоді як для пострадянських країн властиві ознаки підміни правосвідомості етичними поглядами, поширення правового нігілізму, зневажливе ставлення до права і закону.

Слід підкреслити, що протягом десяти років в українському суспільстві зроблені важливі, але тільки перші реальні кроки для утвердження принципів верховенства права, непорушності прав і свобод людини. Право впливає на правосвідомість тим, що воно є найважливішим джерелом її формування, перетворення і розвитку. Правда, зміст, напрямок цього впливу не однозначні і залежать від якості законодавства, його відповідності реальним потребам, від рівня роботи державного апарату.

Отже, правосвідомість пов'язана зі знанням права, ставленням до права, поведінкою у правовій сфері. Ключовий пункт правосвідомості - усвідомлення людьми цінностей права, прав і свобод людини й оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних документах про права людини.

Сфері правового усвідомлення дійсності громадян (правосвідомості) притаманні різноманітні деформації. Вони спотворюють правові установки населення, їхні почуття і переконання в правовій галузі, втручаються в правовий світогляд, правову ідеологію громадян, руйнуючи основи державного устрою.

Деформація правової свідомості є викривленням, порушенням усіх або декількох елементів структури, викликає негативні зміни у морально-психологічному комплексі особистості, що позначається на різних аспектах людської діяльності.

Вона характеризується низкою ознак, що відрізняють її від позитивного стану правосвідомості, від випадків його повної відсутності, а також від деформацій політичної та моральної свідомості та інших суміжних соціальних явищ.

Ми можемо виокремити низку загальних ознак цього явища:

- 1) будь – яка деформація правосвідомості є негативною за своєю соціально-правовою природою і становить загрозу для суспільства;
- 2) деформацію правосвідомості можна виявити лише тоді, коли у суспільстві існують усталені критерії нормальної (недеформованої) правосвідомості;
- 3) деформацію правосвідомості не виключає у її носіїв наявності певних правових поглядів, ідей, уявлень;
- 4) деформацію правосвідомості характеризується негативним ставленням її носіїв до діючого права, правосуддя та законності .

Отже, можемо дійти до висновку, що деформація правової свідомості це соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання і емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку. Вона має характерні їй ознаки, які характеризують її як складну систему.

Види спотворень правосвідомості такі:

- правовий інфантилізм - недостатній рівень правових знань через індивідуальні сподівання на вищу юридичну освіту;
- правовий дилетантизм - вільне поводження із законом (поверхове або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу при їх оцінці тощо) або з оцінкою юридичної ситуації, що в цілому обумовлено легковажним ставленням до права.
- правовий ідеалізм – переоцінка реальних можливостей форм права впливати на суспільні відносини і процеси. Очікування від права результатів, які воно об'єктивно не здатне забезпечити, закономірно призводить з часом до розчарування в ньому і далі до нігілістичних поглядів і оцінок права.
- правовий нігілізм - усвідомлене ігнорування вимог закону, цінності права, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір. Ігнорування закону зі злочинною метою — самостійна форма деформації правосвідомості.

Правосвідомість українських громадян можна охарактеризувати як неординарну та суперечливу, в якій дивним чином поєднуються чи й химерно переплітаються паростки нових демократичних цінностей із залишками старого, тоталітарного минулого. Найбільш негативною установкою масової свідомості громадян України є правовий нігілізм, який руйнує провідні принципи демократичної свідомості й відчутно гальмує процес розбудови громадянського суспільства, і, звичайно, не можна виключати інші форми деформації правової свідомості. Тому боротьба з ними має бути цілеспрямованою і мати системний характер.

Правова свідомість повинна ґрунтуватися на вимогах природного та позитивного права, загальнолюдських цінностей, історичному досвіді країни, національному менталітеті і традиціях народу, світових правових і культурних надбаннях. Тому підготовка громадян до сприйняття нових демократичних цінностей передбачає виховання у них такої правосвідомості, яка б відповідала не лише загальнолюдським цінностям і принципам міжнародного права, а й історичним традиціям та менталітету українського народу, його засадничим уявленням про правду і кривду, волю й неволю добро та зло.

Важливим чинником, який позитивно впливає на формування правосвідомості громадян, є їх активна участь у реформуванні всіх сфер суспільного життя через участь у діяльності політичних партій, громадських об'єднань, неурядових організацій та інших інститутів громадянського суспільства.

Роль правосвідомості в процесі правотворення та реалізації.

Правові знання є необхідною умовою для створення правових норм та їх точної і повної реалізації. Це фактор поваги до закону.

Роль правосвідомості в правотворчості та правовому захисті виявляється в наступному:

- виступає ідейно-моральним мірилом професійної компетентності посадових осіб органів державної влади та систем місцевого самоврядування;
- працює «паралельно» із законом: розуміє необхідність його корекції в напрямку відображення об'єктивних суспільних процесів; визначає перспективу правових змін і розвитку; безпосередньо впливає на законодавчі процеси та результати;
- це інтелектуальний інструмент для ефективного використання законодавства та тлумачення правових норм;
- може бути використаний як важливий інструмент у застосуванні правових аналогій та правових аналогій для заповнення прогалин у законодавстві;
- правові норми (особливо при визначенні кримінальної відповідальності) є засобом забезпечення законності та справедливості.

Право впливає на правосвідомість тим, що воно є найважливішим джерелом її формування, перетворення і розвитку. Правда, зміст, напрямок цього впливу не однозначні і залежать від якості законодавства, його відповідності реальним потребам, від рівня роботи державного апарату..¹⁷

Тема 7. Інститут прав людини в контексті переходу на засади сталого розвитку

План лекцій:

1. Сучасні проблеми та характерні особливості розвитку прав людини у контексті глобалізації.

2. Юридичне забезпечення цілей розвитку тисячоліття (подолання бідності, забезпечення якісної освіти впродовж життя, забезпечення гендерної рівності, зменшення дитячої смертності, поліпшення здоров'я матерів, обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденцій до скорочення їхніх масштабів, сталий розвиток довкілля) та Україна.

¹⁷² Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти : [монографія] / Г. Ю. Лук'янова ; [передм. та заг. ред. М. С. Кельмана]. – Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. – С. 74. (дата звернення: 15.05.2022)

- 3. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку.**
- 4. Правова культура населення: поняття, види, способи підвищення рівня.**

Конспект лекції:

1. Сучасні проблеми та характерні особливості розвитку прав людини у контексті глобалізації

Глобалізація - об'єктивний та, водночас, суперечливий процес, що містить у собі і нові можливості, і нові ризики. Під впливом соціокультурних протиріч виникають глобальні проблеми, пов'язані з системою «людина та суспільство», до яких належать проблеми забезпечення соціально-політичної стабільності і безпеки, проблеми розвитку різних культур, забезпечення їх ефективної взаємодії та питання мінімізації ризиків конфлікту між ними, проблема адаптації людини в сучасних умовах та ін.

До ряду проблем системи «людина та суспільство», безумовно, належить і проблема забезпечення та захисту основних, невід'ємних прав людини в умовах глобалізації, що набула масштабного характеру на рубежі XX–XXI ст.

Права і свободи людини нерозривно пов'язані з правовою системою, в координатах якої вони існують. Відтак, для поглибленого пізнання права в умовах глобалізаційних процесів важливе значення має виявлення основних тенденцій його розвитку.

У статті «Тенденції розвитку права в умовах глобалізації» Хаустова М.Г. виокремлює наступні закономірності функціонування права у сучасному суспільстві:

1. «Універсалізація та уніфікації права. Суть цих процесів полягає у прагненні напрацювати єдиний підхід до права в цілому, а також введення до правових систем держав одноманітних норм.
2. Розширення і поглиблення правового регулювання, появи нових галузей та інститутів права, наприклад - інформаційного, космічного, транспортного, соціального, про навколишнє природне середовище, про науку й техніку, про енергетику, про охорону здоров'я тощо.
3. Ускладнення всіх сторін суспільного життя людства на початку XXI ст., що викликало активну політизацію суспільства, його соціальних інститутів, у тому числі і правових.
4. Як свідчить аналіз нормативно-правових документів, що приймаються на міждержавному й наддержавному рівнях, поряд з тенденцією універсалізації й уніфікації права в умовах глобалізації все яскравіше виявляється тенденція більш широкого формування й активнішого використання принципів права як регулятора суспільних відносин.
5. Тенденція посилення ролі і значення судового права, а разом з ним і його джерел у виді прецеденту й судової практики. У наукових юридичних джерелах закріплюється: оскільки з розвитком процесу глобалізації «право стає все складнішою системою», а «передбачити все в законах неможливо, ... неминуче підвищується роль судової практики у вирішенні низки питань»
6. Тенденція розширення юридичного сектора, який стосується прав людини і громадянина, так звана «гуманізація права».
7. Подальше посилення впливу міжнародного права на національне право. Найважливішим напрямом дії глобалізаційних процесів на національну правову систему є зміна співвідношення міжнародного і національного права – на користь першого.
8. Тенденція більш помітного вторгнення публічного права у сферу приватного права, поступового стирання кордонів між публічним та приватним правом. Що стосується системи права України, то цю тенденцію позначають «як стирання кордонів між приватним і публічним правом», а щодо до системи законодавства – «як нарощування комплексного нормативного регулювання суспільних відносин».

9. Зростання впливу регіонального права на національну правову систему. Як 2 основні тенденції розвитку соціуму за сучасних умов називають глобалізацію й регіоналізацію.
10. Тенденція до децентралізації такого впорядкування, що виражається в перерозподілі ролі й обсягу загальнодержавного й місцевого законодавства.
11. Формування так званого «глобального права».
12. Інтернаціоналізація інститутів юридичної освіти, а також про технократизацію правотворчого і правозастосовчого процесів.
13. Вагомо впливає глобалізація й на, здавалося б, раніше непорушні засади національно-правової організації суспільства – на теорію і практику інституту державного суверенітету.

Як бачимо, глобалізація на рівні взаємовідносин національних правових систем активно впливає на право, що призводить до посилення їх взаємозалежності й загострює проблеми світового (глобального) правопорядку.

Під впливом глобалізації відбуваються внутрішні зміни у праві: змінюється сутність права не тільки на національному, а й на наддержавному, глобальному рівні, а також його зміст, цілі, завдання, призначення і джерела (форми) права»¹⁷³.

Натомість, права людини як елемент правової системи — це комплекс свобод і юридичних можливостей, обумовлених існуванням людини в суспільстві, що виступає мірою свободи і зміст його в тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності¹⁷⁴.

У сучасній типології правами людини виділяються особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Невід’ємні (природні) права людини – це його особисті права, які розглядаються як похідні від природного права життя і свободу, їх призначення – гарантувати індивідуальну автономію та свободу особистості.

Як особливий різновид **особистих прав** сьогодні розглядаються особистісні права людини. До них відносять такі базові особисті права, як право на життя і гідність особистості, право на свободу і особисту недоторканність, право свободи совісті. Особистісні права (з акцентом на особистість, індивідуальність, унікальність людини) розглядаються як одне з нових поколінь прав людини. До цих прав відносять, наприклад, і так звані біотехнологічні права людини, пов’язані із застосуванням новітніх біотехнологій, що передбачають охорону життя та здоров’я людини.

Політичні та громадянські права в сучасних державах трактуються, насамперед, у контексті політичної глобалізації та співвідносяться з рівнем розвитку демократії. Так, у 2009 р. за редакцією М. Гудхарта виходить перше видання книги, підготовленої за участю «мультидисциплінарної» групи вчених, теоретиків, дослідників прикладних аспектів проблеми, експертів у галузі аналізу політики та практики забезпечення прав людини у сучасному суспільстві.

Так, на думку авторів, «переосмислення прав людини у контексті політичної глобалізації, як однієї з її видів, відбувається на основі ряду підходів, зокрема гармонізації прав людини із позицій теорії міжнародного права; визначення теоретичних підстав для розробки індикаторів та параметрів вимірів у прикладних дослідженнях реалізації прав людини; застосування чи (не)використання ідеологічних аспектів у дослідженні прав людини у контексті глобалізації.

Авторами також визначено і основну проблематику та ризики щодо політичних та громадянських прав, яку варто розглядати в контексті глобалізації та переходу на засади сталого розвитку, зокрема, до неї належить політична демократія, права людини та тиск

¹⁷³ Хаустова М. Г. Тенденції розвитку права в умовах глобалізації / М. Г. Хаустова // Проблеми законності. - 2013. - Вип. 124. - С. 3-15. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2013_124_3

¹⁷⁴ Терещенко Л. В. Система гарантій соціальних прав людини і громадянина. [Електронний ресурс] / Людмила Володимирівна Терещенко // Київ, Національна Академія внутрішніх справ. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/4156/1/-%203БІРНИК%20ТЕЗ%20%20ост_p168-170.pdf.

держави; глобальне громадянське суспільство та права людини; права людини та відповідні політичні стратегії розвитку; економічна глобалізація та права людини; права людини, пов'язані з торгівлею людьми для сексуальної експлуатації; захист прав дітей; права людини та вимушена міграція; права людини та права корінних народів; геноцид, катування та права людини; гуманітарна інтервенція та права людини; права людини та правосуддя перехідного періоду.

У час інформаційних технологій актуалізована та розробляється проблема нового типу прав людини, а саме **прав ери цифрових інформаційних технологій**, поширення яких спричиняє трансформацію традиційного розуміння правових, політичних та історичних підстав прав людини. Сама динаміка глобалізації та розвитку цифрових технологій потребує швидкого, конкретного та конструктивного вирішення теоретичних дискусійних питань та розробки на цій основі оптимальних політичних стратегій подолання ризиків інформаційної безпеки»¹⁷⁵.

Досліджень також потребує і балансування прав і свобод цифрової ери та конструювання відповідних нових змістів прав людини, а також пошук балансу між інформаційними технологіями, що розвиваються, і фундаментальними правами в глобальній суспільній сфері.

До основних ризиків у даній сфері аналітики найчастіше відносять:

1. «Нове право на цифрову конфіденційність, а саме право на інформаційну безпеку, на приватне життя та захист персональних даних у цифрове століття та вік інформації.
2. Права, ризики та відповідальність, пов'язані з біометричною автентифікацією у цифрову епоху.
3. Права людини та проблема соціальної інтеграції в умовах політичної глобалізації та розвитку електронної демократії та електронного управління.
4. Реалізація основних прав в мережі Інтернет та ін.»¹⁷⁶.

Особлива увага приділяється теорії та практиці захисту **соціальних та економічних прав** людини, а також відповідальності держав у підтримці економічної та соціальної стабільності та виконанні відповідних обов'язків, у тому числі у сфері забезпечення гарантій відповідних конституційних прав особи.

«Ризики, пов'язані з економічними та соціальними аспектами прав людини, а також правові, політичні та економічні виміри прав людини на індивідуальне самовизначення, розвиток та самореалізацію в умовах глобалізації досліджуються в рамках міждисциплінарного аналізу та розробляються вченими, що спеціалізуються у сфері права, економіки, політичної науки, соціології, антропології та інших наук (Ланс Мінклер, Лайл Скраггс, Крістіан Ціммерман, Крісс Джеффордс, Крісті Белтон, Б.А. Андерссен, Стівен Маркс та ін)»¹⁷⁷.

Однією з юридичних гарантій прав людини є встановлення відповідальності за порушення чи обмеження таких прав. Відтак, юридична відповідальність нерозривно пов'язана з трансформаційними процесами, які нині супроводжують права людини. Розуміння відповідальності як складової структури прав людини у світі включає як мікро- (особистість) і макрорівні (держава), а також мега-рівні відповідальності, в т.ч. йдеться про корпоративну відповідальність транснаціональних корпорацій, неурядових організацій та інших глобальних акторів.

«Суть нового підходу у висуванні та обґрунтуванні концепції глобальної відповідальності, філософському осмисленні її природи, дослідженні проблеми розподілу відповідальності глобальних акторів, що передусім представляють сферу глобальної економіки, у забезпеченні справедливості, а також у розробці та обґрунтуванні принципів розподілу відповідальності за дотримання прав людини між державою та недержавними акторами»¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Human Rights: Politics and Practice / Edited by Michael Goodhart. Oxford, New York: Oxford University Press, 2009. 455 p.

¹⁷⁶ Human Rights and Risks in the Digital Era: Globalization and the Effects of Information Technologies / Christina M. Akrivopoulou, Nicolaos Garipidis. Hershey, PA: Information Science Reference, 2012. 341p.

¹⁷⁷ Development as a Human Right: Legal, Political, and Economic Dimensions / Editors, Bård A. Andreassen, Stephen P. Marks. 2 nd ed. Antwerp [Belgium], Portland: Intersentia, 2010. 405 p.

¹⁷⁸ Global Responsibilities: Who Must Deliver on Human Rights? / Edited by Andrew Kuper. New York: Routledge, 2005. 283 p.

Безумовно важливим у контексті глобальних взаємодій стає вирішення проблеми регулювання поведінки суб'єктів, що підвищує значення етичних традицій та правильного розуміння природи прав людини як єдності двох складових – прав та обов'язків. Етичні норми, традиції та обов'язки як невід'ємна складова прав людини сприймаються сьогодні як такі, що мають ключове значення для визначення основних ризиків та розробки оптимальних стратегій вирішення глобальних проблем, пов'язаних із системою «людина та суспільство».

2. Юридичне забезпечення цілей розвитку тисячоліття (подолання бідності, забезпечення якісної освіти впродовж життя, забезпечення гендерної рівності, зменшення дитячої смертності, поліпшення здоров'я матерів, обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденцій до скорочення їхніх масштабів, сталий розвиток довкілля) та Україна

У вересні 2015 року в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку. Підсумковим документом Саміту “Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року” 17 Цілей Сталого Розвитку та 169 завдань¹⁷⁹.

У 2019 році Президент України своїм указом від 30.09.2019 р. №722/2019 підтримав досягнення Цілей сталого розвитку та результатів їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладених у Національній доповіді “Цілі сталого розвитку: Україна”¹⁸⁰. У грудні 2020 року Кабінет Міністрів України вніс зміни до Регламенту, яким відтепер встановлено, що необхідність досягнення Цілей сталого розвитку враховується у процесі формування та реалізації державної політики України. Таким чином на державному рівні Цілі сталого розвитку закріплено у якості орієнтирів для розроблення програмних та прогнозних документів¹⁸¹.

Коли Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу досягнення Цілей сталого розвитку було започатковано інклюзивний процес їх досягнення в Україні. Кожна глобальна ціль була розглянута з урахуванням специфіки національного розвитку, у результаті чого постала національна система, яка складається із 86 завдань. Ці завдання національного розвитку, індикатори для моніторингу їх виконання та цільові орієнтири для досягнення до 2030 року було відображено в Національній доповіді “Цілі сталого розвитку: Україна”. Фактично ця система є базою для подальшого комплексного моніторингу країни¹⁸².

У 2019 році Кабінет Міністрів України у своєму Розпорядженні затвердив перелік індикаторів, у розрізі яких здійснюється збір даних для моніторингу реалізації Цілей сталого розвитку і оприлюднення даних та координацію робіт з розробки метаданих за індикаторами¹⁸³. Так було започатковано вимірювання суспільного прогресу у цілому та удосконалення системи національної статистики¹⁸⁴.

Пізніше, у липні 2020 року Україна на Політичному форумі високого рівня зі сталого розвитку під егідою Економічної і соціальної ради ООН представила світовій спільноті

¹⁷⁹ Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року | United Nations Development Programme. UNDP. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/перетворення-нашого-світу-порядок-денний-у-сфері-сталого-розвитку-до-2030-року>

¹⁸⁰ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

¹⁸¹ Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Каб. Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950 : станом на 20 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-п#Text>

¹⁸² Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Цілі Сталого Розвитку: Україна. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf> (дата звернення: 24.01.2023).

¹⁸³ Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 21.08.2019 р. № 686-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/686-2019-р#Text>

¹⁸⁴ Державна служба статистики України. Оцінка прогресу досягнення ЦСР в Україні (за методологією Економічної та соціальної Комісії ООН для Азії та Тихого океану (UNESCAP)). 2021 р.

перший Добровільний національний огляд стану досягнення Цілей сталого розвитку¹⁸⁵. А вже у 2021 році запроваджено постійний моніторинг індикаторів досягнення Цілей сталого розвитку.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що у світі в цілому та в Україні зокрема, поступово формується правове підґрунтя задля реалізації змін на шляху до досягнення цілей сталого розвитку.

Разом з тим, доречним є короткий огляд поточної ситуації у кожній із зазначених у темі сфер життєдіяльності та аналіз існуючого законодавчого регулювання на основі національної доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна», опублікованої Міністерством економічного розвитку та торгівлі України.

«На початку 2000-х років Україна продемонструвала переконливі успіхи в подоланні грошової бідності, але проблеми доступу до послуг і ресурсів для розвитку постійно загострювалися. Система державної підтримки соціально незахищених верств населення не здійснювала покладені на неї функції і мала низьку соціальну ефективність. На новій хвилі кризи, бідність і соціальна ізоляція стали більш вираженими. Протягом багатьох років здійснювались спроби реформувати систему соціальної політики України та перевести її на принципи адресності, але конкретних результатів поки що не досягнуто.

Економічне зростання є необхідною умовою для подолання бідності. Дотримання балансу між економічною доцільністю та соціальною ефективністю є основною вимогою реформування системи соціальної допомоги населенню.

Основна мета цієї політико-правової реформи - максимальне охоплення підтримкою вразливих категорій громадян шляхом організації активної роботи органів соціального захисту населення щодо визначення цільових груп населення. Підвищення рівня охоплення малозабезпечених громадян державною соціальною підтримкою забезпечить посилення ефективності відповідних програм. Оновлення системи соціальної підтримки має ґрунтуватися на принципі адаптивності до зовнішніх змін. Це наскрізне реформування від зміни практичної діяльності місцевих органів соціального захисту до змін соціальних програм. Реформа також має включати нові напрямки для мереж соціального захисту щодо надання допомоги в надзвичайних ситуаціях.

Забезпечення якісної освіти та рівного доступу до неї протягом життя об'єднує кілька важливих аспектів розвитку освіти – якість, справедливість, доступність, стимули і залученість. Україна традиційно характеризується високими показниками охоплення шкільною освітою та рівнем грамотності дорослих; відсутня значна гендерна та соціальна нерівності на всіх рівнях освіти. Проте збільшення обсягів освітньої підготовки відбувається за рахунок зниження якості освітніх послуг у ряді закладів та в умовах триваючої деформації інфраструктурного устрою системи освіти.

Соціально-економічні проблеми, спричинені комерціалізацією освіти, загострюються, у свою чергу, сфера «освітньої інклюзії» та «освіти протягом життя» фактично перебувають у зародковому стані.

Запровадження концепції безперервної освіти вимагає підвищення участі населення (насамперед тих, хто починає або вже увійшов у зону соціальних ризиків) в освітніх програмах. На сьогодні рівень участі населення віком до 70 років у формальній та неформальній освіті та навчанні становить близько 9%. Найактивнішою є молодь (92,2% населення віком 15–24 років охоплено різними видами освіти).

Відтак, необхідною є політико-правова реформа сектору освіти, включно з оновленням освітніх стандартів, забезпечення ефективної реалізації громадянами рівного доступу до освіти та професійної підготовки вразливих категорій населення, особливо людей з інвалідністю та тих, хто перебуває у вразливому становищі; оновлення змісту освіти шляхом запровадження навчальних програм зі сталого розвитку, сталого споживання, прав людини, гендерної рівності, культури, соціальної згуртованості, миру та ненасильства.

¹⁸⁵ Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування. ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: УКРАЇНА. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-10/VNR%20SDG%20Ukraine%202020.pdf>

Специфіка гендерної проблематики України загалом відображає неузгодженість, спричинену певними шаблонами та глибокими інституційними проблемами, до яких належать застарілі системи соціального захисту, відсутність верховенства права, слабка спроможність національного механізму покращення становища жінок, відсутність політичної волі.

Основними передумовами є гендерна прірва в економічних можливостях і політичній участі. Залишається диспропорція у представленні жінок в процесі прийняття рішень, жінки мають у середньому нижчі доходи, ніж чоловіки, і виконують більшість неоплачуваної сімейної роботи в домогосподарствах.

Для створення умов щодо усунення всіх форм дискримінації жінок і дівчат важливо розробити відповідну законодавчу базу. Для цього необхідно проаналізувати нормативно-правові акти в різних сферах життя суспільства та внести пропозиції щодо вдосконалення чинного правового поля.

Конституція та закони України гарантують рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя, країна ратифікувала всі основні міжнародні договори щодо гендерної рівності та прав жінок, але дієвих механізмів дотримання цих зобов'язань немає. Тому задля дійсної реалізації рівних прав і можливостей жінок і чоловіків варто концентрувати намагання на зміцненні інституційного механізму забезпечення гендерної рівності та комплексному підході до усунення організаційних бар'єрів для державної відповіді на гендерну нерівність та дискримінацію.

Гострою соціальною проблемою в Україні залишається високий рівень передчасної смертності, зокрема чоловіків, через що середня тривалість життя на 12–14 років нижча, ніж у розвинених країнах. З кожної тисячі 20-річних хлопців 389 не досягають 65 років (на 200 більше, ніж у Польщі, на 300 більше). Найбільш разючі відмінності спостерігаються в групах молодшого та середнього віку, в основному через причини, яким можна запобігти. Варто зазначити, що більше половини смертей чоловіків у віці 20–64 років можна уникнути. Також зберігається 10-річний розрив між тривалістю життя чоловіків і жінок, який вдвічі перевищує показники розвинених країн.

Основні проблеми репродуктивного здоров'я в країні - материнська та дитяча смертність, високий рівень абортів, ускладнення вагітності та пологів, викидні, підвищення рівня жіночого та чоловічого безпліддя, зростання показників онкологічної патології в молодому віці.

Починаючи з 2000 року в Україні рівень дитячої та материнської смертності в Україні знижується, але все ще не досягає середньоєвропейського рівня. Основною передумовою цьому є відносно висока смертність дітей від зовнішніх причин (у 2015 році померла майже кожна третя дитина віком від одного до п'яти років, чому можна було б запобігти за умов належного догляду за дітьми).

Показники захворюваності на ВІЛ та туберкульоз вказують на те, що країна залишається в несприятливому становищі стосовно даної проблеми. В Україні зафіксовано один з найвищих показників ВІЛ-інфекції в Європі. Згідно з оцінками, станом 2016 рік в Україні проживало 220 тис. ВІЛ-інфікованих людей, з них 130 тис. громадян перебували під контролем медиків.

Вірогідність смерті від чотирьох основних неінфекційних захворювань серед населення у віці від 30 до 70 років становить 28%, а найближчими десятиліттями очікується зростання поширеності неінфекційних захворювань і пов'язаних із ними показників смертності, зокрема, у зв'язку зі старінням населення.

Дорожньо-транспортному травматизму можна запобігти: 2015 року три чверті українців, загиблих у ДТП, були в працездатному віці (37,2% - у віці 14-35 років). Ризик смерті на дорогах у країнах із низьким і середнім рівнем доходу в 1,4 раза вищий, ніж у розвинених європейських країнах, а 43% загиблих є пішоходами, мотоциклістами та велосипедистами та - найуразливішими учасниками дорожнього руху. У 2015 році майже кожен другий загиблий на дорозі в Україні був пішоходом.

Для України надзвичайно важливо забезпечити доступ населення до якісної та ефективної охорони здоров'я. На жаль, тотальне погіршення рівня життя та і зростаюча бідність

посилили проблему доступності до охорони здоров'я, зокрема, через високу вартість ліків, медичного приладдя та медичних послуг. Зокрема, 24% домогосподарств не мають змоги придбати собі необхідні ліки, зважаючи на їх дороговизну.

У свою чергу, забезпечення гігієнічного та епідеміологічного благополуччя, включно з імунопрофілактикою, є необхідною умовою для поліпшення здоров'я населення. Такі великомасштабні заходи мають здійснюватися і належним чином регулюватись органами державної влади. Зважаючи на останніх років, одним із найважливіших питань є доступність недорогих та ефективних вакцин і своєчасна вакцинація відповідно до Національного календаря щеплень.

Необхідною умовою оздоровлення населення є забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя, зокрема імунопрофілактика. таке масове втручання має здійснюватися і контролюватися державою. Зважаючи на проблеми останніх років, одним із найважливіших завдань є наявність доступних та ефективних вакцин та своєчасне проведення щеплень відповідно до Національного календаря щеплень.

В Україні залишається високим рівень куріння цигарок (що, у свою чергу, є фактором розвитку багатьох неінфекційних захворювань). Зниження частки тих, хто палить, може зменшити втрати життя і покращити рівень здоров'я населення. Однак, моніторинг цього показника є складним через відсутність репрезентативних опитувань, отриманих з використанням загальноновизнаної методології, і неможливо порівняти результатів часі.

Рекомендаціями для досягнення мети можуть слугувати розробка правової бази для функціонування нової системи фінансування охорони здоров'я, яка ґрунтуватиметься на принципах соціальної відповідальності, прозорості та соціально-економічних чинниках та впровадження системи, за якої держава забезпечує та гарантує пакет медичних послуг, доступний для всіх громадян, незалежно від статі, місця проживання, статків та інших соціально-демографічних характеристик; забезпечення суворого виконання програми імунізації відповідно до Національного календаря щеплень та впровадження комплексної програми транспортної безпеки, яка передбачатиме належний контроль безпеки дорожнього руху та транспорту, поліпшення якості доріг, проведення просвітницької та інформаційної роботи з метою запобігання правопорушенням, пов'язаних з дорожнім рухом і транспортними комунікаціями.

Україна має досить розвинене законодавство у сфері збереження та використання водних ресурсів, а також є учасницею низки міжнародних конвенцій, зокрема Конвенції про транскордонні водотоки та міжнародні озера (1991 р.)

У 2011 році в Протоколі про воду та здоров'я до цієї Конвенції було затверджено Національні цілі (НТ) України. НЦП спрямовані на забезпечення населення України водою належної кількості та якості. Наразі перед державою стоїть завдання імплементації в Україні джерел права ЄС у сферах «Якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище» та «Охорона природи», зокрема, Водної рамкової директиви та інших відповідних директив.

Діяльність людини є одним із найсильніших чинників зміни клімату. Найбільшим внеском у ці зміни є викид парникових газів, що утворюються, наприклад, при спалюванні вуглецевої енергії, які є причиною парникового ефекту. Враховуючи, що зміна клімату є величезною загрозою для навколишнього середовища та людини, у другій половині двадцятого століття ООН ініціювала глобальну співпрацю світової спільноти у сфері протидії зміні клімату та адаптації до неї. Правовою основою такої співпраці є Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (РКЗК ООН) та протоколи до неї. Основні зусилля в рамках Конвенції спрямовані на скорочення викидів парникових газів та їх поглинання. З 1997 року Україна стала Стороною РКЗК ООН, а також підписала (1999) та ратифікувала (2004) Кіотський протокол. Також Україна підписала (2015) та однією з перших ратифікувала (2016) Паризьку угоду, яка визначає зобов'язання країн щодо скорочення викидів ПК до 2030 року та, на відміну від перших двох угод, передбачає заходи щодо адаптації до зміни клімату.

Відповідно до положень Кіотського протоколу та поправок до нього, в 2020 році Україна має дозволений обсяг викидів парникових газів на рівні 76% від рівня 1990 року.

Відповідно до Паризької угоди Україна визначила національний внесок у скорочення або обмеження викидів парникових газів, який передбачає не перевищення 60% викидів парникових газів у 2030 році від рівня 1990 року. Пріоритетом державної політики залишається виконання міжнародних зобов'язань.

В Україні мають бути розроблені та затверджені Стратегія низьковуглецевого розвитку та Стратегія адаптації до зміни клімату.

7 грудня 2016 року схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року. Політика щодо зміни клімату спрямована на мінімізацію викидів парникових газів шляхом низьковуглецевого економічного розвитку. У рамках реалізації політики адаптації до зміни клімату необхідно суттєво посилити систему раннього попередження та реагування на природні небезпеки та стихійні лиха, прямо чи опосередковано пов'язані з кліматичними процесами. У віддаленій перспективі необхідно передбачити впровадження заходів щодо посилення стійкості сільського господарства до погодних аномалій, зміцнення системи охорони здоров'я та соціального захисту населення.

Наслідки зміни клімату впливають на кожного, відчуваємо ми це чи ні. Нагальною потребою є запровадження практик сталого землекористування, які не виснажують і не забруднюють ґрунти, а з іншого боку, водночас відновлюють деградовані та еродовані землі. Досягнення нейтрального стану земель має бути одним із пріоритетів виконання зобов'язань, передбачених Конвенцією по боротьбі з опустелюванням. Доцільно посилити національну систему біобезпеки. У цьому контексті важливою є ратифікація Нагойського протоколу до Конвенції про біорізноманіття в частині регулювання доступу до генетичних ресурсів, що забезпечить розподіл вигод від їх використання на справедливій та справедливій основі»¹⁸⁶.

3. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку

Одним з головних і найбільш актуальних викликів для нашої країни є необхідність переходу до сталого розвитку, особливо в частині фінансової підтримки окремих галузей та суб'єктів господарювання. Аналіз економічної та екологічної ситуації в Україні показує, що країна має вагомі підстави для імплементації принципів сталого розвитку в повсякденне життя, оскільки деградація довкілля та високий рівень забруднення пов'язані з кризовими економічними умовами. Стабільне життя потребує кардинальних технологічних, державно-правових та економічних змін у промисловості, сільському господарстві, та що не менш важливо, - у світогляді людства. Засоби до існування вимагають фундаментальних економічних, правових і технологічних змін у промисловості, сільському господарстві та соціальній сфері. На думку провідних експертів, зокрема Л.Г. Кваснія та О.А.Щербана, саме економічна криза має бути використана для створення нової економічної системи з цілком новими принципами управління.

Щоб рухатися у напрямку концепції сталого розвитку, Україна потребує суттєвих економічних реформ. Її стратегічним орієнтиром має стати посилення соціальних та екологічних орієнтирів, які реалізуються через поліпшення соціально-економічних умов праці, збільшення реальних прибутків населення шляхом якісного державного регулювання заробітної плати та пенсій, підвищення освітнього та культурного рівня населення, а також створення сприятливих умов для охорони здоров'я, дітонародження та дитинства.

Враховуючи специфіку кризової ситуації, в якій опинилася Україна, сталий розвиток має забезпечити досягнення таких ключових цілей:

¹⁸⁶ Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. Національна доповідь "Цілі сталого розвитку: Україна" [Електронний ресурс] / Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:

https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна%20довідка%20ЦСР%20України_липень%202017%20ukr.pdf.

1. «Економічний розвиток - забезпечення можливостей, стимулів та гарантій для зайнятості громадян, якості життя, ефективного функціонування економіки та раціонального використання матеріальних ресурсів

2. Соціальна справедливість - встановлення гарантій рівності громадян України перед законом та забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного та соціального добробуту.

3. Забезпечення якості довкілля - створення умов для проживання всіх громадян у здоровому навколишньому середовищі з чистим повітрям, ґрунтом, водою, захист та відновлення флори і фауни.

4. Раціональне використання всіх видів ресурсів - створення системи, яка забезпечує раціональне використання всіх видів ресурсів, виходячи з національних інтересів країни та збереження ресурсів для майбутніх поколінь.

5. Демографічна стабільність - розробка ефективної державної політики щодо збільшення тривалості життя та стабілізації кількості населення України, всебічна підтримка молодих сімей, охорона материнства та дитинства.

6. Міжнародне співробітництво - наполеглива кооперація з усіма країнами та міжнародними організаціями задля глобальної стабільності та порозуміння.

7. Пріоритетність людського розвитку, необхідність полегшення гніту економічних реформ та забезпечення їх суспільної підтримки - держава має обов'язок забезпечити робочі місця для працездатних осіб та підтримку людей з інвалідністю та вразливих категорій населення. Також важливо забезпечити базову охорону здоров'я та якісну безкоштовну освіту.

8. Забезпечення соціальної стабільності країни - перетворення в соціально-економічній та екологічній сферах вимагають відповідних реформ суспільно-політичної сфери та інституційних змін.

Головним завданням метаморфоз українського суспільства в контексті переходу на шлях до сталого розвитку є активізація громадськості та її творче залучення до реалізації реформ. Основною рушійною силою є демократизація суспільних відносин, яка є важливим елементом трансформаційного процесу. Суттєвою ознакою розвитку процесу демократизації в Україні є зростання ролі неурядових організацій, які перебувають в авангарді формування відкритої демократичної держави, подальшого руйнування монополії на політику, владу, соціальну та екологічну організацію суспільства.

Втілення цілей сталого розвитку має зв'язок з ініціативною структурною політикою у сфері матеріального виробництва. Вона базується на створенні високорозвиненого комплексу народного господарства, який відповідає вимогам ринкової економіки та екологічної безпеки. Структурна політика держави, яка має екологічну орієнтацію, повинна реалізовуватися шляхом здійснення комплексних цільових програм. На цій основі можна досягти балансу між виробництвом і споживанням, а також між типом, технологією, галуззю, відтворенням і регіональною структурою продуктивних сил.

Сталий розвиток вимагає впровадження результативного виробництва поєднанні зі змінами в структурі споживання, зокрема в промисловому, сільськогосподарському та енергетичному секторах. Це забезпечить економічне зростання при одночасному скороченні споживання енергії, сировини та відходів»¹⁸⁷.

Стале енерго- та ресурсозбереження сприяють закладанню основ сталого розвитку в Україні. Це передумова для відродження та розквіту промислового сектору, а також механізм ефективного та економного використання енергетичних та паливних ресурсів.

¹⁸⁷ Доц. Л.Г. Квасній, канд. екон. наук – Дрогобицький ДПУ ім. Івана Франка; ст. викл. О.Я. Щербан – НУ "Львівська політехніка". ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ НА ПРИНЦИПИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2010/20_14/74_Kwa.pdf.

Одним з головних викликів і вимог сталого розвитку є створення належних умов для забезпечення раціонального використання природних ресурсів на благо нинішнього і майбутніх поколінь.

Важливість земельних ресурсів вимагає збалансованого розвитку аграрного та промислового секторів української економіки, а також збереження та раціонального використання земельних ресурсів. Оптимізація, ефективне використання та охорона територіальних ресурсів України має бути здійснена невідкладно. Трансформація на шляху до сталого розвитку вимагає визначення ключових напрямів збалансованого водокористування, поліпшення водозабезпечення населення та збереження системи водних ресурсів як унікального екологічного елемента.

Активізація розвитку лісового господарства та створення балансу між обсягами відтворення та використання лісових ресурсів має досягатися шляхом удосконалення економічних механізмів, зокрема, збільшенням фінансування заходів з відтворення запасів та поліпшення використання лісових ресурсів, підвищенням нормативів та розмірів плати за лісокористування та лісопошкодження.

У сфері захисту якості повітря важливо змодельовати стандарти якості повітря, узгоджені з міжнародними системами якості. Необхідно осучаснити обладнання для технічного обслуговування об'єктів та встановити базове обладнання для моніторингу якості повітря. Перехід до сталого розвитку в Україні має відбуватися в контексті раціонального поєднання ефективного функціонування ринкової системи та державного регулювання економіки, координації дій в усіх секторах суспільства, суспільно-політичних, соціально-економічних та екологічних відносин, реорганізації національних політичних інститутів. Для забезпечення поступового переходу до сталого розвитку необхідно реформувати законодавчу та правову базу на основі нової національної конституції та прийняти певні закони і нормативно-правові акти як основу для соціально-економічних змін. Національна економіка та екологічні проблеми.

Україна є одним з найбільш багатих на корисні копалини регіонів світу, але відсутність належних заходів з охорони навколишнього середовища ставить розвиток гірничодобувного сектору країни в протиріччя з потребами сталого розвитку. Потенціал мінерально-сировинних ресурсів з точки зору запасів і розвіданих запасів є ключовим фактором стабільності соціально-економічного розвитку країни. Метою переходу до сталого розвитку в регіоні є заміщення невідновлюваних ресурсів відновлюваними, оцінка існуючої мінерально-сировинної бази на основі нових критеріїв та розгляд можливості використання нових видів корисних копалин. Для досягнення цілей у цій сфері необхідно забезпечити рівний доступ до ресурсів для нинішнього та майбутніх поколінь.

Таким чином, аналіз глобального економічного розвитку показує, що уряди в усьому світі усвідомлюють екологічні загрози, з якими вони стикаються, і розуміють, що майбутні покоління мають право користуватися земними ресурсами. Те ж саме стосується і нас. Тому було обрано один з можливих шляхів вирішення цієї проблеми: перехід до сталого розвитку та забезпечення економічної безпеки всіх суб'єктів господарювання в країні.

Україна вже зробила перші кроки на шляху до сталого розвитку. Для успіху цього процесу необхідні два основні фактори: зовнішня фінансова допомога та впровадження екологічно чистих технологій. Для України офіційна допомога розвитку є одним з основних джерел зовнішнього фінансування і є життєво важливою для своєчасного та ефективного впровадження принципів сталого розвитку.

Адекватне, стає та передбачуване фінансування має важливе значення для Глобального екологічного фонду, який надає допомогу та позики на вигідних умовах і допомагає сприяти сталому розвитку в Україні. Окрім фінансової підтримки, доступ до науково-технічної інформації та впровадження зелених технологій є життєво важливими для сталого розвитку України.

На додаток до цих ключових елементів, важливо залучати державні та приватні інвестиції в Україну, тим самим посилюючи її спроможність сприяти загальному науковому

розвитку. Сильна адвокація необхідна для покращення розуміння та підтримки сталого розвитку з боку громадськості.

Лише при виконанні цих умов принципи сталого соціально-економічного розвитку будуть повністю перенесені в Україну. Таким чином, можна не лише уникнути погіршення стану довкілля, але й задовольнити потреби країни, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

4. Правова культура населення: поняття, види, способи підвищення рівня

Правова культура – це загальний рівень знань і об'єктивне ставлення суспільства до права, сукупність правових знань у формі норм, переконань і установок.

Правова культура проявляється у процесі спілкування та поведінки суб'єктів взаємодії і формується під впливом системи культурно-правового виховання і навчання.

Правова культура є складовою духовної культури. Залежно від носія правової культури розрізняють три її види:

- правова культура суспільства;
- правова культура групи;
- правова культура особистості.

«Правова культура суспільства – це частина правової культури, яка являє собою накопичену людством систему цінностей у сфері права і пов'язану з правовою дійсністю цього суспільства: рівень правової свідомості, режим правопорядку, стан законодавства, стан юридичної практики і т.д. Показником правового прогресу суспільства є високий рівень правової культури. Культура суспільства є результатом соціально-правової діяльності індивідів, груп та інших суб'єктів права і являється основою правової культури особистості.

Правова культура групи характеризується рівнем правосвідомості конкретної соціальної групи, а також рівнем реального здійснення нею своїх правових норм та вимоги чинного законодавства. Часто її виокремлюють при коли вивчення конкретної соціальної групи, а не категорії «правової культура» як такої.

Правова культура особистості - це ступінь і характер прогресивного правового розвитку особистості, що визначається правовою культурою суспільства, що забезпечує її правомірну діяльність.

Правова культура особистості включає в себе:

- наявність правових знань, правової інформації. Важливим каналом формування правової зрілої особистості була і залишається свідомість (інтелектуальний зріз);
- трансформація накопиченої інформації та правових знань у правові переконання, звички правомірної поведінки (емоційно-психологічний зріз);
- готовність діяти, керуючись цими правовими знаннями та правовими переконаннями, тобто діяти правомірно – відповідно до закону: користуватися своїми правами, виконувати обов'язки, дотримуватись заборон, а також уміти відстоювати свої права у разі їх порушення (поведінковий зріз)¹⁸⁸.

Правова культура складається з низки взаємопов'язаних елементів, таких як рівень правосвідомості та правової активності громадян та поточний стан юридичної практики.

Рівень правосвідомості та правової активності громадян виражається в ступені розвитку (вираження знань і розуміння) права громадянами, посадовими особами, спрямованості на дотримання заборон, використання прав, виконання обов'язків. Кожен суб'єкт повинен усвідомити, що право є цінністю у сфері суспільних відносин; знати закон, розуміти його зміст, уміти тлумачити окремі норми закону, з'ясовувати його призначення, визначати сферу дії; вміти застосовувати набуті правові знання на практиці, використовувати право для

¹⁸⁸ Скуріхін С. М. Морфологія і динаміка правової культури : навч. посіб. / С. М. Скуріхін. – Одеса : Фенікс, 2020. – 314 с.

захисту своїх прав, свобод і законних інтересів; вміти поводитись у складних правових ситуаціях тощо.

Обсяг знань про право залежить від того, чи є громадянин професійним юристом, працівником правотворчої чи правоохоронної сфери, чи займається він іншою діяльністю. Для професійного юриста необхідне досконале знання законодавства. Громадянин - не юрист - використовує той мінімум правових знань, який необхідний для його роботи, поведінки в побуті, сім'ї. Це, перш за все, знання принципів права, основних норм конституційного права (права і свободи, виборча система тощо), трудового, сімейного, цивільного, підприємницького права, розуміння єдності прав і обов'язків та відповідальне ставлення до їх виконання¹⁸⁹.

В даному контексті, розрізняють таке явище як презумпція знання права, під якою розуміють умовне припущення про обізнаність особи у праві, прийняте для нормального функціонування всієї правової системи, що виступає неодмінною вимогою існування правової культури.

Наявність навіть широких правових знань у громадян і посадових осіб ще не свідчить про високий рівень правової культури, адже необхідно не лише знати право, а й проявляти «правову активність».

Стан юридичної практики – це рівень правотворчої діяльності і стан законодавства, що виражається в досконалості змісту і форми нормативно-правових актів, в їх якості, продуманості, послідовності, культурі правових текстів, тобто в юридичній техніці підготовки, а також - прийняття та видання нормативно-правових актів, вирішення процедурних питань законодавства.

Юридична діяльність - це діяльність, спрямована на прийняття, тлумачення, застосування правових норм, взятих у єдності з накопиченим соціально-правовим досвідом.

Правоохоронна, судова, слідча, прокурорська, арбітражна, нотаріальна та інші види юридичної діяльності є специфічними видами юридичної діяльності, суб'єктами якої є професійні юристи. Відтак, в т.ч. і їх діяльність є показником рівня правової культури.

Отже, показниками правового прогресу є високий рівень правової культури, який включає ряд складових елементів, таких як правові знання, добровільне виконання вимог правових норм, престиж, авторитет юридичної науки, участь громадян в управлінні, чинність прав і свобод людини, якість роботи судових та правоохоронних органів, ефективність правового регулювання, належна правова освіта, належний рівень розвитку всієї системи нормативно-правових актів, стан законності в суспільстві, тобто наскільки суб'єкти правовідносин її дотримуються, а також - правові норми, що діють у суспільстві

Важливим фактором формування правової культури є реалізація членами суспільства права на освіту. Формування правової культури та правової свідомості відбувається в процесі правової соціалізації особистості, тому прищеплювати правові знання громадянину необхідно якомога раніше, починаючи з дитинства, і здійснювати постійні та неперервні заходи правової освіти та виховання підростаючого покоління.

Найпоширенішими формами правової освіти є:

- правова освіта (вивчення юридичних дисциплін не лише в профільних ВНЗ і середніх спеціальних навчальних закладах).
- самоосвіта (самостійне вивчення законодавства, наукової юридичної літератури, аналіз власного юридичного досвіду).
- пропаганда (поширення правових знань у ЗМІ, видання юридичної літератури, проведення бесід, семінарів, лекцій).

Правове виховання принесе ефективний результат лише при тісному взаємозв'язку виховної роботи, а також теорії і практики у галузі права. Так, наприклад, правоохоронні органи можуть проводити роз'яснювальну роботу з учнями та учнями щодо діяльності, яку

¹⁸⁹ Макєєва О. М. ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ [Електронний ресурс] / О. М. Макєєва // Юридичний вісник 4 (41). – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2016/statji_n4_41_2016/10.pdf.

вони здійснюють з метою протидії суспільно негативним явищам, що впливає на формування правової культури, а також залучати молодь до вирішення нескладних соціальних проблем.

Підсумовуючи, формування правової культури – це складний і тривалий процес, що стосується всіх сторін суспільного життя. Засобами формування правової культури є пропаганда права та норм закону, як способу вирішення спірних ситуацій, розвиток у громадян юридичних знань, наявність сильної юридичної науки, удосконалення системи правових актів, що досягається завдяки наявності в державі демократичної, ефективної конституції та високої правової та техніко-юридичної якості законів та підзаконних актів. Окрім того, важливу роль у підвищенні правової культури суспільства відіграє і приклад посадових осіб, що беруть участь у законодавчій та правозастосовчій діяльності.

VI. Практичні заняття та завдання для самостійної роботи для студентів

Мета практичних занять – надати допомогу при поглибленому вивченні теоретичних положень курсу, виробити у студентів вміння правильно орієнтуватися та застосовувати законодавство при реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Для підготовки до практичних (семінарських) занять необхідно використовувати конспекти лекцій, рекомендовану літературу, чинне законодавство з відповідної теми та судову практику.

Тема 1. Передумови виникнення, ознаки та функції держави. Громадянське суспільство та правова держава..

Завдання для поточного контролю:

1. Питання для обговорення на практичному занятті:

- 1.1. Поняття та ознаки держави.
- 1.2. Теорії походження держави.
- 1.3. Функції держави.
- 1.4. Форма правління.
- 1.5. Форма державного устрою.
- 1.6. Форма державного режиму.
- 1.7. Внутрішній та зовнішній суверенітет держави.
- 1.8. Поняття та ознаки правової держави.
- 1.9. Поняття та ознаки громадянського суспільства.

2. Завдання для самостійної роботи.

2.1. Розробіть презентацію "Загальна характеристика форми держави: форма правління, форма державного устрою, форма державного режиму" на 5-7 слайдів (без урахування титульної сторінки та останньої сторінки, де треба зазначити які джерела були використані в ході підготовки презентації) та охарактеризуйте будь-яку одну з держав світу на свій вибір. Презентуйте виконане завдання аудиторії на практичному занятті, супроводжуючи доповіддю.

2.2. Підготуйте доповідь на 3-5 хвилин на тему «Юридична природа Європейського Союзу».

2.3. Підготуйте доповідь на 3-5 хвилин на тему «Напівпрезидентська форма правління в Україні».

2.4. Вирішіть тестові завдання за темою практичного заняття:

1. До території держави належить:

- а) надра;
- б) повітряний простір;
- в) водний простір;
- г) усі відповіді правильні.

2. Внутрішній суверенітет характеризується:

- а) верховенство й повнота державної влади;
- б) недоторканність кордонів держави;
- в) невтручання в зовнішні справи держави;
- г) наявність посади президента.

3. Зовнішній суверенітет характеризується:

- а) недоторканність кордонів держави;
- б) верховенство й повнота державної влади;
- в) виключне право держави на застосування примусу;
- г) виключне право держави на створення правових норм.

4. Держава – це:

- а) структурована сукупність всіх політичних явищ і процесів, що існують на певній території;
- б) система органів влади, що має ознаки суверенітету та здійснює організацію населення на певній території за допомогою примусу;
- в) суверенна політико-територіальна організація публічної влади, певних соціальних сил (класів, груп, всього народу), що має апарат управління і примусу, робить свої веління загальнообов'язковими та вирішує як класові, так і загальносоціальні завдання;
- г) упорядкована на засадах права система всіх політичних явищ, що функціонують і взаємодіють у суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі, механізм організації і функціонування політичної влади.

5. Первинний виробничий, соціальний і етнічний колектив людей в докласовому суспільстві, який засновується і існує, як правило, на кровно-родинних зв'язках – це:

- а) фратрія;
- б) первісне плем'я;
- в) рід;
- г) сім'я.

6. Різновид соціальних норм, що є правилами поведінки, які регулюють відносини між людьми на основі їх релігійних уявлень – це:

- а) норми первісної моралі;
- б) ритуали і обряди;
- в) звичай;
- г) релігійні норми.

7. Верховенство, повнота, незалежність, загальність і виключність влади держави – це:

- а) державна правосуб'єктність;
- б) державний суверенітет;
- в) державний нейтралітет;
- г) народний суверенітет.

8. Елементами форми держави є:

- а) форма державного механізму, форма територіального устрою, форма державно-правового режиму;
- б) форма правління, форма територіального устрою, форма державно-правового режиму;
- в) форма соціальної системи, форма територіального устрою, форма державно-правового режиму;
- г) вірна відповідь відсутня.

9. Держава, в якій правління здійснюється народом – це:

- а) аристократія;
- б) тимократія;
- в) тиранія;
- г) демократія.

10. Внутрішня структура держави, спосіб її територіального поділу та порядок взаємодії держави з її частинами – це:

- а) форма правління;
- б) форма держави;
- в) форма державного устрою;
- г) державно-правовий режим.

Тема 2.1. Право як інструмент для регулювання суспільних відносин.

Завдання для поточного контролю:

1. Питання для обговорення на практичному занятті:

- 1.1. Передумови виникнення права.
- 1.2. Поняття та ознаки права (регулятивний характер, нормативність, загальнообов'язковість, формальна визначеність, системність).
- 1.3. Функції права.
- 1.4. Співвідношення понять «право» та «закон».
- 1.5. Поняття «нормативно-правовий акт».
- 1.6. Види нормативно-правових актів.
- 1.7. Правова норма, поняття та структура.
- 1.8. Джерела права та їх види.
- 1.9. Форми реалізації права та основні способи його захисту.

2. Завдання для самостійної роботи.

- 1. Чи є принцип верховенства права важливим для життя суспільства? Чому?
- 2. Чому право посідає важливе місце у житті суспільства, незважаючи на існування значної кількості інших норм?
- 3. Підготувати доповідь –презентацію щодо держави, яку вже обирали, «Загальна характеристика правової системи держави» та бути готовим презентувати аудиторії.
- 4. Скласти заяву (клопотання) –прохання про визнання за особою відповідного статусу.
- 5. Розібрати норму права відповідно її структури визначивши гіпотезу – диспозицію – санкцію.

Тема 2.1. Правовий статус особи, співвідношення понять «права», «свободи» та «обов'язки».

Завдання для поточного контролю:

1. Питання для обговорення на практичному занятті:

- 1.1. Правовий статус особи як система гарантованих державою прав, свобод, обов'язків та відповідальності.
- 1.2. Терміни «людина» та «громадянин» у контексті визначення правового статусу суб'єкта.
- 1.3. Основні ідеї, «підвалини» правового статусу особи.
- 1.4. Поняття «правосуб'єктність», «правоздатність» та «дієздатність».
- 1.5. Правовідносини як різновид суспільних відносин.
- 1.6. Сутність прав, свобод та обов'язків як невід'ємних складових правового статусу, співвідношення між поняттями.

2. Завдання для самостійної роботи.

- 1. Чому правовідносини називають "життям" права?
- 2. Назвіть базові права людини, які їй належать від народження.

3. Користуючись Конституцією, заповнити таблицю, вписавши статті, які регулюють наступні групи основних прав:

громадянські	політичні	економічні	соціальні	екологічні	сімейні	культурні

4. Охарактеризувати один з правових статусів особи: громадянин, іноземець, біженець, особа без громадянства, тимчасовий внутрішній переселенець.

5. Підготувати поради – рекомендації виборцям, які братимуть участь у голосуванні вперше. На що слід звертати особливу увагу під час голосування?

Тема 3. Основи публічного (конституційного, кримінального, адміністративного) права.

Завдання для поточного контролю:

1. Питання для обговорення на практичному занятті:

1.1. Характеристика конституційного, адміністративного та кримінального права як галузей права України.

1.2. Конституція України як основний закон держави.

1.3. Види прав людини і громадянина.

1.4. Невідчужуваність та непорушність прав. Громадянство.

1.5. Форми народовладдя в Україні.

1.6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

1.7. Адміністративне правопорушення, його складові.

1.8. Адміністративні стягнення: поняття, види. Адміністративна відповідальність.

1.9. Кримінальний кодекс України (ККУ).

1.10. Злочин: поняття, ознаки, види. Склад злочину; вина, форми вини.

2. Завдання для самостійної роботи.

2.1. Необхідно вміти пояснити:

- значення Конституції України серед інших нормативно-правових актів,
- види конституційних прав та обов'язків людини і громадянина
- відмежування адміністративного права від інших галузей права
- складові адміністративного правопорушення та види адміністративних стягнень
- поняття адміністративної процедури та адміністративної послуги
- основоположні поняття кримінального права такі як «склад злочину», «форма вини», «види покарань за злочин» тощо

яка саме відмінність між такими поняттями, як:

- писана конституція - неписана конституція;
- гнучка конституція - жорстка конституція;
- адміністративна відповідальність - адміністративне стягнення;
- адміністративний проступок – злочин

2.2. Прокоментуйте з посиланням на кримінальне законодавство:

«Група студентів з 5 осіб вирішила створити власну ІТ компанію. Для отримання швидкого стартового капіталу ними було створено та розповсюджено ПО для автоматизації роботи підприємств, яке: збирало конфіденційну інформацію, за нерозголошення якої в подальшому вимагали кошти шляхом надсилання листів з погрозами; надавало доступ до приватних комп'ютерних систем співробітників та/або блокувало їх роботу до введення коду,

тобто містило віруси, програми-вимагачі та шпигунські програми. Код, так званий «викуп» можна було отримати після оплати коштів на надісланий зловмисниками рахунок. Загалом постраждалим було завдано збитків на 150 млн. доларів США.»

Напишіть склад злочину (злочинів):

Суб'єкт злочину	Суб'єктивна сторона	Об'єкт злочину	Об'єктивна сторона

3.3. Вирішіть тестові завдання за темою практичного заняття:

1) Конституційне право України

а) зосереджує свою увагу на основах конституційного ладу країни; представляє собою сукупність юридичних норм, затверджених вищим органом державної влади, що встановлюють принципи відповідальності, а також суспільно небезпечні діяння які визнаються злочинами і яким покаранням підлягають особи, винні в їхньому здійсненні

б) зосереджує свою увагу на основах конституційного ладу країни; основах правового статусу людини і громадянина; основах правосуддя; основах територіального устрою України та порядку організації і діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування

в) зосереджує свою увагу на основах конституційного ладу країни; регулює суспільні відносини управлінського характеру, які виникають у процесі публічного управління економікою, соціально-культурною та адміністративнополітичною сферами життя, а також у ході забезпечення реалізації та захисту прав, свобод та інтересів громадян та юридичних осіб

2) Кримінальне право

а) галузь права, що зосереджує свою увагу на основах конституційного ладу країни; представляє собою сукупність юридичних норм, затверджених вищим органом державної влади, що встановлюють принципи відповідальності, а також суспільно небезпечні діяння які визнаються злочинами і яким покаранням підлягають особи, винні в їхньому здійсненні

б) галузь права, що представляє собою сукупність юридичних норм щодо основ правосуддя; основ територіального устрою України та порядку організації і діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування

в) галузь права, що представляє собою сукупність юридичних норм, затверджених вищим органом державної влади, що встановлюють принципи кримінальної відповідальності, а також визначають, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і яким покаранням підлягають особи, винні в їхньому здійсненні

г) зосереджує свою увагу на основах конституційного ладу країни; регулює суспільні відносини управлінського характеру, які виникають у процесі публічного управління економікою, соціально-культурною та адміністративнополітичною сферами життя, а також у ході забезпечення реалізації та захисту прав, свобод та інтересів громадян та юридичних осіб

3) Адміністративне право України

а) галузь права, що регулює суспільні відносини управлінського характеру, які виникають у процесі публічного управління економікою, соціально-культурною та адміністративнополітичною сферами життя, а також у ході забезпечення реалізації та захисту прав, свобод та інтересів громадян та юридичних осіб органами виконавчої влади та місцевого самоврядування

б) галузь права, що зосереджує свою увагу на основах конституційного ладу країни; представляє собою сукупність юридичних норм, затверджених вищим органом державної влади, що встановлюють принципи відповідальності, а також суспільно небезпечні діяння які визнаються злочинами і яким покаранням підлягають особи, винні в їхньому здійсненні

г) галузь права, що представляє собою сукупність юридичних норм щодо основ правосуддя; основ територіального устрою України та порядку організації і діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування

в) галузь права, що представляє собою сукупність юридичних норм, затверджених вищим органом державної влади, що встановлюють принципи кримінальної відповідальності, а

також визначають, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і яким покаранням підлягають особи, винні в їхньому здійсненні

4) Відносини між державними органами, які підпорядковані один одному:

а) Міністерство юстиції України - Міністерство внутрішніх справ України

б) Кабінет Міністрів України - Міністерство освіти і науки України

в) Міністерство освіти і науки України - КПП ім. Ігоря Сікорського

5) Відносини між державними органами та установами, організаціями, які їм підпорядковані

а) Міністерство юстиції України - Міністерство внутрішніх справ України

б) Кабінет Міністрів України - Міністерство освіти і науки України

в) Міністерство освіти і науки України - КПП ім. Ігоря Сікорського

6) Хто може призначити позачергові вибори народних депутатів України?

а) Голова Верховної Ради України

б) Президент України

в) Всеукраїнський референдум

г) Прем'єр міністр

7) Міністерству цифрової трансформації України підпорядковано

а) Державна служба України з питань праці

б) Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України

в) Державне агентство інфраструктурних проєктів України

8) Вік, з якого може наставати адміністративна відповідальність

а) 14

б) 16

в) 18

9) Писана конституція

а) єдиний нормативний акт, прийнятий у суворо встановленому порядку, має чітку внутрішню структуру

б) декілька документів, прийнятих у різний час і в різному порядку, але за своїм змістом вважаються конституцією держави

в) прийнята загальноновизнаними демократичними засобами

г) підготовлена і введена в дію одноособовим актом монарха або метрополією своїй колишній колонії

10) Економічні права

а) можливості людини і громадянина брати участь у громадському і державному житті, вносить пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо приймати участь в різних об'єднаннях громадян

б) можливості людей, що характеризують їх фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб

в) можливості людини і громадянина, які характеризують їх участь у виробництві матеріальних благ

Тема 4. Основи приватного (цивільного, господарського, трудового) права

Завдання для поточного контролю:

1. Питання для обговорення на практичному занятті:

- 1.1. Загальна характеристика цивільного права України. Цивільно-правові відносини.
- 1.2. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування і соціальне буття фізичної особи.
- 1.3. Поняття та види договірних зобов'язань.
- 1.4. Цивільно-правова відповідальність.
- 1.5. Право на підприємницьку діяльність. Поняття та сутність господарських правовідносин.
- 1.6. Підприємницька діяльність, суб'єкти підприємницької діяльності.
- 1.7. Право на працю.
- 1.8. Загальний порядок укладання трудового договору. Трудовий договір, трудова угода, трудовий контракт: порівняльна характеристика.
- 1.9. Підстави припинення трудового договору.
- 1.10. Робочий час і час відпочинку за чинним законодавством про працю України.
- 1.11. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність.

2. Завдання для самостійної роботи.

- 2.1. Необхідно вміти пояснити:
 - «цивільне право як галузь права», предмет цивільно-правового регулювання,
 - принципи цивільного права, метод цивільно-правового регулювання,
 - учасники цивільних відносин,
 - способи захисту цивільних прав,
 - види цивільних правовідносин,
 - основні права, що передбачені Цивільним кодексом України,
 - особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими,
 - особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими,
 - особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи,
 - особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи,
 - поняття зобов'язання, його ознаки, зміст, підстави виникнення зобов'язань, види зобов'язань,
 - поняття «договір», особливості «договірного права», зміст договору, істотні умови, види цивільно-правових договорів,
 - поняття господарська діяльність, її ознаки, види
 - поняття підприємництва, принципи підприємницької діяльності
 - поняття господарських відносин, ознаки господарських відносин, їх класифікацію
 - поняття підприємство, фізична особа і ФОП відмінності
 - поняття юридичної особи, ознаки юридичної особи, види, правоздатність ю.о., дієздатність ю.о.
 - акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю: характеристики, відмінності, права, правове регулювання
 - право на працю
 - трудове право як галузь права
 - процедуру укладання трудового договору;
 - основні та додаткові умови трудового договору;
 - види трудового договору;
 - підстави припинення трудових відносин;
 - види робочого часу та часу відпочинку;
 - підстави притягнення сторін трудового договору до дисциплінарної та матеріальної відповідальності.

яка саме відмінність між такими поняттями, як:

- публічне право – приватне право,
- цивільна дієздатність - цивільна правоздатність,
- фізична особа - юридична особа;
- речі – майно,
- рухомі речі – нерухомі речі,
- подільні речі – неподільні речі,
- індивідуально визначені речі - такі, що визначаються родовими ознаками
- споживні речі та неспоживні речі,
- головні та приналежні речі,
- речові права і права, що виникають із зобов'язань,
- частка в статутному капіталі – майновий комплекс/підприємство
- солідарна відповідальність – субсидіарна відповідальність
- форс мажор – поважні причини
- робітник - працівник;
- документи, які подаються при працевлаштуванні - документи, які пред'являються при

працевлаштуванні;

- скорочений робочий час - неповний робочий час; реалізація права на відпустку-види відпусток

2.2. Підготуйте розгляд практичної ситуації з посиланням на законодавство. *Прокоментуйте з посиланням на законодавство. Кваліфікуйте дії осіб. Визначте правопорушення. Визначте можливі способи захисту, застосування відповідальності, в тому числі і цивільної відповідальності.* Блогер на своєму YouTube каналі розмістив відеоролик відзнятий ним в магазині. На такому відеоролику була відзнята продавчиня над якою блогер насміхався, зокрема над її розумовими здібностями та вагітністю. Також було «перекручено» назву магазину на нецензурну та таку що погіршувала репутацію магазину. На ролику видно блогера та те як він висловлює нецензурною лайкою своє відношення до магазину та вагітної продавчині. Після перегляду вказаного відео ролику стан здоров'я продавчині різко погіршився, вона звернулася до медичного закладу з загрозою викидня. Впродовж перебування продавчині в стаціонарі в медичному закладі її звільнили за рішенням адміністрації магазину.

2.3. Підготуйте розгляд практичної ситуації з посиланням на законодавство. Підрядник В. порушив умови договору, не виконав ТЗ, що спричинило істотні недоліки в роботі. *Яким правом наділено Замовника відповідно до Цивільного кодексу України?*

2.4. Підготуйте розгляд практичної ситуації з посиланням на законодавство. Коли ви зустрілись з подругою, вона поділилась з вами своїми переживаннями та звернулась за допомогою. Впродовж 3 років вона працює за строковим контрактом, який закінчується через місяць. Вона дізналась, що вагітна. Отже, після закінчення строку контракту вона фактично залишається безробітною, адже на роботу вагітною на її думку її ніхто не візьме. Відповідно заробітної плати не буде і виплату по «декретній» відпустці вона не отримає. За що жити і як далі бути не знає. *Які питання вам необхідно з'ясувати додатково для того, щоб дати їй відповідь? Сформулюйте пораду (=правову консультацію) вашій подрузі на підставі тих відомостей, які у вас є, з посиланням на законодавство, максимально визначивши правові норми якими можливе врегулювання ситуації*

2.5. Вирішіть тестові завдання за темою практичного заняття.

1) Фізична особа:

а) має повну цивільну правоздатність, має право на здійснення підприємницької діяльності

б) має повну цивільну деліктоздатність, має право на здійснення підприємницької діяльності

в) має повну цивільну дієздатність, має право на здійснення підприємницької діяльності

2) Фізична особа — підприємець:

а) відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою та особистою діяльністю, усім своїм майном, крім того, на яке не може бути звернено стягнення

б) відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім того, на яке не може бути звернено стягнення

в) відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном та майном своєї сім'ї, крім того, на яке не може бути звернено стягнення

3) Юридичними особами:

а) визнаються організації, створені і зареєстровані у встановленому законом порядку які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або третейському суді

б) визнаються організації, створені і зареєстровані у встановленому законом порядку які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або третейському суді, виступають у зобов'язаннях засновників гарантами

в) визнаються організації, створені і зареєстровані у встановленому законом порядку які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести обов'язки, несуть відповідальність за дії засновників, можуть бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або третейському суді

4) Організаційна єдність юридичної особи:

а) майно колективних утворень, належить їм на праві власності. Правовою формою майнового відокремлення державного підприємства є право повного господарського відання належним йому майном.

б) інші особи можуть діяти від імені юридичної особи тільки за її згодою, наприклад, за довіреністю. Для індивідуалізації юридичної особи вона повинна мати власне найменування, яке вказує на її організаційно-правову форму

в) юридична особа — це не окремий громадянин, а колективне утворення з внутрішньою структурою і функціональною диференціацією.

г) юридична особа — це окремий громадянин, а колективне утворення з внутрішньою структурою і функціональною диференціацією.

5) Чи несе відповідальність за зобов'язаннями учасників товариство з обмеженою відповідальністю?

а) товариство повинно обов'язково нести самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах закріпленого за ним майна

б) товариство має право захищати свої права і відповідати за взяті зобов'язання.

в) товариство не відповідає за зобов'язаннями своїх учасників

г) товариство відповідає за зобов'язаннями своїх учасників

6) Мінімально допустима кількість учасників товариства з обмеженою відповідальністю:

а) 1

б) 10

в) 2

г) від 2х

7) Корпоративний договір – це:

а) договір, за яким засновники товариства зобов'язуються реалізовувати права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації, є безвідплатним і вчиняється в усній формі

б) договір, за яким учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації, є безвідплатним і вчиняється в усній формі

в) договір, за яким учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації (далі - корпоративний договір), є безвідплатним і вчиняється в письмовій формі

г) договір, за яким учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації, є оплатним і вчиняється в письмовій формі

8) Установчим документом товариства з обмеженою відповідальністю є:

а) устав

б) договір

в) статут

9) Робота не обумовлена трудовим договором:

а) роботодавець має право вимагати від працівника виконання роботи, не обумовленої трудовим договором

б) роботодавець не має права вимагати від працівника виконання роботи, обумовленої трудовим договором

в) роботодавець не має права вимагати від працівника виконання роботи, не обумовленої трудовим договором

Тема 5. Сталий розвиток суспільства як глобальний виклик XXI століття

Завдання для поточного контролю:

1. Питання для обговорення на практичному занятті:

- 1.1. Поняття сталого розвитку.
- 1.2. Передумови виникнення ідей сталого розвитку.
- 1.3. Принципи концепції сталого розвитку.
- 1.4. Поняття глобалізації.
- 1.5. Позитивні та негативні наслідки глобалізації.
- 1.6. Поняття та класифікація глобальних проблем.
- 1.7. Цілі сталого розвитку до 2030 року.
- 1.8. Етапи взаємодії людини і довкілля.
- 1.9. Нормативно-правова база, що забезпечує реалізацію ідей сталого розвитку в Україні.

2. Завдання для самостійної роботи.

2.1. Розробіть презентацію на 5-7 слайдів (без урахування титульної сторінки та останньої сторінки, де треба зазначити які джерела були використані в ході підготовки презентації) та охарактеризуйте одну з цілей сталого розвитку:

- 1) подолання бідності;
- 2) подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства;
- 3) забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці;
- 4) забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх;
- 5) забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат;
- 6) забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією;
- 7) забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх;
- 8) сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх;

- 9) створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям;
- 10) скорочення нерівності;
- 11) забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів;
- 12) забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва;
- 13) вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками;
- 14) збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку;
- 15) захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття;
- 16) сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях;
- 17) зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.

На практичному презентуйте результати своєї роботи, супроводжуючи доповіддю (до 5 хв.).

2.2. Вирішіть тестові завдання за темою практичного заняття:

1. Об'єктивний процес усе більш тісного зближення, взаємодії, взаємозалежності різних країн і народів світу, перш за все, у економічній сфері, але також у сферах інформації, культури, технологій, управління - це:

- а) глобалізація;
- б) гармонізація;
- в) імплементація;
- г) кодифікація.

2. Розвиток, що відповідає потребам сучасності, не впливаючи на здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби – це:

- а) соціальний розвиток;
- б) сталий розвиток;
- в) суспільний розвиток;
- г) правовий розвиток.

3. При розрахунку індексу людського розвитку не враховується такий показник:

- а) рівень життя;
- б) рівень освіти;
- в) стан здоров'я;
- г) стан навколишнього природного середовища.

4. Генеральною метою стратегії сталого розвитку є:

- а) збереження людства;
- б) подолання голоду;
- в) подолання бідності;
- г) досягнення миру.

5. До глобальних проблем, як до головних чинників, що створюють серйозну загрозу сталому розвитку народів, разом з економічними та екологічними, відносять такі:

- а) недостатнє харчування;
- б) іноземна окупація;
- в) збройні конфлікти;
- г) тероризм;
- д) всі відповіді правильні.

Тема 6. Реалізація прав людини як невід'ємний фактор суспільного прогресу

Завдання для поточного контролю:

1. Питання для обговорення на практичному занятті:

- 1.1. Поняття людського розвитку, методи його вимірювання.
- 1.2. Поняття «суспільний прогрес» та його сутність.
- 1.3. Рівень життя і людський розвиток.
- 1.4. Залежність рівня життя суспільства від можливості людини реалізовувати свої права та свободи.
- 1.5. Національні та міжнародні механізми забезпечення прав людини.
- 1.6. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини: поняття, структура, види.

2. Завдання для самостійної роботи.

1. Чому ООН опікується питаннями людського розвитку?
2. У чому полягає актуальність проблеми бідності та соціальної нерівності і яким чином це відображається на правореалізації для населення?
3. Охарактеризуйте значення людського розвитку як складової сталого розвитку суспільства.
4. Підготувати доповідь – презентацію «Механізми захисту прав людини» на одну з тем:
 - захист прав людини Комітетом ООН з прав людини;
 - захист прав людини, що здійснюється Радою Європи;
 - захист прав людини у Лізі арабських держав;
 - захист прав людини в Організації ісламського співробітництва;
 - міжамериканський досвід захисту прав людини;
 - захист прав людини в Асоціації держав Південно-Східної Азії.

Тема 7. Інститут прав людини в контексті переходу на засади сталого розвитку

Завдання для поточного контролю:

1. Питання для обговорення на практичному занятті:

1. Сучасні проблеми розвитку прав людини у контексті глобалізації та юридичне забезпечення цілей розвитку тисячоліття у сферах:
 - 1.1. подолання бідності;
 - 1.2. забезпечення якісної освіти впродовж життя;
 - 1.3. забезпечення гендерної рівності, зменшення дитячої смертності;
 - 1.4. поліпшення здоров'я матерів;
 - 1.5. обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденцій до скорочення їхніх масштабів;
 - 1.6. сталий розвиток довкілля.
2. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку, зокрема –
 - 2.1. перехідний тип економіки;
 - 2.2. високоосвічене населення;
 - 2.3. сприятливе географічне розташування територій.

2. Завдання для самостійної роботи.

Кейс №1 Проаналізувавши проблеми та перспективи реалій українського суспільства, розробіть програму, яка передбачає ряд заходів щодо підвищення правової культури населення серед населення у вашому регіоні, наприклад, серед дітей (команда №1), серед підлітків

(команда №2), серед молоді та студентства (команда №3), серед дорослих (команда №4), серед людей літнього віку (команда №5).

Врахуйте поточний стан правової культури, особливості цільової аудиторії, ефективність кампанії та методи вимірювання її результатів, промоцію у соціальних мережах.

Кейс №2 Робота в групах. Об'єднавшись у групи по 3-5 студентів, спільно поміркуйте над вашим посильним вкладом у вирішення сучасних проблем розвитку прав людини у контексті глобалізації, сформулювавши 5-7 основних тез, які варто втілити в життя найближчим часом. Після презентації власних результатів усіх груп, проведіть голосування в рамках якого підтримайте за одну з груп, висловивши аргументовану позицію вашого вибору, таким чином, визначивши групу-переможця, яка зібрала найбільшу кількість голосів.

VII. Питання для залікової співбесіди

1. Передумови виникнення держави.
2. Основні теорії походження держави, її історичні типи.
3. Сутність, функції і форми – правління, державного устрою, політичного режиму - держави.
4. Поняття громадянського суспільства, його особливості та інститути.
5. Особливості формування громадянського суспільства в Україні.
6. Теорія правової та соціальної держави.
7. Поняття та ознаки держави.
8. Відмінності між монархією та республікою.
9. Відмінності між парламентською республікою та президентською республікою.
10. Відмінності між авторитарним режимом, тоталітарним режимом та демократичним режимом.
11. Сутність громадянського суспільства та особливості його формування в Україні.
12. Передумови виникнення права.
13. Поняття та ознаки права (регулятивний характер, нормативність, загальнообов'язковість, формальна визначеність, системність). Функції права.
14. Співвідношення понять «право» та «закон».
15. Поняття «нормативно-правовий акт».
16. Види нормативно-правових актів.
17. Форми реалізації права та основні способи його захисту.
18. Правовий статус особи як система гарантованих державою прав, свобод, обов'язків та відповідальності.
19. Терміни «людина» та «громадянин» у контексті визначення правового статусу суб'єкта.
20. Основні ідеї, «підвалини» правового статусу особи.
21. Поняття «правосуб'єктність», «правоздатність» та «дієздатність».
22. Сутність прав, свобод та обов'язків як невід'ємних складових правового статусу, співвідношення між поняттями.
23. Характеристика конституційного, адміністративного та кримінального права як галузей права України.
24. Конституція України як основний закон держави.
25. Види прав людини і громадянина.
26. Невідчужуваність та непорушність прав. Громадянство.

27. Форми народовладдя в Україні.
28. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП).
29. Адміністративне правопорушення, його складові.
30. Адміністративні стягнення: поняття, види. Адміністративна відповідальність.
31. Кримінальний кодекс України (ККУ).
32. Злочин: поняття, ознаки, види. Склад злочину; вина, форми вини.
33. Загальна характеристика цивільного права України. Цивільно-правові відносини.
34. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування і соціальне буття фізичної особи.
35. Поняття та види договірних зобов'язань.
36. Принципи цивільного права, метод цивільно-правового регулювання.
37. Способи захисту цивільних прав.
38. Особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими.
39. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи.
40. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи.
41. Поняття зобов'язання, його ознаки, зміст, підстави виникнення зобов'язань, види зобов'язань.
42. Поняття «договір», особливості «договірного права», зміст договору, істотні умови, види цивільно-правових договорів.
43. Право на працю.
44. Загальний порядок укладання трудового договору. Трудовий договір, трудова угода, трудовий контракт: порівняльна характеристика.
45. Підстави припинення трудового договору.
46. Робочий час і час відпочинку за чинним законодавством про працю України.
47. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність.
48. Поняття та сутність сталого розвитку.
49. Актуальність проблеми сталого розвитку.
50. Причини виникнення ідей сталого розвитку («криза цивілізацій», «холодна війна»). Термін «глобалізація» та «глобальні проблеми».
51. Взаємозв'язок окремої людини та людства в цілому з природою.
52. Основні засади сталого розвитку у юридичному полі.
53. Поняття людського розвитку, методи його вимірювання.
54. Поняття «суспільний прогрес» та його сутність.
55. Рівень життя і людський розвиток.
56. Залежність рівня життя суспільства від можливості людини реалізовувати свої права та свободи.
57. Національні та міжнародні механізми забезпечення прав людини.
58. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини: поняття, структура, види.
59. . Міжнародні механізми забезпечення прав людини.
60. Загальна характеристика Європейського суду з прав людини та його роль.

VIII. Рекомендована література

Базова література

1. Баглей О.В. Стратегія сталого розвитку : навчальний посібник. Міністерство освіти і науки України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. - Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2020;
2. Ломжець Ю.В. Права людини та їх захист у сучасних реаліях : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ю.В. Ломжець, Ю.А. Бойко, К.О. Дубова, М.О. Філіппських [та 5 інших] ; за редакцією Ю.В. Ломжець ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова. Миколаїв : Видавництво Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, 2020. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://jurkniga.ua/contents/prava-lyudini-ta-ikh-zakhist-u-suchasnikh-realiyakh-navchalniy-posibnik.pdf;
3. Медвідь Андрій. Гарантування прав людини на життя, свободу та справедливий суд Європейською конвенцією 1950 року і Конституцією України: порівняльно-правові аспекти : монографія. Львів : Растр-7, 2020;
4. Петрушка І.М. Стратегія сталого розвитку : навчальний посібник / І.М. Петрушка, Н.Ю. Хомко, В.І. Мокрий, М.В. Руда ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка». Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018;
5. Правознавство: навчальний посібник, за заг. ред. С.В. Петкова. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2020. 360 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://duan.edu.ua/images/staff/departments/law/Files/pravoznavstvo.pdf;
6. Теорія держави та права: навч. посіб. Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

Допоміжна література

7. Бервено С.М. Цивільне право України. Загальна частина: підручник. - К.: ЮрінкомІнтер, 2018;
8. Іншин М.І. Трудове право України: підручник. К.: Юрінком Інтер: Буква Закону, 2019;
9. Коломієць Л.В. Стратегія сталого розвитку: Навч. посібник / Л.В. Коломієць. – Кропивницький: 2019. – 126 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/9215/1/%D0%A1%D0%A1%D0%A0%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf;
10. Копиленко О.Л. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навчальний посібник. - К.: Юрінком Інтер, 2016;
11. Медвідь Андрій. Права людини на життя, свободу та справедливий суд за Європейською конвенцією 1950 року і Конституцією України: проблеми регламентації та тлумачення. Дисертація доктора юридичних наук. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/29067;
12. Мельник Р.С. Загальне адміністративне право в питаннях і відповідях: навчальний посібник. - К.: Юрінком Інтер, 2019;
13. Міжнародний захист прав людини : навчальний посібник / кол. авторів ; за ред. О. Б. Онишко. Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 540 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5215/1/Онишко%20О.Б.%20--%20Міжнародний%20захист.pdf;
14. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/

<http://www.nsj.gov.ua/files/1562065972Конституційне%20право%20України.%20Повний%20курс.pdf>;

15. Стратегії сталого розвитку : навч. посіб. / В. В. Добровольський, Є. М. Безсонов, Г. В. Непейна, Д. О. Крисінська, Н. А. Сербулова. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. – 160 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/509/1/Стратегії%20сталого%20розвитку_%20В.%20В.%20Добровольський.pdf;
16. Стратегія сталого розвитку: Європейські горизонти [Електронний ресурс]: Підручник / І.Л. Якименко, Л.П. Петрашко, Т.М. Димань, О.М. Салавор, Є.Б. Шаповалов, М.А. Галабурда, О.В. Ничик, О.В. Мартинюк. – К.: НУХТ, 2022. – 337 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/7990/1/strategii_staloho.pdf;
17. Стратегія сталого розвитку: Підручник. В.М.Боголюбов, М.О. Клименко, Мельник Л.Г., О.О. Ракоїд. За редакцією професора В.М.Боголюбова і. – К.: ВЦ НУБІПУ, 2018. – 446 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://dglb.nubip.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5822/1/Bogolubov_Strategij%20stalogo%20rozvutku.pdf;
18. Теорія держави і права : підручник. О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 416 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ec53e9fd-7fdf-49ed-a6f8-a95c8ba5d5aa/content>;
19. Теорія держави і права в схемах та таблицях: навчальний посібник / Кол. авт.; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. — К.: «Хай-Тек Прес», 2020. — 296 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/5097/3/%D0%A2%D0%94%D0%9F_%D1%81%D1%85%D0%B5%D0%BC%D0%B8%202020.pdf;
20. Теорія держави та права : навч. посіб. Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/tdp/navch_pos_tdp.pdf;
21. Тихонюк О.В., Правознавство: Навчально-методичний комплекс (навчальний посібник) до вивчення навчальної дисципліни для здобувачів ступеня бакалавра усіх напрямів підготовки денної та заочної форми навчання. - Навчальне електронне видання із наданням грифа Методичною радою КПП ім. Ігоря Сікорського, Протокол № 3 від 22.11.2018 (за поданням Вченої ради факультету соціології і права, Протокол № 2 від 24.09.2018). Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського, 2018. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/26299>;
22. Хартія прав людини : збірник законодавчих актів. - Київ : «Правова єдність» редакція юридичних видань: Алерта, 2021;
23. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ. 168 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_cory-1.pdf;
24. Яновицька Г.Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні: теорія та практика: Монографія. - Львів: Растр-7, 2018.

Основні нормативно-правові акти:

25. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>;
26. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>;
27. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>;
28. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>;

29. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>;
30. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>;
31. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042;
32. Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004;
33. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text;
34. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text;
35. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text;
36. Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей від 18.12.1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_j82#Text;
37. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 20.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l54#Text;
38. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043;
39. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015;
40. Конвенція про статус біженців від 28.07.1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text;
41. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text;
42. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>;
43. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

**Зазначену літературу можна знайти в Науково-технічній бібліотеці ім. Г.І. Денисенка та мережі Інтернет.*

Для пошуку НПА та судової практики необхідно використовувати офіційні інтернет-портали:

1. rada.gov.ua - Офіційний портал Верховної Ради України
2. court.gov.ua – Судова влада України

Інтернет-ресурси:

- Офіційний веб-портал судової влади України <http://court.gov.ua/>
- Офіційний веб-портал Верховної Ради України <http://rada.gov.ua/>
- Офіційний веб-сайт МЮ України <https://minjust.gov.ua/npa>
- Офіційний веб-сайт МВС України <http://mvs.gov.ua/>
- Офіційний веб-сайт МОЗ України <https://moz.gov.ua/nakazi-moz>

Система рейтингових (вагових) балів та критерії оцінювання:

Поточний контроль: реалізується у формі опитування, експрес-опитування (тест-контроль), виступів на семінарських заняттях, контролю засвоєння навчального матеріалу, запланованого на самостійне опрацювання студентом (задачі, кейси), МКР

Календарний контроль: проводиться двічі на семестр як моніторинг поточного стану виконання вимог силабусу.

Семестровий контроль: залік.

Умови допуску до семестрового контролю: відсутність заборгованостей у студентів з дисципліни; мінімум одна позитивна атестація під час проведення календарного контролю.

Студенти, які набрали протягом семестру **0-49 балів**, до заліку не допускаються.

Студенти, які набрали протягом семестру **50-59 балів**, зобов'язані скласти залік.

Студенти, які набрали упродовж семестру рейтинг **60 балів і більше**, отримують оцінку «автоматом».

Оцінювання та контрольні заходи

Рейтинг студента з дисципліни складається з балів, що отримуються за: відповіді, вирішення завдань та доповнення відповідей інших студентів у процесі дискусії на семінарських заняттях.

Студент отримує **найвищий рейтинг**, якщо він бере активну участь на проведених семінарських заняттях, переважно надає повні та аргументовані відповіді, логічно їх викладає, висловлює власну позицію з дискусійних питань.

Неточності, неповнота, помилки у відповідях спричиняють **зниження рейтингу** студента.

Викладач оцінює роботу студента на кожному практичному занятті, що відображається в особистому кабінеті електронного кампусу.

Студент може оскаржити оцінку викладача, подавши відповідну скаргу викладачу не пізніше наступного дня після ознайомлення студента з виставленою викладачем оцінкою. Скарга розглядатиметься за процедурами, встановленими університетом.

Система оцінювання

№ з.п.	Контрольний захід оцінювання	%	Ваговий бал	Кількість	Всього
1.	Тест-контроль	25	2-5	5	25
2.	Модульна контрольна робота	15	0-15	1	15
3.	Виступи на семінарських заняттях	27	1-3	9	27
4.	Вирішення ситуаційних вправ (кейсів)	24	1-3	8	24
5.	Реферат	10	3-9	1	9
	Всього				100

Тест-контроль: відповідаючи на 10 запитань тесту, студент отримує: 5 балів, «відмінно» (0-1 помилка); 4 бали, «добре» (2-3 помилки); 3 бали, «задовільно» (4-5 помилок); 2 бали, «не задовільно» (6 і більше помилок).

Модульна контрольна робота може бути у формі тестового завдання (максимальний бал: 15, кількість балів залежить від кількості правильних відповідей на завдання); як варіант - студенти за допомогою чинного законодавства України або вирішують 3 задачі, або дають відповідь на 3 теоретичні питання (0 — 5 балів за кожне завдання, максимальний бал за усі

завдання — 15 балів): 0 балів, «не задовільно» (відповідь не містить посилання на відповідний нормативно-правовий акт і має грубі помилки (відсутня логіка відповіді на завдання) або відповідь на завдання відсутня); 1 бал, «задовільно» (вирішення задачі з грубими помилками або вирішення задачі без обґрунтування); 3 бали, «добре» (відповідь на задачу має незначні неточності, але на логіку відповіді це суттєво не впливає); 5 балів, «відмінно» (студент повністю правильно виконав завдання, задача має обґрунтовану відповідь з посиланням на чинне законодавство України).

Виступи на семінарських заняттях або розв’язання задач (кейсів), що виконуються на закріплення матеріалу на семінарському занятті: активна участь у проведенні заняття, надання повної і аргументованої, логічно викладеної і цікавої доповіді, відповіді; висловлення власної позиції з дискусійних питань або повністю правильно вирішення завдань з відповідним обґрунтуванням у поєднанні зі слухними доповненнями відповідей інших студентів — 3 бали («відмінно»);

активна участь у проведенні заняття, надання правильних відповідей або правильне вирішення завдань з незначними неточностями, порушеннями логіки викладення відповіді чи обґрунтування при вирішенні задачі або вдале доповнення відповіді співрозмовника — 2 бали («добре»); надання відповідей з чисельними значними похибками або вирішення задачі з грубими помилками, вирішення задачі без обґрунтування — 1 бал («задовільно»);

студент дав правильну відповідь на питання (або правильно вирішив задачу), але активної участі в занятті не приймав — 1 бал («відмінно»).

Перевірка домашніх завдань, правильність їх виконання (ситуаційні вправи (задачі), кейси): 3 бали, «відмінно» (за допомогою чинного законодавства студент правильно виконав завдання кейсу з відповідним обґрунтуванням своєї відповіді); 2 бали, «добре» (при вирішенні завдання кейсу студент допустив незначне порушення логіки розв’язання вправи); 1 бал, «задовільно» (студент вирішив кейс з чисельними грубими помилками або відповідь не містить посилань на нормативно-правовий акт, або завдання не містить обґрунтованої відповіді).

Таблиця відповідності рейтингових балів оцінкам за університетською шкалою:

<i>Кількість балів</i>	<i>Оцінка</i>
100-95	Відмінно
94-85	Дуже добре
84-75	Добре
74-65	Задовільно
64-60	Достатньо
Менше 60	Незадовільно
Не виконані умови допуску	Не допущено

Методичні рекомендації

1. Підготовка до аудиторних занять.

Питання, що зазначені у розділі «Методика опанування навчальної дисципліни» (Лекційні заняття) – до кожної теми лекційного заняття відповідно – потребують самостійного опрацювання студентом.

Теми і завдання для семінарських занять, завдання для самостійної роботи, передбачені робочою програмою дисципліни, надсилаються викладачем на електронну пошту групи та є доступними в Гугл-класі та особистому кабінеті студента в системі <http://ecampus.kpi.ua/>.

2. Аналіз конкретних навчальних ситуацій (case study) – метод навчання, призначений для вдосконалення навичок і отримання досвіду в наступних областях:

- виявлення, відбір і вирішення проблем;
- робота з інформацією - осмислення значення деталей, описаних в ситуації;
- аналіз і синтез інформації і аргументів ;
- робота з припущеннями і висновками;
- оцінка альтернатив;
- слухання і розуміння інших людей - навички групової роботи.

Кейс повинен:

- бути написаний простою і дохідливою мовою;
- повністю відображати сутність проблематики;
- містити власне бачення студента вирішення поставленої задачі;
- бути обґрунтованим.

Обсяг «кейсу» становить 2-5 сторінок.

Рішення кейсів рекомендується проводити в 5 етапів:

Перший етап - знайомство з ситуацією, її особливостями.

Другий етап - виділення основної проблеми (основних проблем), виділення факторів і персоналій, які можуть реально впливати.

Третій етап - пропозиція концепцій або тим для «мозкового штурму».

Четвертий етап - аналіз наслідків прийняття того чи іншого рішення.

П'ятий етап - рішення кейса - пропозиція одного або декількох варіантів (послідовності дій), вказівка на можливе виникнення проблем, механізми їх запобігання та вирішення.

Кейс вирішується студентами самостійно із забезпеченням необхідних консультацій з окремих питань з боку викладача.

3. Виконання індивідуального семестрового завдання (Реферат):

Відповідно до навчальних планів факультетів (інститутів) студенти заочної форми навчання виконують **індивідуальне семестрове завдання** – Реферат. Виконані роботи студенти денної та заочної форми навчання надсилають для перевірки на електронну пошту викладача не пізніше як за тиждень до початку заліково-екзаменаційної сесії (дедлайн). Роботи, які здаються із порушенням термінів виконання (дедлайн), **не оцінюються**.

Увага! Зазначені роботи виконуються державною мовою. Реферат **не оцінюється**, якщо виконаний іншою особою, з порушенням вимог академічної доброчесності, містять посилання на нормативно-правові акти, дію яких скасовано відповідними постановами Кабінету Міністрів України та Верховною Радою України.

Реферат (від лат. «*дoпoвiдaти*», «*пoвiдoмляти*») — індивідуальне завдання, яке сприяє поглибленню і розширенню теоретичних знань студентів з окремих тем дисципліни, розвиває навички самостійної роботи з навчальною та науковою літературою; представляє собою стислу і точну доповідь на визначену тему з ознайомленням відповідними науковими і нормативними джерелами або викладу суті монографії, статті первинного документа (або його частини) з основними фактичними даними і висновками.

Реферат не є дослівним переказом тексту підручника (навчального посібника), а являє собою творчо перероблене наукове дослідження певної теми завдяки умінню:

- A)** працювати з науковою літературою та нормативно-правовими актами;
- B)** самостійно аналізувати і узагальнювати матеріал;
- B)** формулювати власні висновки і пропозиції.

Студент обирає тему реферату з запропонованого переліку.

Текст роботи набирається на комп'ютері (Times New Roman, 14 розмір шрифту, міжрядковий інтервал 1,5, формат A4; текст вирівнюється по ширині, відступи тексту від країв: зверху – 20 мм; від лівого краю – 30 мм; від правого краю 10 мм; знизу – 20 мм): 12 - 15 сторінок (без списку літератури).

Реферат повинен бути зброшурованим і підшитим, на останній сторінці ставиться дата виконання роботи (число, місяць, рік), а також підпис виконавця.

На Титульній сторінці вказується: 1) найменування ВНЗ, факультету та кафедри, де виконується робота, 2) тема реферату, 3) ПІБ студента, номер академічної групи, 4) ПІБ викладача, який перевірятиме роботу, його посада, науковий ступінь, вчене звання, 5) рік виконання роботи.

Структура реферату:

A) Вступ (обов'язкова частина реферату; стисло обґрунтовується актуальність, наукова і практична значимість обраної теми);

B) Основна частина (виклад змісту теми);

B) Висновки (формулюються: 1) результати дослідження; 2) оцінка проаналізованого матеріалу; 3) пропозиції або рекомендації щодо досліджуваної проблеми);

Г) Список використаної літератури: 1) лише ті джерела, які використовувались при написанні реферату або на які зроблено посилання в самій роботі (посилання на джерела необхідно робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідно джерела. Наприклад: [3, с. 234] або [2, с. 35; 8, с. 215]); 2) список використаних джерел подається наприкінці роботи в порядку згадування джерел та має бути оформлений відповідно до існуючих стандартів бібліографічного опису (див.: розроблений в 2015 році Національний стандарт України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»).